

СЧУ 1955-7

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ПОСЕБНА ИЗДАЊА

КЊИГА ССХЛП

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

КЊИГА 7

Уредник

Академик П. С. ЈОВАНОВИЋ
управник Географског института САН

ОЛГА САВИЋ

УТИЦАЈНЕ СФЕРЕ ГРАДОВА
У ДОЛИНИ ВЕЛИКЕ МОРАВЕ

Примљено на III скупу Одељења природно-математичких наука, 6-VI-1955

БЕОГРАД
1955

MONOGRAPHIES

Tome CCXLII

INSTITUT DE GÉOGRAPHIE

№ 7

Rédacteur

P. S. JOVANOVIĆ

Membre de l'Académie

Directeur de l'Institut de géographie de l' A. S. des S.

OLGA SAVIĆ

Les spheres de l'influence des villes dans
la vallée de la grande Morava

Accepté à la 3-ième séance de la Classe mathématique et naturelle
de l'Académie serbe des Sciences, le 6 juin 1955

БИБЛИОТЕКА
ГЕОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
„ЈОВАН ЦВИЈИЋ“

И. Број _____

БЕОГРАД

1955

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

	Стр.
I ПОЛОЖАЈ И ЗНАЧАЈ ВЕЛИКОМОРАВСКЕ ДОЛИНЕ И ЊЕНИХ ГРАДОВА	1
II ПОДАЦИ О УТИЦАЈНИМ СФЕРАМА ВЕЛИКОМОРАВСКИХ ГРА- ДОВА И МАЊИХ ГРАДСКИХ НАСЕЉА	6
<i>Параћин</i>	6
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона индустрије; Зона кул- турног деловања; Управна зона; Утицајна сфера Параћина.	
<i>Ђуприја</i>	21
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона индустрије; Зона кул- турног деловања; Управна зона; Утицајна сфера Ђуприје.	
<i>Светозарево</i>	35
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона индустрије; Зона кул- турног деловања; Управна зона; Утицајна сфера Светозарева.	
<i>Свилајнац</i>	50
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона културног деловања; Управна зона; Утицајна сфера Свилајнца.	
<i>Пожаревац</i>	59
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона индустрије; Зона кул- турног деловања; Управна зона; Утицајна сфера Пожареваца.	
<i>Смедерево</i>	73
Положај; Трговинско-занатска зона; Зона индустрије; Зона вино- градарске задруге; Зона културног деловања; Управна зона; Ути- цајна сфера Смедерева.	
<i>Мања градска насеља</i>	88
Ћићевац; Варварин; Багрдан; Лапово; Марковац; Велика Плана; Велико Орашје; Жабаре.	
III ОПШТА РАСМАТРАЊА О УТИЦАЈНИМ СФЕРАМА ВЕЛИКОМО- РАВСКИХ ГРАДОВА И МАЊИХ ГРАДСКИХ НАСЕЉА	101
<i>Развој утицајних сфера</i>	101
Римско доба; Средњевековно доба; Турско доба; Доба после осло- бођења од турске власти; Период између два светска рата; Доба после Другог светског рата.	
<i>Поређење утицајних сфера</i>	112
Појаси утицајних сфера (непосредни, стални, повремени и пре-	

	Стр.
Чиниоци који одређују утицајне сфере	121
Утицај географског положаја; Утицај рељефа; Утицај река; Утицај саобраћајних веза; Утицај пространства сфере; Утицај близине других средишта; Утицај привредних прилика; Друштвени и политички утицаји.	
IV ЗАКЉУЧАК	131
ЛИТЕРАТУРА	134
РЕЗИМЕ	136

I ПОЛОЖАЈ И ЗНАЧАЈ ВЕЛИКОМОРАВСКЕ ДОЛИНЕ И ЊЕНИХ ГРАДОВА

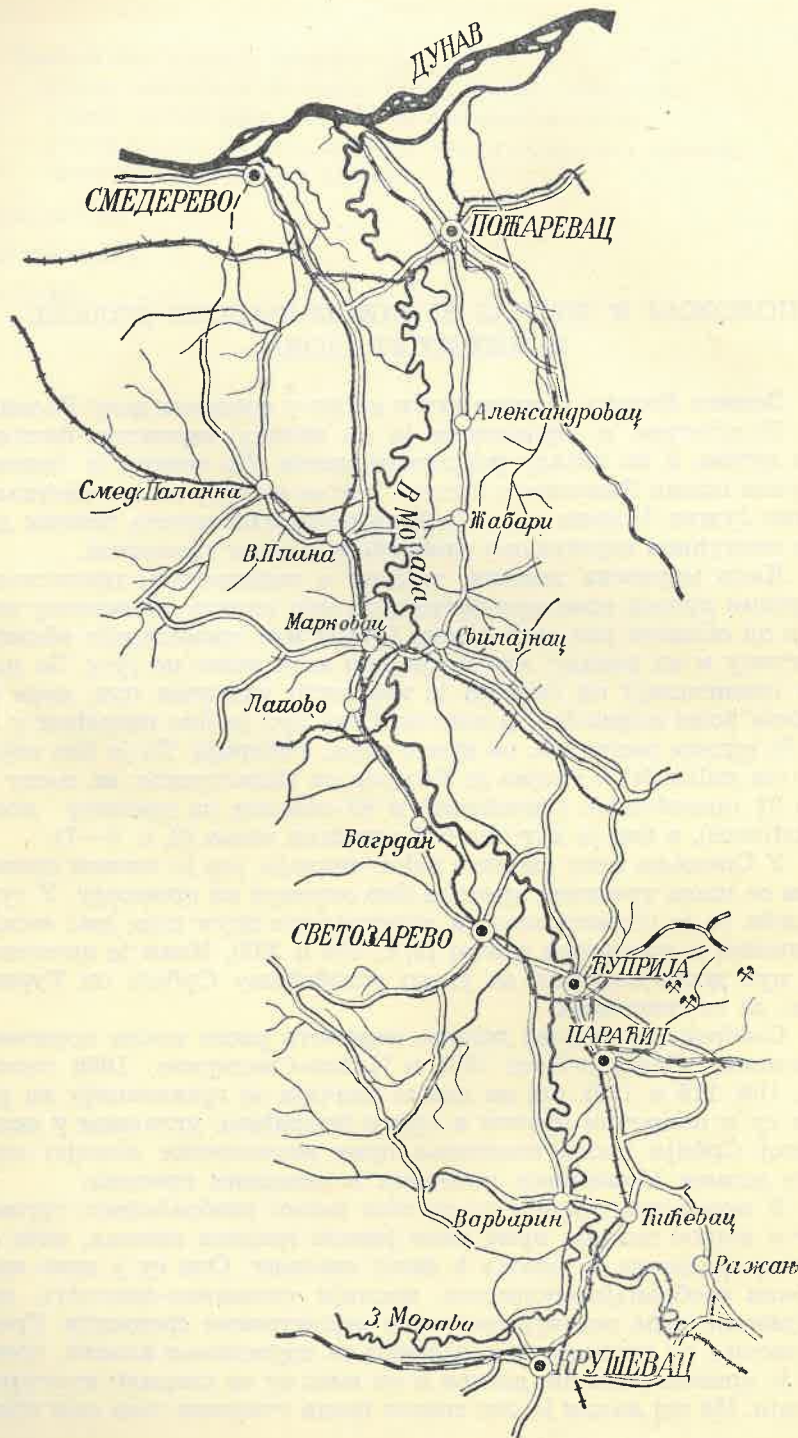
Долина Велике Мораве лежи скоро у средњем делу Балканског Полуострва и ограничена је на истоку карпатско-балканским луком, а на западу родопском масом. На северу је широко отворена према Панонском басену, док се на југу на њу наставља долина Јужне Мораве (1, с. 1). Врло развијена мрежа бочних долина омогућава одржавање саобраћаја у свим правцима.

Како моравска долина, заједно с вардарском, претставља средишни просек кроз полуострво, то има велику привлачну моћ чак и за области ван свог слива. Према њој гравитирају области на истоку и на западу, као и крајеви који леже на југу. За њихову гравитацију од значаја је нарочито уздужни пут, који од давнина води моравском долином. Овај пут је био изграђен у 33 или 34 години наше ере, за време цара Тиберија. То је био војни пут (*via militaris*) и спајао је Београд са Цариградом; на њему је било 31 преноћиште (*mansiones*) и 43 станице за промену коња (*mutationes*), а био је дуг око 670 римских миља (2, с. 5—7).

У Средњем веку он нема већег значаја, јер је главни правац којим се наша трговина кретала био окренут ка приморју. У турско доба то је познати царски цариградски друм који има важан стратешки и трговачки значај (3, с. 108 и 235). Ипак је временом овај пут дотрајао, тако да је по ослобођењу Србије од Турака морао да се поправља.

Саобраћајни значај долине нарочито расте после подизања железнице Београд-Ниш 1884 и Плана-Смедерево 1886 године (4, с. 106, 118 и 119). Од не мањег значаја за гравитацију ка долини су и попречни путеви и пруге (изграђене углавном у ослобођеној Србији после подизања прве железничке линије) који прате долине Моравиних источних и западних притока.

У моравској долини су се због њеног саобраћајног, трговачког и војног значаја врло рано јавила градска насеља, која су постала средишта за ближу и даљу околину. Она су у прво време била саобраћајно-војничка, доцније трговачко-занатска, док у најновије доба постају све више индустриска средишта. Градска насеља су служила као ослонац за одржавање власти, преко њих је вршена размена добара и из њих су се ширили културни утицаји. На тај начин је око сваког града створена ужа или шира

Ск. бр. 1 — Долина Велике Мораве

утицајна сфера која се током времена, под утицајима разноликих чинилаца мењала.

Значај ових градова није подједнак. Неки од њих су важна средишта од свог оснивања, други су током времена изгубили значај, док су га трећи стекли у току развоја. Данас постоје шест градова који уједно претстављају и најважнија средишта пространих области. То су: Параћин, Светозарево, Свилајнац, Пожаревац и Смедерево. Ови ће градови бити предмет студија на следећим странама.

Градови нису издвојене целине, већ су везани за област у којој се налазе: они су жижа живота и активности околине (39, с. 3). Због тога је потребно упознати живот, развој и привреду области, бар у најопштијим цртама, да би се могло говорити о утицају градова.

Моравска долина, обрађена у доба средњевековне српске државе, постаје у турско доба прави „океан шума“, како каже Ламартин, у коме су се „ту и тамо, помаљала из шума велика села, са дрвеним кућама“ (5, с. 284). Сточарство је овде, као и у целој Србији, главна привредна грана турског периода, због несигурности и скривања у збегове (6, с. 5) и шума које су претстављале добру основу.

Намножавање становништва после ослобођења од Турака изазива крчење шума, а истовремено и пораст земљорадње. Гајење стоке, нарочито свиња, се и даље наставља у знатној мери, што је последица слабо развијених саобраћајних веза (готово непроходних путева) те је стока једина врста робе која се може транспортовати. Најважнијим српским друмом тога доба, цариградским, креће се највећи део извозне робе до скела код Смедерева и Дубравице. Међутим, земљорадња све више потискује сточарство због повећаних потреба намноженог становништва а и због веће потражње градских тржишта. Развоју трговине допринело је побољшање саобраћајних прилика: још у доба кнеза Милоша поправља се цариградски друм и тиме олакшава транспорт робе, а подизање железнице у другој половини XIX века је од још већег значаја. Пшеница, кукуруз, поврће, воће и др. почињу постепено да се извозе поред стоке и сточарских производа, услед чега долази до већег пораста земљорадње на рачун сточарства. Главни производи земљорадње били су кукуруз и пшеница. Они су то и данас, иако је са појавом првих индустријских предузећа почело гајење индустријских култура и површине под њима се стално повећавају.

Тако се данас ова долина карактерише пространом алувијалном равни, која је област кукуруза, док су по неогеном ободу, на странама долине, њиве са житима и виноградима. Поврће, шећерна репа и друго индустријско биље допуњују ову изразито земљорадничку структуру долине.

Повртарство чини важну привредну грану; влажна моравска равна је веома повољна за гајење повртарских култура. Баштованство је нарочито напредно у горњем делу долине, око Параћина.

Виноградарство нема нарочитих услова за развој, али је ипак развијено свуда око градских насеља. За разлику од осталог дела долине, побрђе око Смедерева окренуто југоистоку, све је под виноградима и претставља област интензивног виноградарства и воћарства.

Земљорадња је главна привредна грана, али је поред ње развијено и сточарство. Најразвијеније је гајење свиња, јер то омогућава велика производња кукуруза. Поред свиња, гаји се и крупна стока, док је број оваца мањи него у селима вишег западног и источног обода долине.

Као средишна саобраћајна линија у северној Србији, моравска долина је везала околне крајеве. Тако је за њу везана област на истоку, чији су главни производи стока и вуна. Ова сточарска област пружа се на истоку низводно све до Стига, чисто земљорадничког краја. Али је она богата и угљем, јер су у њој Сењски и Реџавски рудници; угља има и у Греди која раставља моравску долину од млавске.

Области на западу од моравске долине посебног су привредног карактера. Тако је Левач воћарски крај са обиљем шљива, јабука и другог воћа, у коме су поред тога развијени земљорадња и сточарство. Даље према северу, шумадиска област у ужем смислу мало се разликује од долине Велике Мораве у погледу привреде, те за њу није тако чврсто ни везана. У овој области земљорадње и сточарства и градови су дуго били задржали земљораднички карактер, који је код неких, као код Свилајнаца и Ђуприје, још увек изразит; ово се огледа у томе што сваки град има знатан део земљорадничког становништва. По попису од 1895 године поједини градови су имали земљорадничког становништва у следећем проценту: Светозарево 9,16%, Параћин 23,95%, Свилајнац 36,06%, Ђуприја 58,82%, Смедерево 11,06% и Пожаревац 27,71%. Данас је тај проценат у појединим градовима опао на: 4,87% у Светозареву, 6,96% у Смедереву, 9,78% у Параћину, 13,44% у Пожаревцу, 17,83% у Ђуприји и 32,60% у Свилајнцу.

Већина ових градова настала је из друмских станица на старим римским и доцнијим средњовековним путевима, тако да је њихова најстарија функција саобраћајна. То је случај са римским *Nauteum Margi* (Ђуприја), са турском Јагодином (Светозаревом) и другим моравским градовима. Значај путева на којима су ове станице лежале мењао се у току историје услед чега је растао или опадао и значај самих насеља. Тржишта се у градовима развијају тек у оно доба када путеви у долини Мораве постају главне артерије трговине истока са западом, а то се дешава у турско доба и нарочито после ослобођења Србије од Турака.

Поред саобраћаја, развоју трговине допринело је и богатство моравске долине као и богатство околине која је ка њој гравитирала. Раније је извоз из целе моравске долине и области везаних за њу ишао преко ових градских насеља. Највише су се у томе били истакли Пожаревац и Смедерево преко којих је ишао целокупан извоз за Аустроугарску.

Трговина је била један од првих чинилаца који је утицао на изграђивање утицајних сфера. Област везана саобраћајно за град давала је граду своје производе, а куповала његове. Градски производи су били првенствено занатски, јер су се градови упоредо са трговином развијали и у занатске центре. Занати су нарочито напредовали по ослобођењу Србије од Турака.

Богатство ове области у сировинама, погодне саобраћајне везе, богате наслаге угља као и капитал стечен трговином и занатима, омогућили су појаву индустрије. У њој се јављају прве фабрике, као фабрика пива и кланица у Светозареву, фабрика шећера у Ђуприји, фабрика сукна и стакла у Параћину — све на бази локалних сировина.

Повољан саобраћај омогућава и изградњу других врста индустрије те се јавља низ фабрика, међу којима су ливница и фабрика шешира у Светозареву, фабрика грађевинских машина и железара у Смедереву и друге мање. Пожаревац и Свилајнац, међутим, остају и даље само трговински центри. Индустрија се не јавља само у градовима: мања индустријска предузећа оснивају се по варошицама и већим селима моравске долине као у Великој Плани и Багрдану. Тако долина Велике Мораве данас претставља индустријски најразвијенији део уже Србије (6, с. 379). Појава индустрије омогућава градовима да на још један начин вежу околне области за себе; ове области сада дају индустрији радну снагу, сировине и троше њене производе.

Као што се види, у плодној моравској долини, земљорадничког карактера, кроз коју је водио и данас води најважнији трговачки пут, градови су постали средишта трговине, заната и индустрије. Од значаја је и њихова саобраћајна улога, јер су моравски градови раније били станице на друмовима, а данас су железничке станице и раскрснице. Било да су на друму, било на железничкој прузи, било да леже на реци, градови су постали саобраћајна средишта својих области. Постајући друмске или железничке раскрснице и мање вароши и села у долини добијали су изванредан значај за своју околину као на пример Лапово и Марковац, а донекле и Ђићевац.

Привредно-саобраћајни моменат био је основни при стварању сфера око градских насеља. Поред тога, почели су да делују и други. Свако ово насеље претстављало је и управно средиште: све су то управна средња места чије су се границе мењале, а управна моћ слабила или расла. Постајући управна средишта нека од мањих насеља постајала су и мања тржишта као напри-

мер Жабаре и Велико Орашје. Економски и управни значај омогућили су развој и подизање школа, јачање и ширење културног живота. Као школски центри и као места где се развијао целокупни културни живот области, ова насеља су створила своју зону деловања. Како изгледају утицајне сфере моравских градова посматраће се за сваки град посебно, и то за Параћин, Ћуприју и Светозарево у горњој котлини, и за Свилајнац, Пожаревац и Смедерево у доњем делу долине, а потом ће се размотрити и утицајне сфере мањих варошица.

II

ПОДАЦИ О УТИЦАЈНИМ СФЕРАМА ВЕЛИКОМОРАВСКИХ ГРАДОВА И МАЊИХ ГРАДСКИХ НАСЕЉА

ПАРАЋИН

Положај. — Параћин лежи на десној страни Мораве, удаљен од ње око 3 км, у југоисточном делу Параћинско-светозаревске котлине, на тераси Црнице релативно високој 130 м.

Његов положај, повољан за сеоско насеље, побољшан је тиме што се он налази на месту где долина Црнице избија у моравску долину. Тако Параћин претставља раскрсницу моравског пута, правца С-Ј, и другог пута правца И-З, који води долином Црнице. Поред ова два пута, значајан је и други који спаја Параћин са левом страном Мораве и води за Варварин.

Лежећи на овако повољном месту, Параћин се развио у градско насеље. Његов положај добија нарочито велики значај после изградње моравске железнице 1884 године и пруге узаног колосека за Зајечар, у јануару 1911 године (4, с. 106 и 175).

Трговинско-занатска зона. — Параћин је паланка са једним каравансерајем све до ослобођења од Турака 1833 године, како потврђују многи путописци. У то време је најважнија његова војничка функција. Са ослобођењем и присаједињењем Србији овај град постаје важно тржиште. Као трг помиње се Параћин још у доба Првог српског устанка: у њему су се састајали српски и турски трговци ради размене робе све до 1813 године, када Карађорђе премешта трг у Делиград (7, с. 804).

О значају Параћина као тржишта говоре и Милићевић и Карић. По Милићевићевим речима: „У Параћину је особито жива трговина земаљским производима: вуном, храном, стоком и др.“ (8, с. 1131). Нешто доцније Карић пише следеће: „Параћин је досад био познат као најчувеније тржиште за вуну, која се тамо сносила не само из Црнице и целе горње Мораве него и из горњих предела Кривовирског Тимока . . . Осем вуне у Параћину се прикупљају и друге сточне сировине, а нарочито лој и кожа,

а по размеру у коме се у њему гаје свиње за извоз, такми се са Пожаревцем и Смедеревом“ (9, с. 804). Ови наводи показују колико је била пространа област која је тада гравитирала ка граду. Поморавље Велике Мораве, слив Црнице и Кривовирски Тимок користили су параћинско тржиште за продају својих производа. Параћин је био чувен по вуни и свињама. Било је неколико вунара у којима се вуна сакупљала, испирала, сушила па онда извозила у Аустрију, а за откупљене свиње, које су куповане чак у Бољевцу, постојали су обори на целом простору од фабрике текстила до мошта и дуж пута за Ражањ. Свиње су теране у Смедерево или Дубравицу и преко скеле извожене за Беч и Пешту. После царинског рата опада трговина свињама, али Параћин и даље остаје један од највећих тргова за вуну. О значају Параћина као трговинског центра у том периоду говори и велики број дућана: већ 1835 у Параћину је 45 разних дућана (10, III, с. 664).

Трговина вуном не опада ни после Првог светског рата. Тада браћа Теокаревићи подижу текстилну фабрику и она, користећи зајечарску пругу, откупљује сву количину вуне. Поред вуне и стоке у овом периоду Параћин постаје постепено тржиште и за жито, поврће и друге производе. Годишње се на његовом тржишту продавало до 500 вагона пшенице, 400—500 вагона кукуруза, 700 вагона баштованлука и др. (11, с. 135). Жито и поврће су довозила моравска села и делом села из Црнице, док су села из кривовирске области и даље била главни произвођачи вуне.

Захваљујући саобраћајном положају, Параћин је постао тржиште простране области, услед чега је област која данас гравитира ка њему пространа као и у прошлости. Он је трг првенствено за сва оближња села. Нарочито су за Параћин везана села где повртарство претставља знатну привредну грану; то су: Стрижа, Доње Видово, Текија, Главица, Давидовац, Шавац и Чепуре. Параћин је њихово главно тржиште, а поред тога поменута села иду на трг у Ћуприју и Светозарево. Главица и Давидовац су на прузи за Зајечар, док је Стрижа на моравској прузи. Из тог разлога становници ових насеља могу без великих тешкоћа да долазе свакодневно на градско тржиште. Остала повртарска села су ван пруге те њихови становници долазе пешнице или колима, што зависи од количине производа које доносе на трг. Но и ова села су углавном веома близу града: Текија је његово непосредно предграђе, док су Шавац, Чепуре и Доње Видово нешто удаљенији.

Поред ових најближих, и остала села Поморавља и слива Црнице доносе своје производе на параћинско тржиште. Жито, поврће, стока и сточни производи као и остала добра овог краја сливају се у Параћин. Села слива Црнице дотерују и сено, дрва и креч; сено претставља главни трговачки артикал, поред стоке, за Извор, Клаћевицу, Горњу Мутницу, Буљане, Шолудовац и Забрегу (12, 11, с. 137). И ова села, такође, једним делом леже уз

пругу. Дуж моравске пруге су Ратари, Сикирица, Дреновац, а дуж зајечарске Доња Мутница, Извор и Клаћевица. Доња Мутница је најближа станица и за Шолудовац, Горњу Мутницу и Лешје, док Мириловац има засебну станицу. Како воз у Мириловцу не стаје, то су сељаци често приморани да иду пешице или колима. Кола су поред пешачења једино средство да дођу становници из Лебине, Голубовца и Планае. 1952 године пуштена је у саобраћај пруга нормалног колосека Параћин—Поповац, уместо ранијег индустриског колосека; ову пругу користе оближња села Бошњане, Буљане и Забрега. Следећа табела приказује која села долазе на тржиште, њихову удаљеност, број становника и број домаћинства.

Табела бр. 1

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Текија	2	55	316	Горње Видово	9	198	957
Стрижа	3	203	1.068	Сикирица	9	255	1.153
Шавац	4	155	971	Крежбинац	9	154	793
Главица	4,5	193	989	Дреновац	10	435	2.233
Мириловац	5	324	1.649	Лешје	10	119	594
Лебина	5	213	1.108	Бошњане	10	230	1.135
Чепуре	6	183	1.068	Доња Мутница	12	382	1.745
Ратаре	6	144	757	Поповац	12	206	902
Давидовац	6	123	597	Клаћевица	14	171	783
Доње Видово	8	460	2.430	Извор	15	268	1.252

Из табеле се види да на тржиште најчешће долазе села удаљена од 2—15 км. Ова област има укупно 4.471 домаћинство, а 22.500 становника. Становници села ближих граду, удаљених 5—6 км, и села на прузи долазе готово свакодневно, док становници нешто даљих села долазе на тржиште углавном пијачним даном или два-три пута недељно. Ова област, која је у свакодневној вези са градом, може се назвати свакодневном зоном параћинског тржишта, док сва остала села, наведена у табели, припадају његовој сталној зони.

Поморавље и Црница нису једини крајеви чије је тржиште Параћин. Користећи железничку пругу, на параћински сточни трг долазе данас, као и некада, сељаци из околине Кривога Вира. Ови сточари су своје производе, нарочито вуну, још од раније доносили на трг у Параћин. Ка Параћину гравитира готово цео северни Темнић, а нарочито су за њега везани Поточац, Својново и Рапчевица — села на левој страни Мораве. Сељаци из ових села су најмање двапут недељно на параћинском тржишту, иако

морају да пешаче или да долазе колима, прелазећи скелом Мораву код Шавца или Чепуре. У случају високог водостаја, кад не могу да прелазе скелом сељаци тих села иду на трг у Варварин. Сељаци из Обрежа долазе ређе, јер им је Варварин знатно ближе. Али већа потрошна моћ Параћина чини да и Обреж, Доњи и Горњи Катун улазе у зону његовог тржишта. Мост на Морави, код Доњег Видова, омогућава становницима Обрежа да долазе у град пешице или колима. Становници Горњег Катунa иду истим путем или прелазе скелом у Доњи Катун и користе пругу. Јовац, Трешњевица, Дворица, Сињи Вир, Остриковац и Равново претстављају северни део зоне Параћина. Од ових насеља становници Сињег Вира и Трешњевице, као најближих, најчешће долазе у Параћин, док из осталих села у већини случајева одлазе у Ћуприју односно у Светозарево. Поред поврћа, жита и стоке поједина села Темнића, нарочито северног, имају богате винограде, тако да вино и грожђе претстављају знатан проценат међу њиховим тржним вишковима. Такав је случај нарочито са Јовцем.

Утицај Параћина на југу шири се дуж моравске пруге све до Ћићевца, односно до Сталаћа, захватајући Дреновац, Појате, Ћићевац и Лучину. И села у сливу Јовановачке Реке припадају зони Параћина. Иако им је Ражањ мање локално тржиште становници ових села долазе повремено у Параћин на сточни трг и ради потребних набавки.

У табели бр. 2 изнета су сва насеља која долазе повремено на тржиште.

У ових четрдесет села која долазе повремено у Параћин има укупно 12.237 домаћинства, а 58.954 становника. Узимајући у обзир сва набројана села могу се издвојити три зоне на које Параћин не делује подједнако као тржиште. Поред свакодневне, која је раније издвојена и где је утицај Параћина као тржишта најјачи, постоје још стална и повремена зона. Свакодневна зона је углавном област поврћа. Стална зона се везује непосредно за свакодневну и њена села су у сталној иако не свакодневној вези са градом. Она би обухватала Бусиловац, Голубовац, Плану, Горњу Мутницу, Шолудовац и Буљане, нека села Темнића, моравска села до Ћићевца, а на северу Батинац, Забрегу и Стубицу, затим Сињи Вир и Трешњевицу. У овој зони се удаљеност од Параћина креће 6—16 км. Повремена зона је најшира и захвата Горњи и Доњи Катун, Варварин, Бачину, Избеницу, Сталаћ, Мађију, Мађере, Лучину и села у сливу Јовановачке Реке. На северу се ова зона пружа до Светозарева, а на истоку до Кривога Вира. Као што је речено за ову је зону Параћин само повремено тржиште, на које се долази месечно једанпут ради продаје или набавке. Ова пространа зона показује да је Параћин тржиште велике области. Граница његовог тржишног утицаја ишла би на запад до Јухора,

Табела бр. 2

Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћин.	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћин.	Број ста- новника
Трешњевица	6	230	1.220	Г. Катун	15	367	1.767
Рашевица	7	321	1.828	Шолудовац	16	108	600
Батинац	7	217	1.252	Ђићевац	16	1.002	4.410
Сињи Вир	7,5	66	336	Г. Мутница	16	270	1.446
Голубовац	9	70	388	Смиловац	17	306	1.569
Дворица	9	81	458	Плочник	18	135	796
Потоцац	10	355	1.746	Бачина	18	702	3.343
Ловац	11	287	1.438	Лучина	18	222	1.034
Равново	12	76	359	Варварин*	18	782	3.028
Плана	12	411	2.001	Брачин	19	296	1.490
Обреж	12	749	3.764	Избеница	19	169	857
Стубица	12	367	2.065	Претрковац	21	119	568
Доњи Катун	13	280	1.315	Сталаћ	22	681	2.987
Бусиловац	13	246	1.316	Шетка	23	229	1.080
Својново	14	331	1.736	Мађере	23	185	949
Буљане	14	402	1.969	Пардик	24	134	720
Остриковац	14	73	426	Мађија	24	59	311
Појате	14	236	1.139	Витошевац	24	442	2.132
Забрега	15	192	1.001	Подгорац	26	216	1.063
Скорица	15	327	1.615	Криви Вир	31	496	2.442

на југ до Сталаћа, на север до Светозарева, а на истоку преко Честобродичког Кланца захвата област Кривога Вира.

Поред Параћина, ова зона користи и мања тржишта. Таква су: Варварин, Ђићевац, Витошевац и Криви Вир. Варварин везује за себе села у Темнићу, Ђићевац и Витошевац деле села из слива Јовановачке Реке, а у Криви Вир долазе села дуж пруге за Зајечар.

Утицај других тржишта не осећа се само у повременој зони. Боље би било рећи да се сама локална тржишта јављају у тој трећој, најширој зони, а њихов утицај продире и у сталну зону. Пример су за то Рашевица, Потоцац и Својново чији становници иду повремено у Варварин као тржиште.

Поред ових локалних, у зони параћинског тржишта осећа се много јачи утицај других градова ове котлине — Светозарева и Ђуприје.

Упоредо са развојем тржишта Параћин се развија и као занатски центар. „И чаршија је већа и заната је више у њему него у Ђуприји“ (8, с. 1131), каже Милићевић да би истакао важност Параћина као занатског средишта. Од 1.259 домаћинства, колико

*) Овде су узети укупни подаци о броју домаћинства и становника за Варварин варош и Варварин село; због тога се број становника не поклапа са бројем датим у табели бр. 53, који се односи само на Варварин варош.

их је у Параћину по попису од 1895 г., занатских је 197, тј. 36 више него што има трговачких. Развој заната потстакла је жива трговина вуном, стоком и другим производима. Током XIX века били су најразвијенији поткивачки, ковачки, сарачки, самарциски, коларски, мутавциски, абациски и опанчарски занати (12). Око 1930 године у Параћину је 248 занатлија (11, с. 135), што чини 4,14% целокупног становништва. Данас је број занатлија опао. Има их укупно 163, од чега је 119 приватних мајстора, 31 ради у занатским задругама, а 13 у државним занатским радионицама (12). Број занатлија је нарочито опао ако се упореди са повећаним бројем становника; тј. он износи свега 2,34% градског становништва. Иако је број занатлија данас мањи, ипак се дејство Параћина као занатског центра осећа у знатној мери. Оно би се могло посматрати двојак: прво, која села долазе у Параћин ради коришћења занатских услуга; и, друго, која насеља дају занатлије граду. Ово друго је у вези са питањем порекла градског становништва, док је прво уско везано за тржишно деловање града. Већина села или боље речено сва села чији становници долазе на трг, узгредно користе и занатске услуге које им Параћин пружа.

Зона индустрије. — Значај Параћина, као тржишта и занатског центра није искључиво појаву других његових привредних функција. Тако је ово место рано постало и индустриско средиште. Могућност да Параћин то буде напомиње већ Карић (9, с. 804). Још 1880 године Самуел Минх подиже фабрику вунених тканина и у њој израђује чоју и ћебад за војску; ова фабрика је у то време једино предузеће такве врсте у Србији. 1904 године њу је уништио пожар, али 1921 Браћа Теокаревићи подижу нову. Теокаревићева фабрика прелази у државне руке после Другог светског рата и проширује свој капацитет (6, с. 470—477). Поред ове фабрике која је једно од највећих предузећа текстилне индустрије у НР Србији и друга индустријска предузећа доприносе индустриском значају града.

Још 1906 године основана је Српска фабрика стакла АД, коју су доцније, 1927 године, откупила Браћа Абел. И она је данас државно предузеће са знатно повећаном производњом у односу на предратну (6, с. 424—427).

Осим ова два велика индустријска предузећа Параћин има и фабрику бонбона, основану између два светска рата, која је после 1945 године била неко време у застоју, млин основан крајем XIX века, фабрику кекса, циглану, кречану и друга мања предузећа. Сва та предузећа подигнута су између два светска рата.

Свакако да појава индустријских предузећа није остала без утицаја на област у којој је град. Фабрике су захтевале радништво сировине и тржиште. Сељаци из околине, нарочито сиромашнији

или са бројнијом породицом, почели су да долазе на рад, а фабрике су узимале из области све оне сељачке производе који су им могли послужити као сировине; становници околних села били су једним делом и купци првих индустријских производа. Тако су се утицаји фабрике манифестовали у три вида и сваки за себе створили своју утицајну зону: зону радне снаге, зону одакле се набављају сировине и зону где се продају готови производи.

Незнатни утицаји фабрика у самом почетку расту заједно са повећањем њихове производње. Повећана производња захтевала је више радника, више сировина и шире и пространије тржиште, услед чега су се све три зоне постепено шириле док нису добиле свој данашњи изглед.

а) Зона радне снаге. — Пре Другог светског рата укупан број радника у фабрикама износио је 1.500, а данас се пење на 3—3.500. Овај број радника даје знатним делом околина: 60% радништва у Параћину чине људи из околних села а осталих 40% су радници настањени у граду, иако су и они већином пореклом из околине.

Из следеће табеле се види да радништво потиче углавном из села просечно удаљених до 12 километара.

Табела бр. 3

Село	Удаљеност (у км)	Село	Удаљеност (у км)	Село	Удаљеност (у км)
Текија	2	Голубовац	9	Поповац	12
Стрижа	3	Горње Видово	9	Бусиловац	13
Шавац	4	Сикирица	9	Својново	14
Главица	4,5	Крежбинац	9	Буљане	14
Мириловац	5	Бошњане	10	Појате	14
Чепуре	6	Лешје	10	Шолудовац	16
Ратаре	6	Дреновац	10	Ћићевац	16
Давидовац	6	Потоцац	10	Лучине	18
Рашевица	7	Доња Мутница	12	Витошевац	24
Доње Видово	8	Обреж	12		

Нарочито велики број радника дају Горње и Доње Видово, Шавац, Чепуре, Рашевица, Својново и Потоцац. Из Шавца има око 30 радника, а три последња села дају заједно око 200, и то највише Потоцац. Ова насеља поред Мораве дају тако велики број радника због тога што им Морава често плави и односи земљиште. Није редак случај да човек преко ноћи остане без земље. Услед тога већина сељака из ових моравских села тражи и неку допунску зараду. У нарочито великој опасности од поплаве и одношења су сељаци из села Доњег Видова, које лежи у самом меандру Мораве. Сељаци из ових села долазили су на рад пешице,

а из Горњег Видова возом. Сељаци из села с друге стране Мораве нису пре овог рата долазили у тако великом броју. Далеко су од железнице, а и Мораву је требало прелазити. Настојећи да им олакшају долазак, а и због велике потребе за радништвом, после Другог светског рата фабрике су организовале пребацивање радника камионима. У селу Чепуре камион сачекује раднике из Потоца, Својнова и Рашевице, а у Доњем Видову из Обрежа. Из моравских села дуж пруге све до Ћићевца радници користе локалне возове за долазак на рад и повратак кући. И на прузи за Зајечар постоје локални возови за превоз радника. Тако села дуж ове пруге могу да дају приличан број радника. Нешто мањи број је из Буљана, Поповца и Бошњана, јер сељаци из ових села раде у фабрици цемента у Поповцу. У тој фабрици раде, на пример, из Поповца 150, Буљана 60, Бошњана 50, Давидовца 50, Забреге 50 и већи број радника из Шолудовца. Сељаци осталих села принуђени су да пешаче до Параћина или до макоје најближе железничке станице. Како је Витошевац прилично удаљен од пруге, становницима овога села није згодно да сваког дана пешаче до воза и назад. Због тога се појединци који раде у Параћину настањују у самом граду или у Ћићевцу и одатле долазе возом.

Сва она села која дају раднике параћинској индустрији су у сталној — свакодневној вези са градом и чине зону радне снаге. Ова зона обухвата сва оближња места и нешто је шира у области кроз коју пролази пруга. Дуж моравске пруге на север она се пружа готово све до Лапова, а на југ до Сталаћа. Поред оближњих и села дуж пруге, овој зони припадају и она места, из којих се радништво настањује, било у Параћину, било у неком другом месту на прузи (Витошевац). Ова врста деловања Параћина претстављена је и утврђена посматрањем радништва у две највеће параћинске фабрике — фабрици текстила и стаклари. Радници у циглани су већином из Пирота, Врања, Власотинаца и Лесковца. Они раде повремено, тако да се ова места не могу убројати у зону деловања Параћина. Радништво у осталим, мањим индустријским предузећима је или из оближњих села или из самог града.

Интересантно је напоменути подвојеност која влада између две најважније фабрике. Тако, на пример, у фабрику текстила долазе већином радници из села дуж моравске пруге (Сикирице, Ратара, Дреновац, Појата, Ћићевца и др.). Села дуж зајечарске пруге (Главица, Давидовац, Доња Мутница и Извор) дају радну снагу фабрици стакла. Разлог томе углавном је њихова незнатна удаљеност од фабрика (фабрика стакла лежи уз пругу Зајечар—Параћин, а текстилна је у непосредној близини главне станице на моравској прузи) као и специјализовање читавих сеоских генерација за поједине индустријске гране.

б) Зона сировина. — Потребне сировине фабрике добијају једним делом из саме области.

Минхова сукнара је и подигнута због тога што је Параћин био чувен трг за вуну; она је своје потребе углавном задовољавала вуном из источних предела области. Између два светска рата вуну фабрика добија са Кучаја и из околине Кривог Вири и Зајечара, а пред сам Други светски рат почиње увозити и из иностранства (Аустралије, Египта). Угаљ за погон добијала је тада из Сењског Рудника, одакле га и данас добија. Новоотворени рудник Ћићевац такође снабдева ову фабрику угљем, док се вуна довози из источних делова области и Аустралије (12).

Стаклара је у почетку користила кварцни песак из околине, из моравске равни. Проширењем производње око 1928 године почиње да добавља песак из Аранђеловца и Рготине код Зајечара, а угаљ из Сисевца, преко Поповца. После 1945 године угаљ се добија из Сењског Рудника, и мање из Алексинца, а песак се данас највише довози из Рготине и из околине. Неко време се користио песак из околине Скопља (село Долње Солне) и Пуле, али пошто њихов квалитет не одговара производњи, више се не довози. Исто тако смањена је употреба и песка из Аранђеловца. Сода се набавља из Луковца код Тузле, а кречњак из каменолома у Поповцу.

Као што се види, ове две највеће и најважније фабрике само су једним делом својих потреба упућене на околну област; остале сировине оне добијају из наше земље и из иностранства. Мање фабрике, међутим, више су локализоване. Циглана, на пример, користи глину из алувијалне равни Велике Мораве и Црнице, а угаљ из Алексинца и Сења; фабрика бонбона набавља шећер из Ћуприје, а млин меље жито из околине (12).

Овај преглед набавке сировина за фабрике показује да је положај индустрије у Параћину врло повољан. Веома близу града налазе се четири рудника угља: Сењски, Алексиначки, рудник у Ћићевцу и новоотворени рудник у Сисевцу и снабдевају угљем све фабрике у Параћину. И сировине већином фабрике добијају из области (жито, кварцни песак, вуну итд.). Тамо где је производња проширена и где околина не може да подмири све потребе фабрика, сировине се довозе из даљих места, па чак и из иностранства.

в) Зона тржишта параћинске индустрије. — Трећа зона деловања параћинске индустрије је зона њеног тржишта.

Минх је у почетку производио само за војску, а касније и за остале потрошаче на територији тадашње Србије. Између два светска рата фабрика текстила производи углавном за тржиште, а оно обухвата целу Југославију. Данас, највећи део производа ове фабрике извози се у иностранство, а остатак се троши у земљи. И стаклара пласира своје производе на свим тржиштима у земљи; у предратном периоду из Параћина је извожено до 380 вагона стакла (11, с. 136). Поред тога што снабдева тржишта у

земљи, она данас извози један део производа у иностранство. Остале фабрике продају своје производе само ближој околини, а у мањој мери извозе у друге крајеве наше земље.

Зона тржишта параћинске индустрије је према томе двојака: производи мањих индустријских предузећа продају се само у околини, док се производи већих троше у целој држави, а делом продиру и ван ње.

Као што се види из претходне анализе, значај Параћина као и индустриског средишта није мали. Утицаји индустрије не делују само у околини, већ се осећају како на територији целе наше државе (продаја готових производа) тако и у појединим крајевима (набавка сировина).

Трговина, занати и индустрија имају своје посебне зоне деловања, а ако се ове три зоне споје добија се зона привредног дејства Параћина или боље речено привредна утицајна зона. Ова је зона веома широка и поред простране околне области, као што се видело, обухвата понекад и удаљеније крајеве, простире се делом на целу земљу, а делом продира у иностранство.

Зона културног деловања. — Параћин постаје културно средиште са оснивањем прве просветне установе — основне школе. Она је основана 1833 године (8, с. 1133), тј. у време када је Параћин ушао у оквир српске државе. Поред истовремено основане школе у Ћуприји; ово је у то време, једина школа у пространом Ћупријском округу. 1879 године Параћин добија нижеразредну гимназију. Иако је гимназија у више махова била затварана, јер је Ћуприја којој је био административно подређен, желела да га потисне и на овом пољу, ипак су се просветни значај и дејство града у области непрекидно ширили.

Какво је његово деловање данас види се из података за школску 1948/49 годину, датих у табелици. Тада је број ученика из самог града био 541, из Среза параћинског 545, а из других оближњих: Ражањског 116, Темнићског 106, Раваничког 15, Бolečачког 13, Расинског 11, Беличког 5 и Левачког 6 (в. табл. 4).

Ови подаци говоре да највише ученика дају Параћински, Ражањски и Темнићски срез и да, према томе, они углавном улазе у зону параћинске гимназије.

Ова зона није јединствена. Села из којих долазе више од пет ученика чине ужу зону (зону А). Друга зона (Зона Б) обухвата села која дају бар по једног ученика; и она се пружа у непрекидном појасу око града. Утицај Параћина, као школског средишта, шири се и нешто даље, ван ове две непрекидне зоне, само се ту више не виде зоне него испрекидани појаси, јаче или слабије везани за Параћин; истовремено они припадају и зони неког другог центра.

Важно је подвући да највећи део ученика из ових села стазује у самом граду. Из ближњих села и села дуж пруге нису увек

Табела бр. 4

Место	Број учен.	Место	Број учен.	Место	Број учен.	Место	Број учен.
Дреновац	80	Криви Вир	10	Бошњане (т)	3	Г. Рачник	1
Главица	71	Бачина	9	Горњи Катун	3	Брзан	1
Ћићевац	55	Трешњевица	9	Ђуприја	3	Лапово	1
Рашевица	46	Буљане	8	Сење	3	Богова	1
Сикирица	44	Обреж	8	Ражањ	3	Корман	1
Крежбинац	43	Брачин	8	Клањевица	2	В. Плана	1
Стрижа	40	Голубовац	7	Багрдан	2	Избеница	1
Доње Видово	32	Доњи Катун	7	Доњи Крчин	2	Својново	1
Сталаћ	27	Појате	7	Церница	2	Пепељевац	1
Давидовац	25	Извор	6	Ђунис	2	Мудра Стена	1
Лебина	23	Лешје	6	Витошевац	2	Катаније	1
Ратаре	23	Бошњане	6	Шолудовац	1	Церов	1
Мириловац	23	Маскаре	6	Смиловац	1	Шетка	1
Горње Видово	21	Лучина	5	Рековац	1	Маџија	1
Доња Мутница	19	Гор. Мутница	5	Свилајнац	1	Браљина	1
Бусиловац	18	Лоњика	4	Поточац	1	Скорица	1
Чепуре	13	Крушевац	4	Мрзеница	1	Божевац	1
Шавац	13	Подгорац	4	Претрковац	1	Боговина	1
Варварин	11	Поповац	3	Шуљковац	1	Шарбановац	1
Текија	10	Плана	3				

сви ученици настањени у граду, него појединци долазе локалним возом или пешке. То су у првом случају деца из Ћићеваца, Сикирице, Ратара, Дреноваца, Давидовца, Мутнице, Извора и Клањевице, а у другом, из Главице, Текије, Шавца, Чепуре, Лебине и других ближих села.

Зона школе претставља истовремено и зону културног деловања Параћина. Она је утврђена на основу података о гравитацији ка школама, иако Параћин делује разноврсније као културно-просветно средиште. Разне друге установе, као културна друштва, библиотеке, новине, које су некад у Параћину излазиле, имају и имале су такође зону свог деловања. О томе нису изнети подробнији подаци, пошто је њихово деловање мањевише административно ограничено, а и теже га је одредити.

Управна зона. — Као мали административни центар, Параћин се јавља већ у доба аустријске окупације (1718—1739), када је под собом имао следећа села: Видово, Старо Видово, Крежбинац, Мириловац, Горњу и Доњу Мутницу и Плану. У његовој области тада је било 52 породице, односно 10 настањених и 15 опустелих села (10, с. 43).

У ослобођеној Србији Параћин постаје среско место 1833 године. Тадашњи срез је био већи од данашњег, јер је обухватао села данашњег Параћинског и Раваничког среза (8, с. 1133). 1935 године Параћински срез је имао 30 села, а данас их има 28. Која

села улазе у састав среза у појединим годинама види се најбоље из таблице.

Табела бр. 5

Село	1833	1935	1948	Село	1833	1935	1948	Село	1833	1935	1948
Шавац	+	+	+	Стрижа	+	+	+	Чепуре	+	+	+
Гор. Видово	+	+	+	Д. Видово	+	+	+	Сикирица	+	+	+
Ратаре	+	+	+	Дреновац	+	+	+	Крежбинац	+	+	+
Голубовац	+	+	+	Бусиловац	+	+	+	Лешје	+	+	+
Плана	+	+	+	Лебина	+	+	+	Давидовац	+	+	+
Мириловац	+	+	+	Текија	+	+	+	Главица	+	+	+
Клањевица	+	+	+	Д. Мутница	+	+	+	Извор	+	+	+
Шолудовац	+	+	+	Г. Мутница	+	+	+	Буљане	+	+	+
Забрега	+	+	+	Бошњане	+	+	+	Поповац	+	+	+
Стубица	+	+		Батинац	+	+		Бигреница	+	+	
Сење	+			Влашка	+			Крушар	+		
Паљане	+			Иванковац	+			Супска	+		

Села која данас улазе у састав Среза чине његову управну зону.

Утицајна сфера Параћина. — Према врсти утицаја које Параћин врши у својој околини издвојене су привредна, културна и управна зона, које се међусобно разликују по пространству и значају. Уједињене и повезане ове три зоне дају област у којој се осећа присуство и дејство Параћина. Та пространа област, чини утицајну сферу града. Параћинска утицајна сфера захвата углавном Поморавље. На западу она се пружа до Јухора, на истоку обухвата кривовирску област, на југу не продире даље од састава Јужне и Западне Мораве, а на северу се простире до Светозарева. Поред Поморавља, она обухвата сливове Црнице и Јовановачке Реке, неколико села из слива Раванице, источне падине Јухора и северни Темнић. Ове области се међусобно разликују у привредном погледу, као што се види из следећих табела 6 и 7.

Поморавље је област жита, нарочито кукуруза и свиња; свако село у њему има више од пола атара засејаног житом. (Дреновац, напр., има под житом 896 ха од 1.599 ха, Сикирица 1.558 од 2.765 ха итд.). Најраспрострањенија врста жита је кукуруз. Површине под њим су у атарима свих села веће, а понегде и дво-струко и троструко, од површина под пшеницом: Дреновац има пшенице 255 ха, а кукуруза 994 ха, Варварин 537 односно 1.222, а у Обрежу је под пшеницом 349, а под кукурузом 1.308 ха. Приличне површине под повртарским културама говоре да је и поврће један од важнијих производа ове области. Поред ратарства, које долази на прво место, овде је заступљено и сточарство. Нарочито треба истаћи гајење свиња; свака општина има просечно преко 1.000 грла.

Таблица бр. 6

Област и места*)	Засејане површине						Укупно атари							
	Орانيце	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме		Непољно						
Поморавље	10.800	686	697	460	210	1.053	1.471	15.485	2.254	6.179	8.742	627	399	981
Слив: Црнице	10.923	720	477	4.216	2.185	12.869	1.674	33.003	2.936	5.557	8.873	478	719	1.403
Раванице	1.935	113	77	661	442	2.197	191	5.616	578	1.130	1.730	93	43	68
Јовановачке Реке	9.356	640	935	531	1.767	8.256	949	22.934	3.017	5.216	8.760	493	399	619
Падине Јухора и Темнић	6.749	688	1.512	130	562	5.474	1.026	15.936	1.661	3.673	6.058	317	430	734
Развође Црнице и Јовановачке Р.	1.925	76	126	92	63	526	90	2.809	643	883	1.579	98	77	179
Слив десних притока Ј. Мораве	5.585	289	446	323	1.353	2.326	935	11.288	1.376	3.009	4.785	253	264	270
Криви Вир	1.336	231	8	1.541	729	8.210	296	12.351	210	546	1.116	26	132	52
Укупно	48.609	3.443	4.278	7.954	7.311	40.911	6.632	119.422	12.675	26.193	41.643	2.385	2.463	4.276

*) Области наведене у табели захватају следеће општине: слив Црнице: Бошњане, Буљане, Главницу, Горњу Мутницу, Извор, Мириловац, Плану, Поповац и Параћин. Поморавље: Дреновац, Доње Видово, Сикирицу, Стрижу, Чепуре, Варварин, Доњи Катун, Обреж и Маскаре. Слив Раванице: Багинац и Стублицу. Слив Јовановачке Реке: Витошевац, Нови Брачак, Плочник, Подгорац, Појате, Скорицу, Смиловац, Шетку, Ђићевац, Падине Јухора и Темнић: Јовац, Трешњевцу, Поточац, Рашевицу, Својнову, Изобеницу, Бачину и Орашје. Развође Црнице и Јовановачке Р.: Лебину и Бусиловац. Слив десних притока Ј. Мораве: Мађере, Брањину, Ражањ, Лучину и Сталац.

Табела бр. 7

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Поморавље	728	4.863	12.288	2.222	10.031	39.461
Слив:						
Црнице	564	5.409	29.814	1.762	8.062	37.454
Раванице	76	1.002	4.938	288	1.338	5.290
Јовановачке Р.	436	4.840	20.456	1.173	6.896	28.266
Падине Јухора и Темнић	359	3.358	7.099	2.445	6.140	26.542
Развође Црнице и Јовановачке Реке	64	721	2.392	212	1.575	6.043
Слив десних притока Ј. Мораве	131	2.798	6.335	644	2.972	16.522
Криви Вир	115	966	6.936	81	496	3.417
Укупно	2.473	23.957	90.258	8.827	37.510	162.995

Нижа села у сливу Црнице не разликују се много од Поморавља. Жито и поврће су и ту главни производи. По табели о засејаним површинама би се чак рекло да је слив Црнице најизразитија повртарска област, јер у њему је површина засејана поврћем двоструко већа. Као повртарска села у сливу истичу се Главница, Давидовац и Мириловац, али је главно средиште сам Параћин и село Текија које је у његовој општини. На територији њиховог атара под поврћем је 276 ха односно 7,3%.

Виша села у сливу Црнице већ се разликују од Поморавља. Поред приличне површине под житом, овде се сусрећу простране ливаде: у селу Буљане под ливадама је 1.071 ха, у Горњој Мутници 1.097, у Извору 837 ха итд. Због тога су ова села и чувена по производњи и извозу сена. Простране ливаде и знатне површине под пашњацима омогућиле су велико гајење стоке, нарочито оваца, у сливу Раванице и Црнице (34.752 грла оваца у оба слива заједно). Као посебну одлику виших делова слива треба истаћи и велике комплексе шума: у десетак села, колико их има у сливу Црнице, површина под шумом износи 12.869 ха, а највише шуме има село Извор — 3.334 ха (више од половине атара).

За разлику од Поморавља и Црнице, подгорина Јухора и северни Темнић, имају много веће површине под виноградима: скоро двоструке у односу на површине под виноградима у Поморављу и Црници. Дреновац има 79 ха винограда, Сикирица 166, а Плана свега 53, док у Јовцу виногради захватају 282, у Рашевици 228 и у Својнову 204 ха. Према томе већа производ-

ња грожђа и вина, била би посебна одлика овог дела утицајне сфере Параћина.

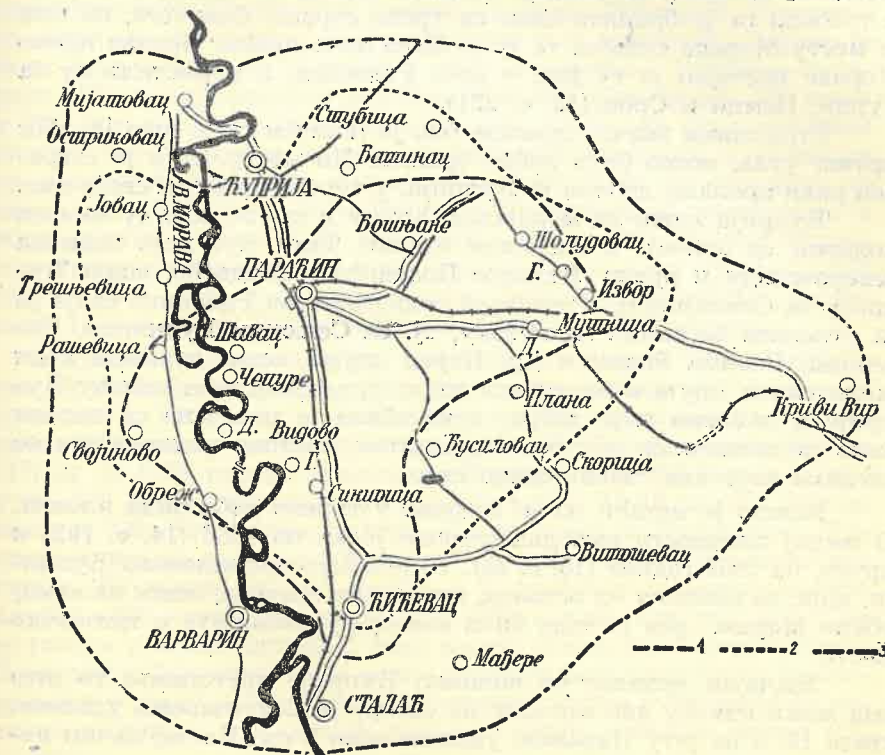
Села у сливу Јовановачке Реке имају, као и села Поморавља, скоро половину атара засејану житом, само што су овде, за разлику од Поморавља, површине под шумом много веће. У Поморављу највећи шумски појас се налази у атару Обрежа (296 ха), а у селима овог слива шума заузима површине од 113 до 2.958 ха. У сточарској производњи такође има разлике. Поморавље је углавном област свиња, а овај крај, гаји веома много оваца (20.456) од 1.076 до 4.063 грла у једној општини.

Најзад, да би се истакао и сточарски кривовирски предео, узме се за пример атар Кривог Вира. Овај велики атар од 12.351 ха, има под ораницом само 1.336 ха, док скоро двоструко толику површину, 2.770 ха, заузимају ливаде и пашњаци. Највећи део атара је под шумом (8.210 ха). Није онда ни чудо да по броју оваца Криви Вир надмашује скоро сва остала села. У осталом делу сфере највише оваца има Подгорац, 4.063 грла, али је и он далеко заостао иза 6.936 грла, колико их има у Кривом Виру. Зато је вуна, као што се раније видело, главни производ који одувек област Кривог Вира продаје у Параћину.

Остала села из утицајне сфере Параћина, која су у табели посебно издвојена, не одликују се нечим посебним, али својом гравитацијом ка Параћину и она доприносе разноликости ове, већ ионако, шаролике сфере. Ова велика разноликост ја и учинила да сва та насеља нађу своје заједничко средиште за размену, а доцније и за подмирење других потреба, баш у Параћину.

У овој пространој области утицаји града су све слабији што се иде ближе периферији. Стога се и у утицајној сфери Параћина могу издвојити три појаса: најужи, непосредни, нешто шири стални и најшири повремени појас. Већ сам назив непосредни говори да се овај појас утицајне сфере Параћина налази непосредно око града и да су његова села у свакодневној веза са градом, услед свакодневног долажења на трг, на рад, у школу итд. Овај појас обухвата, као што се види из скице, углавном села Црнице и Поморавља и неколико села с друге стране Мораве, на падини Јухора. Остала села Поморавља, Јухорове падине и више села из слива Црнице, као и села на њеном развођу према Јовановачкој Реци, улазе у стални појас утицајне сфере. Параћин је и најважније средиште села другог, сталног појаса, мада су везе између села и града ређе. На тржиште се овде долази једанпут до двапут недељно, радници и ученици из ових села већином су стално настањени у граду, а и њихов број је мањи, сва села нису управно везана за град итд. Кривовирска област, северни Темнић, села у сливу Јовановачке Реке, као и села Поморавља, северно од Ћуприје и јужно од Сталаћа, чине повремени појас утицајне сфере Параћина. Из трећег, повременог појаса, радника нема, број ученика је мали, села имају

своје управно средиште у другој варошици а на параћински трг долазе једанпут до двапут месечно, или ређе. Ово све говори да села овог појаса имају друго стално средиште. (Скица бр. 2).

Ск. бр. 2 — Утицајна сфера Параћина; 1) непосредни, 2) стални и 3) повремени појас.

На скици се види да је утицајна сфера Параћина сужена у правцу И-З, и то нарочито на западу, према Јухору, док је њено пространство у правцу С-Ј много веће. Узрок томе је непосредно пружање планинских гребена на истоку и нарочито на западу што је онемогућило даље продирање параћинских утицаја. На северу и на југу, међутим, не постоји никаква природна препрека па су се утицаји града, ширили у зависности од других момената.

ЋУПРИЈА

Положај. — Друго градско насеље у Параћинско-светозаревској котлини је Ћуприја. Она лежи у средини котлине, на обали Мораве и ушћу Раванице. Њен постанак и развој били су

одређени тиме што је дуго била прелазна тачка на моравском друму коју је било лако бранити. Кад је у римско доба подигнут *Notium Margi*, утврђење је саграђено у углу између две реке и требало га је бранити само са треће стране. Сем тога, на том је месту Морава сужена те ју је било лако прећи. Прелаз преко Мораве постојао је ту још у доба Римљана, а користили су га Турци, Немци и Срби (13, с. 231).

Стратешки значај прелаза био је појачан тиме што је, због мртвог угла, могао бити добро брањен. По мосту, који је саграђен ради прелаза, добила је Ћуприја, у турско време, и своје име.

Ћуприја лежи на моравском друму и прузи, али су за њен положај од значаја и споредни путеви. Тако, пут који води ка северозападу и преко Великог Поповића и Медвеђе, спаја Ћуприју са Свилајнцем, а пут који води долином Раванице спаја је са угљеним басенима на истоку, тј. са **Сењским Рудником**, Сисевцем, Равном Реком и др. Поред друма, овом долином води железничка пруга и омогућава извоз угља. Али веза између Ћуприје и околине није добра: лева обала је повезана са десном само железничким мостом. Недостатак мостова надокнађује се скелама које има готово свако село.

Важно је истаћи да је Морава у турско доба била пловна. О њеној пловности има два помена: један из 1456 (14, с. 192) и други, из 1669 године (15, с. 38). То је много доприносило Ћуприји, која, за разлику од осталих моравских градова, лежи на самој обали Мораве: она је тада била важно пристаниште и трговачко место.

Значајан моменат за положај Ћуприје претставља то што она лежи између две вароши: на северу је Светозарево, удаљено свега 10, а на југу Параћин, удаљен само 5 км. На тај начин незнатан део околине гравитира ка Ћуприји.

Трговинско-занатска зона. — Било да је реч о римском насељу *Notium Margi*, било о средњовековном граду Равно, и најзад о турској паланци — Морава Паланци односно Ћуприји — варош је увек имала највећу важност због тога што лежи на месту где је прелаз преко Мораве (9, с. 805). У турско доба Ћуприја има и стратешки значај (7, с. 413), а и трговачки, јер лежећи на цариградском друму она је одмориште трговачких каравана који пролазе друмом.

После ослобођења од Турака Ћуприја постаје управно средиште простране области. „Ма да је Ћуприја окружна варош у истоименом округу, опет је она у њему и по величини и по живости тек трећа по реду, јер не долази само после Параћина, него и после Свилајнца. Налазећи се пак на средокраћу тако блиских и живахних вароши, између Параћина и Јагодине, Ћуприја која данас нема више од 3.408 становника (80-их година прошлог века) кад једном престане бити окружно место, спашће у ред сасвим незнатних места“ (9, с. 806).

Истовремено варош постаје и тржиште, али имајући у близини чувени трг за вуну, Параћин и Јагодину, где су се продавали стока и воће Левча, Ћуприја као тржиште привлачи само најближа села Поморавља и села из слива Раванице. Трговина се обављала на пијаци, по панађурима и у дућанима. Пијаца је била једном недељно, а панађур трипут годишње. За време панађура 1871 године продато је у Ћуприји 600 грла говеда, 328 коња и 370 јагњади. На панађурима се није обављала само трговина стоком, већ и другим пољопривредним производима, а долазили су и путујући трговци индустријске робе, који су отседали по механама. 1880, било је у Ћуприји 30 незиданих вапгарских и 90 варошких дућана и 11 варошких механа (16). Значај ыуприског тржишта повећава се после отварања Сењског Рудника 1853 године (6, с. 306), а нарочито после подизања моравске железнице 1884 и пруге Ћуприја-Сењски Рудник 1892 године.

Трговина нарочито јача почетком овог века (16) и између два рата. Да је ыуприско тржиште и тада слабије од оближњих тржишта у Параћину и Јагодини, види се по подацима о годишњем промету на ова три тржишта. М. Савић бележи (11, с. 137) да се 1929 године извезло из Ћуприје 200-250 вагона кукуруза, 200 вагона пшенице, 10 вагона свиња, 10-15 вагона крупне стоке и 700-750 вагона шећера. У поређењу са Параћином, Ћуприја је извозила мање 300 вагона пшенице, 200-250 вагона кукуруза, 60 вагона дебелих свиња, а у поређењу са Јагодином мање 500-800 вагона пшенице, 750-800 вагона кукуруза итд. Све то говори о веома скученој зони њеног тржишта. Поред близине Параћина и Јагодине, то је делом последица великог броја земљорадника у граду. 1930 године 60% становништва у Ћуприји су пољопривредници, а и остали грађани имају помало земље (11, с. 137).

М. Савић бележи да су 1930 године на пазар у Ћуприји долазили сељаци из Бошњана, Поповца, Забреге, Стубице, Сења, Бигренице, Батинца, Иванковца, Паљана, Супске, Влашке, Крушара и Исакова. Сено, пак, добијала је Ћуприја тада са јужног Кучаја и то из села Горње Мутнице, Шолудовца, Буљана, Забрежана, Стубице, Бигренице, Сења и Жидиља, а баштоване је имала чак у Ресави у селима Остриковцу, Дубљу, Луковици, Црквенцу и Гложану (11, с. 137). Ови наводи показују да су села Поморавља, слива Раванице јужно од Кучаја као и мањи број ресавских села тада гравитирала ка Ћуприји.

Близина Параћина и Светозарева и данас омета ширење трговинско-занатске зоне Ћуприје, иако је подизањем фабрике шећера повећан број непољопривредног становништва, а тиме постојао и износ: кукуруза 400 вагона, пшенице 100, јечма 3, крупне стоке 50 и ситне стоке 30 вагона (16). Привлачну моћ ыуприског тржишта појачава и 20 различитих продавница

у којима се могу добити разни индустријски производи. Услед тога данас је приличан број села из околине чији становници свакодневно долазе на трг у Ђуприји као што се види из доње таблице.

Табела бр. 8

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника
Мијатовац	3	330	1.661	Трешњевица	8,5	286	1.521
Супска	4	307	1.690	Сење	9	431	2.000
Остриковац	4	73	426	Стубица	9,5	367	2.065
Јовац	4,5	371	1.848	Бошњане	10	230	1.135
Батинац	4,5	217	1.252	Исаково	11	215	1.078
Иванковац	6	51	271	Забрега	12	192	1.001
Влашка	6,5	161	737	Поповац	12	206	902
Крушар	7	421	2.092	Бигреница	14	408	2.192
Паљане	7,5	174	1.002				

Ова зона, дакле обухвата 17 села са 4.650 домаћинстава, односно 22.873 становника. Мањи број села из овог краја може да користи железницу. Сем Сења, који лежи на узаној прузи за Сењски Рудник, ову пругу користе и оближња села: Батинац, Иванковац и Паљане. Моравску пругу, међутим, користе само Јовац, Дворица, Остриковац и Рамново. Селаци осталих села долазе колима или пешице. За долазак у град селацима ближњих села потребно је 1—2 часа хода, а селацима даљих, као Бигреница, 2,5 до 3 сата. У ову зону улазе села Поморавља и с једне и с друге Моравине стране и села у сливу Раванице.

Ђуприско тржиште, иако скучено близином два града, привлачи и даља села. Тржишним даном, у петак, долазе становници следећих насеља побројаних у табл. 9.

У овој зони од 26 села са укупно 7.152 домаћинстава и 33.395 становника налазе се и три рудничка насеља: Равна Река, Сисевац и Сењски Рудник. Она леже на прузи, док су остала насеља, иако прилично удаљена, упућена само на долазак колима. Један мањи део насеља наведених у табели долази стално у Ђуприју, а остали, већи део, то чини само повремено. Овде се већ јавља прво мање локално тржиште Сењски Рудник.

Као око Параћина, тако и око Ђуприје, постоји област из које се повремено долази на трг. То су села деспотовачке области, па и сам Деспотовац. Деспотовац је локално тржиште у својој области, које истовремено гравитира и ка Светозареву, Сви-

Табела бр. 9

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника
Параћина	7	295	1.604	Трушевац	20	127	665
Мајур	7	336	1.831	Сењ. Рудник	20	438	942
Сињи Вир	8	66	336	Вел. Поповић	20	423	1.958
Ракитово	9	101	541	Стојново	21	331	1.736
Шавец	12	155	971	Витанце	22	255	1.375
Вирине	12,5	274	1.513	Деспотовац	22	695	2.836
Чепуре	13	183	1.068	Жидиље	22,5	325	908
Рибаре	13	443	2.239	Сисевац	23	88	294
Дражмировац	12,5	117	676	Г. Мутница	19	270	1.446
Глоговац	14	385	1.951	Стењевац	24	167	906
Рашевица	15	321	1.828	Буковац	26	143	790
Шолудовац	16	108	600	Равна Р.	27	536	1.400
Поточац	17	355	1.746	Стрмостен	29	215	1.185

лајнцу и Ђуприји. У његову област спадају: Стрмостен, Стењевац, Буковац, Витанци, Велики Поповић, Трушевац, Дражмировац и Глоговац. Док селаци из Стрмостена и Стењеваца долазе доста ретко, становници осталих села долазе чешће и то махом колима.

Треће локално тржиште које се овде јавља је Велики Поповић.

Сем деспотовачких села, Ђуприја је повремено тржиште и за села дуж пруге све до Светозарева.

Иако се значај Ђуприје као тржишта не може мерити са значајем Параћина, ипак је она створила приличну зону свог тржишта. Треба истаћи једно: да се та зона незнатно простире у долини Мораве и да највећим делом обухвата област источно од ове долине, тј. слив Раванице и падине јужног Кучаја.

Слично се може рећи и за Ђуприју као занатско средиште. Још је Милићевић рекао (8, с. 1131) да је Параћин важније занатско средиште, што се види и из пописа становништва 1895 године: у Ђуприји тада има занатских домаћинстава 47, а у Параћину 197. По подацима од маја 1879 године у Ђуприји је било пет еснафа: терзиско-сукнарски, шустерско-папуџиски, лончарски, свећарски и коларско-тишлерско-дунђерски (16).

1925 године у ђуприском еснафу је 180 занатлија, а 1930 град има свега 144 занатлије, тј. за 154 мање него у оближњем Параћину (11, с. 137). У граду од 8.271 становника колико сада има Ђуприја, свега је 1,73% занатлија, док у Параћину тај проценат износи 4%, иако има 1.000 становника мање. Већи број занатлија доказ је и већег значаја Параћина као занатског средишта за ту област. Ђуприја, само 5 км удаљена од Параћина, је

значи само занатско средиште за најближу околину и за велики проценат земљорадничког становништва у самом граду.

2,41% данашњег становништва Ћуприје чине занатлије; од тога је 99 приватних, а 87 занатлија ради у занатским задругама (16). Значај Ћуприје као занатског средишта порастао је у односу на предратни, што говори о могућности да Ћуприја сада нешто јаче делује у области. Разлог томе је и врло мали број занатлија по селима; ковача и колара има, додуше, свако село у сливу Раванице, сем Иванковца и Паљана, чији су становници принуђени да алат носе на оправку у Ћуприју или неко оближње село (16), док осталих занатлија нема по селима, тако да сва она села која долазе на трг у Ћуприју користе истовремено и занатске услуге. Зона занатског деловања се према томе поклапа са зonom тржишта.

Зона индустрије. — Још 1854 године почиње експлоатација Сењског Рудника недалеко од Ћуприје, а 1897 године — рудника Равна Река (6, с. 306). Мада појава рудника у близини Ћуприје, чија се руда у граду товарила на железницу, има значаја за привреду града, ипак се не може рећи да је она у то време добила индустриски значај, као суседни Параћин где већ ничу прве фабрике. Индустриски значај Ћуприја добија тек са појавом прве фабрике, тј. отварањем фабрике шећера 1912 године. Ова фабрика слабо ради за време Првог светског рата. Пре рата њен капацитет је био 80, а после рата 120 вагона. Њен значај стално расте и 1921 године она је имала 1.000 радника, а прерадила је 1.616 вагона репе, односно произвела 186 вагона шећера (6, с. 530). Капацитет фабрике, стално расте и 1939 године он износи 115 вагона прераде репе дневно (6, с. 530).

Између два светска рата у Ћуприји се подижу и друга индустријска предузећа. 1929 године оснива се брикетница капиталом браће Јоцића. Она је радила свега једну годину, а после је престала са производњом све до ослобођења, услед тежње иностранства да пласира свој кокс. Тада је радила само сепарација, која прима угаљ из рудника, сортира га и шаље даље. Два трговца из Ћуприје подижу у овом периоду млин, а у сливу Раванице и Иванковачке Реке изграђена је циглана.

Данас су сва постојећа индустријска предузећа национализована. Капацитет фабрике шећера је повећан и њена производња је двоструко већа у односу на предратну, што се види из таблице 10 на следећој страни (16).

Производња се проширује и у другим предузећима. Брикетница наставља са сортирањем угља, али почиње и са производњом брикета, јајастог и цигластог. Немачки стручњаци који су почели са радом тражили су угаљ чак из Словеније, однекуд стручну радну снагу и доградњу постројења. Постепено се производња усталила и сада се прерађује сењски и ресавски угаљ са

Табела бр. 10

Просечна годишња производња	Прерађено вагона репе	Произведено вагона			
		шећера	меласе	резанца	
				сувих	сирових
Пре рата	6 558	864	295	198	2.002
После рата	13.800	1.653	568	455	4.429

капацитетом од 150 тона брикета дневно (1949 год.). Повећање производње јавља се и у другим мањим предузећима: циглани, млину и др.; услед тога се повећава индустријски значај Ћуприје и њено деловање у том смислу.

а) Зона радне снаге. — Први индустријски радници у Ћуприји су Чеси у фабрици шећера. Они тамо раде као стручни радници, уз помоћ нестручних из околине, све до ослобођења. 1945 године целокупан рад прелази у државне руке, а радништво је из града и околине. И брикетница, после првог неуспелог покушаја почиње свој рад 1945, са страном, претежно немачком радном снагом, коју постепено у току развоја производње замењује радништво из околине. Тако се зона радне снаге данас углавном простире на околна села, као што се види из таблице:

Табела бр. 11

Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км
Мијатовца	3	Влашка	6,5	Бошњане	10
Остриковац	4	Паљане	7,5	Исаково	11
Супска	4	Трешњевица	8,5	Вирине	12,5
Јовац	4,5	Сење	9	Бигреница	14
Батинац	4,5	Стубица	9,5	Дреновац	18
Иванковац	6	Крушар	7		

Међутим, околина не даје радништво свим предузећима. У циглани већину радника чине сељаци из околине Пирота, Властотинаца, Лесковца и Врања. Поред њих, мањи број радника је из Влашке, Супске, Јовца и Мијатовца. У фабрици шећера је повремен рад; за време сезоне она добија радништво из најближих околних села као и из села дуж пруге, на пример, из Дреновца. Брикетници такође дају радништво оближња села као Влашка, Супска, Паљане, Јовац, Мијатовца, Крушар, Иванковац, Стубица и Багинац.

Највећи број радника дају Јовац, Мијатовац, Влашка, Супска и Крушар. Од њих, на пример, Јовац даје око 230 радника; Иванковац и Бигреница дају мање, јер један део људи остаје у селима да ради у каменолому. Из оних села, која су ближе руднику, број радника је такође мали, јер они иду на рад у рудник где у једној смени буде 80—90 радника (16). Такав је случај са Стубицом, Сењем, Паљанима, Бигреницом итд. Велики број радника дају Влашка и Супска. Ова моравска села, чији су атари често плавлени, приморана су да дају људе за рад у фабрике, од којих нарочито велики број ради у брикетници.

За време радне сезоне један део сељака настањује се у граду, али већи део долази свакодневно, било пешице, било неким превозним средством. Мањи део села може у ову сврху да искористи железницу. Поред Јовца и Остриковаца то су још Сење, Батинац, Иванковац и Паљане. Удаљеност села из ове зоне је 3—12,5 км, као што се види из таблице, тако да је за долазак потребно 1—2 часа хода.

б) Зона сировина. — Зона набавке сировина за индустријска предузећа знатно је шира. Брикетница добија угаљ из Сењског и Ресавског Рудника, а пре рата је власник имао и сопствени рудник у Ресави. Остале сировине, као битуминову смолу, добијала је брикетница 1949 године из иностранства. Циглана користи глину из околине, а угаљ из Сењског Рудника. И млин прерађује жито из области. Шећерна репа, међутим, притиче у фабрику из великог реона, који се простире долином Западне Мораве до Трстеника, Јужне Мораве до Ниша и Велике Мораве од става до ушћа. Западно од Трстеника целокупна количина шећерне репе одвози се у београдску фабрику шећера пругом преко Крагујевца. Поред тога, шећерну репу Ђуприја добија још из Млаве око Петровца и Ресаве око Свилајнца. Свакако да се овако пространа територија не може сматрати утицајном сфером Ђуприје, јер она даје Ђуприји само један производ, а остале другим местима. Ђуприја и фабрика шећера утицале су у овој области само у том смислу што су изазвале повећање производње шећерне репе.

в) Зона тржишта индустрије. — Ова зона такође је широка. Још пре рата фабрика шећера извозила је 700—750 вагона шећера (11, с. 137). Тржиште ове фабрике представља данас цела источна и југоисточна Србија и Македонија (6, с. 377). Брикетница има још шире тржиште, тј. целу нашу земљу. Остала предузећа су више локалног карактера, јер снабдевају углавном околну област и задовољавају потребе града. Овом последњом зоном, која обухвата једним делом целу земљу, (продаја брикета) одређени су утицаји које Ђуприја врши као индустријско средиште. Али њено деловање тиме није завршено; као културно и управно средиште овај град је у области створио још две зоне.

Зона културног деловања. — Да би се посматрало деловање Ђуприје као просветног и културног средишта области, узмеће се за пример ђуприска гимназија.

Прву школу Ђуприја добија 1833 године (8, с. 1133), а данас има две основне, две осмогодишње школе, пуну гимназију, пољопривредну школу, нижу музичку и школу ученика у привреди. Подаци за школску годину 1948/49 показују да је од 1.000 ученика из града било 628, што говори да утицај школе у области није тако јак. Како школа делује на околину, показује ова таблица.

Табела бр. 12

Место	Број учен.	Место	Број учен.	Место	Број учен.	Место	Број учен.
Ђуприја	628	Стубица	5	Параћин	2	Кованица	1
Јовац	61	Ђињевац	5	Појате	2	Плажане	1
Сењ. Рудник	38	Вел. Поповић	4	Браљина	2	Двориште	1
Сење	38	Бачина	4	Маскаре	2	Витковац	1
Супска	23	Жидиље	3	Варварин	2	Рековац	1
Мијатовац	22	Вирине	3	Орашје	1	Роанда	1
Иванковац	21	Влашка	3	Брзан	1	Војска	1
Равна Река	21	Милошево	3	Руд. Боговина	1	Буљане	1
Баре	20	Ланиште	3	Бигреница	1	Дреновац	1
Деспотовац	16	Дражмировац	3	Остриковац	1	Топоница	1
Крушар	8	Рибаре	3	Праћина	1	Витошевац	1
Сисевац	7	Грабовица	3	Лоника	1	Ражањ	1
Паљане	6	Стењевац	3	Лозовик	1	Сталаћ	1
Дворица	6	Багрдан	2	Драгоцвет	1	Тољевац	1
Миљива	6	Драгово	2	Шантаровац	1	Доњи Катун	1
Витанце	6	Буковац	2	Јеловац	1	Гор. Катун	1
Трешњевица	5	Опарић	2	Стрмостен	1	Обреж	1

Из ове се таблице види да најјаче гравитирају Ђуприји села Раваничког и Деспотовачког среза: из првог има 286, а из другог 46 ученика. Ова два среза не само што дају највећи број ученика, него и из појединих њихових села број ђака је већи.

Знатан део ученика из ове зоне долази свакодневно у град, док су остали стално настањени у њему. Број оних који долазе свакодневно из појединих села показује ова табела:

Табела бр. 13

Јовац	55	Иванковац	4	Сење	34
Супска	26	Крушар	1	Сењ. Рудник	3
Мијатовац	27	Влашка	2	Добричево	6
Паљане	3	Дворица	1		

Ово су углавном села из непосредне близине града. Њихова просечна удаљеност износи 6,95 км: најближе је Добричево (2

км), а најдаље Сењски Рудник (20 км). Истовремено се види колики је значај пруге, јер села на прузи дају већи број ученика (Јовац, Сење, итд.). Велики је број и оних који долазе из најближих села (Мијатовац, Супска), иако не користе превозна средства.

Ћуприја је тежила да одржи превласт главног града у овом делу Моравске долине. Како то није могла постићи економским путем, настојала је да је стекне ширењем своје управне и културне моћи. Због тога се у више махова пре Другог светског рата затварала гимназија у Параћину. Тако је зона културног утицаја била раније знатно ширира. Школе у Параћину и Јагодини, а, после овога рата, и у Сењском Руднику и Деспотовцу, сужавају деловање Ћуприје.

Остале врсте деловања града нису узимане у обзир приликом утврђивања његове културне зоне из више разлога. Један је тај што се деловање града у овом правцу већином задржавало у административним границама, тј. ограничено је на територију среза или округа. Од тих утицаја треба поменути издавање новина, стварање библиотеке, рад појединих друштава и значај пољопривредне школе. Ова школа је некад деловала на целом простору бивше моравске бановине, а 1949 године њу су поселивали са територије целе Србије.

Управна зона. — Административна моћ Ћуприје почиње тек по ослобођењу од Турака: у турско доба и за време аустријске окупације 1718—1739, она је била само место у ресавском дистрику без икаквог административног значаја (17, с. 104).

Нахија ыуприска, коју описује Ото Пирх 1829 године, захватала је 72 села (18, с. 216). 1838 године постаје Ћуприја средиште Ћуприског округа, иако је била најмања варош у њему (8, с. 1128). У њену административну област спадају данашња три среза: Ресавски, Деспотовачки и Параћински са 94 села. 1890 године овом округу је присаједињен и Јагодински, те је управно дејство Ћуприје било проширено на шест срезова (13, I, с. 233).

Пре присаједињења Јагодинског округа, Ћуприја је била средиште за целу десну страну Мораве до линије Дреновац—Клаћевица на југу, до карпатско-балканских планина на истоку и до линије Витежево—Дубница на северу. Ћуприја је око себе окупљала целу област која гравитира ка том делу Велике Мораве. Укидањем округа она постаје само средиште среза.

Утицајна сфера Ћуприје. — После ове анализе разноликих утицаја на околину и издвајања појединих зона може се ограничити сфера у којој се простиру њени утицаји. Она обухвата слив Раванице, неколико села у сливовима Црнице и Ресаве и долину Мораве од става до Багрданске Клисуре. Кучај и Јухор не допуштају шире продирање утицаја на исток и запад. На северу се Багрданска Клисура јавља као граница у долини

Табела бр. 14

Област и места*	Ора- нице	Воћ- њаци	Вино- гради	Ли- ваде	Паш- њаци	Шуме	Не- плод- но-	Укупно атари	Засејане површине				сточ. биље	
									пшеница	кукуруз	жито ук.	инд. биље		по- врше
Поморавље	13.942	988	724	361	338	2.068	1.741	20.229	3.012	7.889	11.369	721	491	1.286
Слив: Раванице	5.709	533	185	2.279	1.113	6.612	621	17.093	1.562	3.205	4.976	185	122	362
Црнице	5.197	359	298	2.627	1.339	8.179	815	18.815	1.595	2.843	3.819	219	229	227
Ресаве	8.015	872	202	4.161	3.664	19.690	4.140	40.738	2.298	4.257	6.940	199	266	592
Падине Јухора и Темњић	7.017	784	1.585	147	551	4.010	1.132	15.302	1.470	3.460	5.590	326	336	641
Остала села	6.553	433	369	255	538	2.027	799	11.030	1.559	3.174	5.053	590	254	533
Укупно	46.433	3.969	3.363	9.830	7.543	42.586	9.248	123.167	11.496	24.828	37.747	2.240	1.698	3.641

* Појединим областима припадају следеће општине: Поморављу: Варине, Влашка, Исаково, Крушар, Мијатовац, Супска, Доњи Катун, Варварин, Обреж, Челуре и Глоговац; сливу Раванице: Батинац, Бигреница, Паљане, Сење и Стубица; сливу Црнице: Бошњане, Буљање, Главица, Горња и Доња Мутница и Мариовац; сливу Ресаве: Деспотовец, Стењевац, Стрмоствен, Јеловац, Језеро, Витанце, Бељајка, Грабовица, Буковац, Ронда и Жидије; падини Јухора и Темњићу: Остриковац, Јовац, Трешњевица, Поточац, Рашевина, Својново, Бачина, Орашје и Тољевац; остала села: Мајур, Рибаре, Праћина, Ланиште, Лучана, Витошевац, Појате.

Мораве. Од клисуре северна граница иде преко Глоговца, Дражмировца и Великог Поповића и избија на Ресаву која је ограничава са севера и североистока. На југу се као граница јавља река Црница и преко Шавца, Чепура и Обрежа се завршава у подножју Јухора.

Какве могућности пружа ова област за пољопривредно искоришћавање види се из табеле бр. 14.

У табели бр. 15 дат је број стоке у појединим деловима сфере.

Таблица бр. 15

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Поморавље	991	5.637	16.193	2.245	11.181	49.163
Слив:						
Раванице	359	3.045	18.106	882	4.723	18.899
Црнице	257	3.632	17.832	685	4.888	19.626
Ресаве	363	3.377	26.577	687	6.629	27.734
Падина Јухора и Темић	355	3.519	7.740	2.475	6.338	28.171
Остала села	287	3.265	8.242	1.003	5.266	24.637
Укупно	2.612	22.475	94.690	7.977	39.025	167.870

Слив Раванице, који у целини гравитира ка Ћуприји, је земљорадничко-сточарска област са знатним површинама засејаним житом. Услед тога ова област углавном подмирује само своје потребе у житу, изузев Бигренице, Сења и Стубице. Ова села су приморана за време суше да трампе стоку и сено за жито на ћуприском тржишту (16). У атарима ових села само је једна трећина, па и мање, засејана житом, али се ту налазе пространи шумски појаси. Од 4.793 ха, колики је атар Бигренице, житом је засејано 1.305 ха, а под шумом је 1.599 ха; атар Сења је 5.054 ха, од тога је под шумом 2.582 ха, а засејано житом само 1.079 ха. Због тога су ова села и главни извозници дрвета за огрев којим снабдевају како Ћуприју, тако и Светозарево, Крагујевац и друга места (16). Богатство у шуми и кречњачки терени изазвали су појаву печења креча, тако да су ова села истовремено позната и по извозу креча у Ћуприју и друге области. Сточарство је у целом сливу важна привредна грана, нарочито гајење оваца: број оваца у свим општинама прелази 1.000 грла, у Стубици се пење до 3.363, а у Бигреници чак на 10.071 грло. Не сме се заборавити ни то да се у сливу Раванице налази велико рударско насеље

Сењски Рудник, који доприноси богатству и значају области, а тиме и богатству и значају Ћуприје, као главног средишта слива.

Из слива Црнице у коме се издвајају нижи и виши део, са међусобно различитим привредним могућностима, ка Ћуприји гравитирају како становници Главнице, Давидовца и Мириловца (повртари), тако и мештани из Мутнице и Буљана, познатих извозника сена и села богатих шумом. Ни слив Црнице, као ни слив Раванице, се не истиче већом производњом воћа, а површина под житима је овде, како се види у табели, знатно мања. Да би сличност између ова два слива била још већа, и у Црници је сточарство, нарочито у вишем делу, веома развијена и важна грана привреде: број оваца, које се највише гаје, и овде премаша 1.000 грла у свим општинама, а у Буљану достиже 5.785 грла.

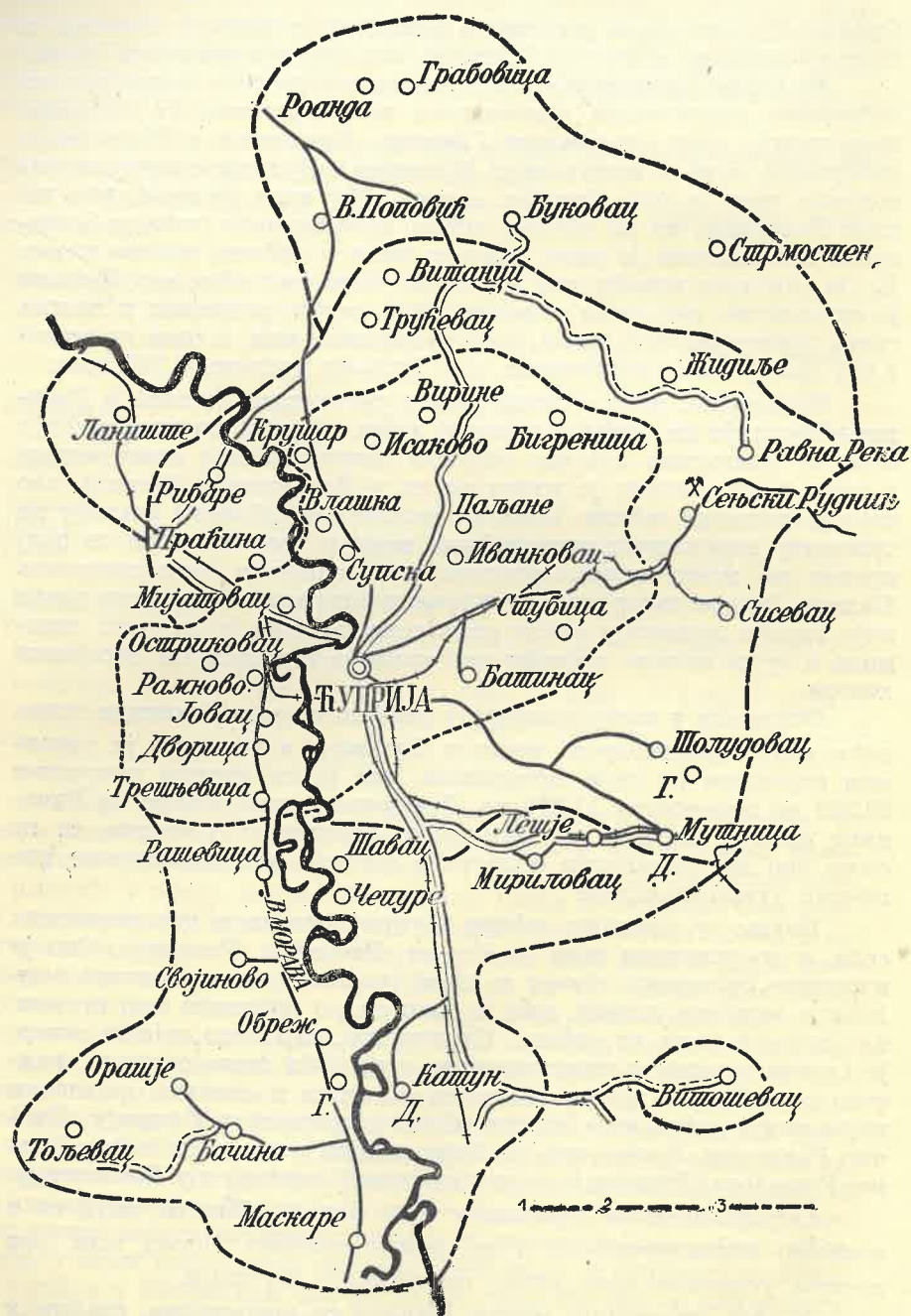
Недостатак воћа и винограда у сливовима Црнице и Раванице Ћуприја не осећа у толикој мери, јер јој то надокнађују села са подгорине Јухора. Укупна површина под виноградима у овом крају далеко је изнад истих у Раваници и Црници, као што се види из табеле. Иако се насеља ове области јављају на тржишту као главни произвођачи вина и грозђа, ипак се овај предео не може окарактерисати као изразито виноградарски. Падине Јухора омогућиле су гајење винограда, а моравска раван коју такође захватају атари ових села постала је за њих житница и ту се налази највећи део ораница и површина засејаних житом.

Оскудицу у житу подмирују сељаци из села Раванице трампећи своје производе за жито у Ћуприји, а то жито је углавном пореклом из села Поморавља, где је од укупне површине 20.229 ха под житом 11.369 ха. Поморавље, пак, добија од Раванице дрво и креч, и то опет преко ћуприског тржишта, те су стога ове две различите области и постале део јединствене ћуприске утицајне сфере.

Најзад, у утицајну сферу Ћуприје улази и део ресавских села, и то углавном села из Горње Ресаве и Ресавице. Ово је изразито сточарска област у којој је свега једна шестина земљишта засејана житом, али је зато скоро половина под шумом, као што се види из табеле. Сточарство, нарочито гајење оваца, је главно занимање становништва, а продаја стоке основно средство за добијање новца. Због тога су стока и сточни производи најважнија добра која из ове области притичу у Ћуприју. Слично Раваници, и овај крај је богат рудом угља: њега има у Равној Реци (овај Рудник је сада спојен са Сењским) и у Деспотовцу.

Остала села не припадају само једној области, зато се о њиховој карактеристици и не говори посебно. Поред тога, ова насеља углавном врло ретко гравитирају Ћуприји.

У овој пространој сфери јављају се непосредни, стални и повременни појас који су претстављени на скици бр. 3.

Ск. бр. 3 — Утицајна сфера Туприје: 1) непосредни 2) стални и 3) повременни појас.

Ови су појаси издвојени према јачини утицаја који град има на област, а односи између њих су слични као и у утицајној сфери Параћина.

Непосредни појас захвата Раваницу и ближа села у подгорини Јухора на левој обали Мораве. Села слива Црнице, ближа ресавска села и села Поморавља чине стални појас, док села Поморавља од Шавца на југ и Рибара на север, јужнија села у подножју Јухора, села Темнића и даља села у Ресави, чине углавном повременни појас. Сфера Туприје се шири на исток и североисток, јер се јужно и северозападно од ње налази два друга градска насеља, чији је утицај веома значајан. Утицај једног од њих, Параћина, већ се видео, а сада ће бити речи о утицајима другог — Светозарева.

СВЕТОЗАРЕВО*)

Положај. — Светозарево лежи у северозападном делу Параћинско-светозаревске котлине, удаљено од Мораве око 4 км. Оно је управо на месту где долине Лугомира и Белице избијају у поменутој котлину. За град је важно то да лежи на моравској прузи, главној артерији Балканског Полуострва. Пре пруге туд је пролазио цариградски друм и Јагодина** је била станица на том друму.

Поред овог главног пута меридијанског правца, Светозарево је низом попречних путева везано са својом околином. Један пут води према северозападу, преко Горњег Штипља ка Црном Врху, други према југозападу, долином Белице преко Слатине, и трећи долином Лугомира према југу. Источном подгорином Јухора води пут који спаја Светозарево са Варвариним и даље са Крушевцем. Са облашћу источно од Мораве Светозарево спајају путеви који воде ка Свилајнцу и Деспотовцу.

Од ових путева за гравитацију ка Светозареву су најважнији путеви долинама Лугомира и Белице. Ове две долине чине издвојену област ограничену гребенима Црног Врха, Гледићких Планина, развођем између Западне и Велике Мораве, као и Јухором. Цела ова област је нагнута према моравској долини и упућена на њу. Светозарево, које лежи на њеном периферном делу, на месту где она избија у моравску долину, је њено једино средиште (19, с. 77—78).

* Од истог аутора постоји рад „Привредно-географска карактеристика Светозарева“, штампан у издању САН, Зборник радова књ. XV, Геогр. институт књ. 3, Београд 1951 године.

** Назив Светозарево носи овај град тек после Другог светског рата (од 1948 г.), стога је овај назив употребљен у тексту само за период после 1948 године, док се за ранији период употребљава старо име овог града „Јагодина“.

Трговинско-занатска зона. — Налазећи се у оваквом положају, Светозарево је важно економско средиште. Оно је на првом месту тржиште; од давнина се преко њега извозе производи из даље и ближе околине. Јагодина (Светозарево) постаје тржиште још у турско доба када као друмска станица прима на преноћиште велики број путника за које треба припремити храну.

После ослобођења Србије од Турака Јагодина је знатно трговачко средиште са око 200 трговачких и занатских дућана, непроходна за време пијачних дана, када се дотера много стоке. Трговина нарочито почиње да напредује после подизања железнице, јер је тада олакшан извоз (19, с. 83—84).

На тржиште у Јагодини долазили су Поморавци, Левчани, Темнићани, сељаци из Белице и Ресавци. Жито, воће, стока, вино и ракија из Левча као и жито, бостан и поврће из Поморавља и Белице и креч, стока, сточни производи из Ресаве, чинили су главно богатство овог великог тржишта. Извозници су ове производе откупљивали и извозили у Беч, Пешту и Италију. Нарочито су у Јагодини били богати вашари, одржавани трипут годишње, на које су долазили чак из Источне Србије и Баната (19, с. 85).

Велики значај као тржиште има Јагодина и после Првог светског рата. По подацима за извоз за 1930 годину види се да је она извозила жита много више него Параћин и Ђуприја (пшенице 700—1.000 вагона, кукуруза 1.000 вагона, јечма 200 вагона итд.). Док је Параћин чувени извозник стоке и вуне, дотле је Јагодина познато воћно тржиште са годишњим извозом од 410 вагона разног воћа, што је повећало значај њеног ионако великог житног тржишта (11, с. 139).

И после Другог светског рата, Светозарево остаје важно тржиште. У прво време преко њега иде откуп са територије Беличког среза. Овај откуп је знатно мањи у односу на предратни услед тога што су Левач, деспотовачка област и Темнић обавезни да своје производе дају откупним станицама у својим среским средиштима (19, с. 87). Престанком обавезног откупа стање се доста изменило. Поморавље, Белица, Левач, Темнић и деспотовачка област почињу опет у већој или мањој мери да гравитирају Светозареву, где је 1948 године било 27 различитих продавница и 11 угоститељских радњи.

Светозарево је свакодневно тржиште за села Поморавља, Белице и села слива Лугомира, као што се види из табеле бр. 16 на страни 37.

Та села удаљена 2—12 км чине најужу свакодневну зону Светозарева. Област која свакодневно гравитира ка тржишту има 21 село са укупно 3.890 домаћинстава и 20.479 становника. Сва ова села нису подједнако везана са градом. На прузи леже само Буковче, Рибник и Ланиште тако да становници осталих

Табела бр. 16

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника
Ракитово	2	101	541	Сиоковац	5,5	116	577
Винорача	2	182	824	Бресје	6	75	486
Трнава	2,5	104	565	Кочино Село	6	229	1.223
Вољавче	3	116	652	Ланиште	7	348	1.771
Буковче	3	100	509	Глоговац	8	385	1.951
Рибаре	3	443	2.239	Међуреч	8	152	820
Праћина*)	4	295	1.604	Д. Штипље	8	147	786
Мајур	4	336	1.881	Црнче	8,5	62	347
Рибник	4	89	451	Г. Штипље	10	99	523
Деоница	4,5	167	887	Лозовик	12	149	772
Драгоцвет	5	195	1.070				

насеља долазе већином пешнице. Ова села леже махом дуж друмова који се зракасто разилазе из Светозарева. Добри друмови и незнатна удаљеност били су од битног значаја за стварање овакве свакодневне зоне. Али она није једина. У Светозарево долазе сељаци и из села наведених у табели бр. 17.

Један део ових ближих села веома често, бар једном недељно, посећује тржиште у Светозареву, што омогућују близина и боље саобраћајне везе. Остала села долазе само повремено пошто имају своја ближа тржишта. У овој зони је 79 села са укупно 18.002 домаћинства и 88.173 становника. Села из сталне зоне нију сва подједнако повезана. Милошево и Багрдан налазе се на прузи, тако да је одлазак у Светозарево олакшан. Сем сељака из Баграна преко ове станице долазе у град и сељаци из Доњег Рачника и Војске. Рајкинац, међутим, користи железничку станицу Ланиште; када иду колима становници овог села користе друм преко Дубоке, Малог Поповића и Глоговца. Дубока и Мали Поповић удаљени су свега 1,5 до 2 сата хода од града. Пругу користе и мештани Јовца, Остриковца и Рамнова који леже јужно од Светозарева. Сељаци свих осталих села долазе пешнице или колима. Један део долази крагујевачким друмом и то становници Каленовца, Прњавора, Мишевића, Бунара, Врбе, Белице, Шантаровца и Шуљковца. Сељаци из Главинаца, Тополе, Драгошевца, Колара и Ивковачког Прњавора долазе, међутим, левачким друмом који води долином Лугомира. Мијатовац је прво село на друму за Ђуприју; сељаци Влашке, Супске и Крушара прелазе Мораву скелом када иду пешнице. У случају када иду колима користе друм преко Ђуприје и Мијатовца, а становници Крушара мост код Глоговца.

*) Ово село се сада зове Кончарево.

Табела бр. 17

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број станов- ника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број станов- ника
Мијатовац	6	330	1.661	Балајинац	16	148	723
Главинци	6,5	161	902	Војска	16	350	1.629
Ковачевац	7	54	374	Цикот	16,5	142	798
Остриковац	7	73	426	Милошево	17	471	2.039
Влашка	8	161	737	Мачевац	17,5	83	400
Рамново	8	76	359	Рашевица	18	321	1.828
Шуљковац	8	175	958	В. Поповић	18	423	1.958
Крушар	8,5	421	2.092	Беочић	18	192	1.023
Врановац	9	105	558	Вукмановац	18	189	968
Мали Поповић	9	127	662	Витанци	19	255	1.375
Коларе	9,5	71	391	Потоцац	20	355	1.796
Каленовац	10	148	736	Ломница	20	95	465
Супска	10	307	1.690	Рабеновац	20	45	248
Доњи Рачник	10	215	1.076	Рековац	21	445	1.510
Јовац	10	371	1.848	Деспотовац	22	695	2.836
Шантаровац	10	212	924	Белушић	23	272	1.317
Бунар	10,5	167	821	Секурић	23	486	2.389
Дражмировац	10,5	117	676	Кавадар	23,5	206	1.069
Дворица	11	81	458	Шавац	20,5	155	971
Драгошевац	12	142	760	Чепуре	22	183	1.068
Медојевац	12	64	319	Брајиновац	24	99	471
Горњи Рачник	12	88	441	Својново	24	331	1.736
Дубока	12	242	1.175	Брзан	21	785	3.480
Сињи Вир	12,5	66	336	Бељајка	26	138	647
Белица	12,5	136	767	Обреж	26	749	3.764
Багрдан	12,5	320	2.376	Лапово	28	1.844	7.819
Богава	12,5	160	794	Драгово	28	470	2.333
Врба	13	88	480	Опарић	30	341	1.760
Лукар	13,5	59	314	Горњи Крчин	31	68	340
Рајкинац	14	162	788	Богалинци	31	122	679
Ловци	14	231	1.103	Сибница	33	153	735
Топола	14	19	83	Доњи Крчин	33	158	712
Ив. Прњавор	14,5	37	210	Лепојевић	34	94	505
Трушевац	14	127	665	Жупањевац	35	160	883
Трешњевица	15	286	1.521	Пајковац	36	78	386
Лоћника	15	241	1.135	Превешт	37	154	815
Урсуне	15,5	196	903	Још. Прњавор	42	35	188
Гладна	15,5	155	711	Шљивица	43	130	757
Мишевић	16	118	666	Надрље	43	106	533
Стрижило	18	183	1.164				

Поред ове области, која стално снабдева град, повремено се на тржишту сусрећу и сељаци прилично удаљених села Левча. Иако су та насеља знатно удаљена од Светозарева, везана су за овај град, пре свега, због доброг друма — левачког, као и због тога што им је Светозарево најближе веће тржиште. Своје локално тржиште има ова област у Рековцу. Како Рековац по економској снази знатно заостаје за Светозаревом, то је Левач, који

лежи између Рековца и Светозарева, везан за Светозарево додуше повремено, али чврсто. И остала левачка села све до подножја Гледићких Планина, повремено спадају у зону Светозарева. Становници ових села долазе прилично ретко због знатне удаљености. Некад су она била много чвршће везана за град, нарочито одмах после ослобођења Србије, кад је почео већи извоз пољопривредних производа из овога краја, нарочито шљива и јабука. Тада су и Сибница, Превешт, Шљивица, Лепојевић, Жупањевац, Надрље, Драгово, Богалинци и друга воћарска села онога краја била у много чвршћој вези са Јагодином (Светозаревом).

Повремена зона Светозарева пружа се доста далеко на север, пругом готово до Лапова. Оно претставља повремени трг и за један део Ресаве. Да је Ресава припадала сфери Јагодине може се претпоставити и на основу Повеље кнеза Лазара Раваници, где јој, између осталог, даје и брод код села Гложана и Равана, што говори о вези која је тада постојала између леве и десне Моравине стране (20, с. 770). Из те области гравитирају Мачевац, Гладна, Богавица, Велики Поповић, Балајинац, Деспотовац, Витанци, Војник, Трушевац, Дражмировац, и Бељајка, Поред тога што долазе колима, сељаци ових села користе и аутобуску линију Свилајнац—Светозарево која иде преко Великог Поповића. И на овој страни Светозарево долази у додир са другим тржиштима: то су пре свега локални центри Деспотовац и Велики Поповић, а затим Свилајнац и Ђуприја.

Села у источном подножју Јухора (Дворица, Сињи Вир, Трешњевица, Рашевица, Својново, Потоцац и Обреж) и преко Мораве (Шавац и Чепуре) исто тако гравитирају повремено ка Светозареву. Ова насеља припадају уствари утицајној сфери Ђуприје, односно Параћина, али се у Светозарево из њих догони стока или доносе повртарски и виноградарски производи, као што се врло често долази и ради набавке. Уколико неки предмет не могу добити у свом центру, Параћину или Ђуприји, становници ових насеља одлазе у Светозарево; ако и ту не нађу што траже, онда иду у Београд.

Као што се види, Светозарево је економски веома снажно и привлачи широку област. Оно је у знатној мери одузело тржиште Параћину, а нарочито Ђуприји. Тако, например, параћински баштовани пролазе кроз Ђуприју без заустављања и носе своје производе у Светозарево.

Истовремено са трговинским, добија Јагодина и занатски значај. Због тадашњег караванског саобраћаја у њој се развијају и специјални занати: коларски, самарциски, и поткивачки, а у то време она је чувена по ножарима. О значају занатства у турско доба, а нарочито после ослобођења Србије од Турака, говори то што поједине улице носе назив по занатлијама, као терзиска, папуциска и калајциска чаршија (19, с. 87—88).

1836 године Јагодина има 339 занатлија (21, с. 290), а 1895 од 1.057 домаћинстава 181 је занатско. По броју занатлија у пред-ратној Србији Јагодину су надмашивали само Београд и Шабац (19, с. 88).

Важан занатски центар претставља Јагодина и после Првог светског рата. Од укупног броја становника 1931 године 4,21% (291) су занатлије, што указује на приличан занатски значај Јагодине у то време. (11, с. 140). Према томе Јагодина својим занатским значајем превазилази два оближња града — Параћин и Ћуприју — нарочито с обзиром на то да она тада има најмањи број становника. (Јагодина 6.912, Параћин 7.192 и Ћуприја 8.281).

Слично, као и код два друга града, умањен је занатски значај Јагодине (Светозарева) после Другог светског рата. Данашњи проценат занатлија у односу на целокупно становништво износи 3,22%, али је ипак већи него у два суседна града где не достиже ни 3%. Ово показује да је Светозарево и данас најважније занатско средиште у овом делу долине Велике Мораве; његова зона се поклапа са сталном зоном тржишта, док област која повремено гравитира тржишту има и мање, али ближе, занатске центре.

Зона индустрије. — Прва фабрика у долини Велике Мораве била је мануфактура за стакло у Јагодини, основана 1847 године; она је истовремено била и прва стаклара у Србији*). Њу је основао Аврам Петронијевић, Милошев „попечитељ“, али је већ 50-их година прошлог века престала са радом. 1878 године три Чеха, стакларска радника, оснивају другу стаклару коју доцније откупљује неки мештанин трговац и проширује производњу уводећи машине. Због јаке конкуренције она престаје са радом 1900 године, а машине буду пренете у стаклару у Параћин (6, с. 424).

Прво индустриско предузеће у Јагодини није дуго остало усамљено. 1852 године Косовљанин Михаило подиже пивару (19, с. 90), једну од три прве пиваре у Србији (6, с. 538). Она постоји и данас као једно од већих и важнијих индустријских предузећа; њена се производња стално развија и 1934 године износи 20.168, 1939 — 38.556, а 1950 — 66.937 хл (6, с. 539). 1929 године власник је уз ову фабрику подигао и фабрику квасца. 1893 године Јеврем Поповић подиже ливницу која и данас постоји као важно прерађивачко предузеће (6, с. 386).

Индустријски развој се наставља и почетком XX века. 1901 године (6, с. 542) Клефиш подиже кланицу која се у прво време бави само извозом заклане стоке, живине и јаја, а тек касније почиње да врши прераду. И она је данас једно од већих и важ-

*) Подаци о оснивању прве фабрике стакла у Светозареву дати у раду „Привредно-географска карактеристика Светозарева“, Зборник радова књ. XV, Географски институт књ. 3, Београд 1951, узети из књиге М. Савића, очигледно се не односе на прву основану фабрику већ на другу.

нијих индустријских предузећа Светозарева са дневним капацитетом клања 200 грла у 1950 години (6, с. 543).

После Првог светског рата појављују се друга мања индустријска предузећа. Ту се оснива прво фабрика конзерви „Јагода“, која по ослобођењу престаје са радом (6, с. 546) да би нешто доцније постала филијала, односно пулпашка станица крагујевачке фабрике (19, с. 91).

1940 године подиже се фабрика шешира позната данас као индустрија шешира „Ресава“, затим, фабрика глицирина која је престала са радом (19, с. 91—92).

Поред ових, треба још поменути и цигларску и млинску индустрију; прерада цигле се у овом крају врши одавно и данас су у граду три циглане. (19, с. 91—92).

После Другог светског рата индустријски развој града се продужава подизањем нове велике фабрике каблова у оближњем селу Бресју, оснивањем државне столарске радионице и проширењем већ постојећих индустријских предузећа.

а) Зона радне снаге. — Ова многобројна индустријска предузећа дају велики индустријски значај овом граду и врше знатан утицај на област у којој град лежи. Наравно да се и тај утицај постепено шири и јачао.

Први радници стакларе били су странци из Чешке и Баварске. Касније, када је основана друга стаклара, број радника је већи; око 120 (19, с. 90); већином су Чеси и Немци, а делом и Словенци (6, с. 424 и 19, с. 95).

Стручна радна снага осталих предузећа била је пре Другог светског рата исто тако углавном са стране. У кланици су били Немци, у млинској индустрији и фабрици шешира Мађари (19, с. 91—93), а цигларска индустрија запошљавала је Црногорце.

Данас је стање знатно измењено и радништво је углавном из околине, као што се види из таблице, у којој су назначена села која дају раднике граду.

Табела бр. 18

Село	Удаљеност (у км)	Село	Удаљеност (у км)	Село	Удаљеност (у км)
Винорача	2	Деоница	4,5	Глоговац	8
Трнава	2,5	Драгоцвет	5	Црнча	8,5
Рибаре	3	Сиоковац	5,5	Дубока	12
Мајур	4	Бресје	6	Багрдан	12,5
Праћина	4	Кочино Село	6	Гладна	15,5
Рибник	4	Међуреч	8	Милошевац	17

Фабрици саламе напр. Рибаре даје 15%, Деоница 10%, Црнча 5%, Дубока 10%, Кочино Село 3%, Глоговац и Винорача по 5%

радњиштва. Мањи део радника је из Багрдана и Милошева. 60% радњиштва у пивари чине радници из Мајура, Трнаве и Праћине. Важно је истаћи да радници из села на северу и североистоку од Светозарева, као и из села преко Мораве, раде већином у фабрици саламе, док у осталим фабрикама раде, углавном, радници из села која леже јужно од града. Радника има и из других села, као из Бресја, Драгоцвета, Међуреча, Сиоковца, Штипља и Рибника. Из тих села долазе на рад у ливницу, столарску радионицу и у млин „Морава“, где је 1948 године, од 30 сталних радника, било њих 15 из околине. Сва ова насеља чине зону која даје радну снагу индустрији.

При одређивању ове зоне није узета у обзир цигларска индустрија и њено радњиштво, које је већином из околине Врања, Пирота и Власотинаца, као и фабрика шешира где је, 1948 године, било радњиштво већином из Зрењанина.

Почетак радова фабрике каблова у селу Бресју свакако је знатно изменио и повећао ову зону, јер је, предвиђањима из 1948 године, ова фабрика требало да запосли толики број особља да се број радњиштва у граду удвостручи.*)

Из процентуалних вредности се види да је већи број радника из села удаљених 2—3 км. Изузетак је једино Винорача која је мало село. Просечно учешће ближних села износи 10—15% а даљих 3—5%. Овај проценат одговара углавном селима удаљеним 7—8 километара. Овде је изузетак Дубока која је удаљена 11 км, а има проценат од 10%. Ово долази отуда што је то село сиромашно па је већи део сељака приморан да ради у Светозареву. Исти је случај и са радницима из Гладне.

б) Зона сировина. — Прво индустриско предузеће — фабрика стакла — добављало је сировине из Горњег Штипља, као и фабрика која је касније подигнута (19, с. 90).

Фабрика пива је од самог почетка добијала из околине своју најважнију сировину, јечам. Услед повећања производње, која је 1950 године износила 66.937 хл у односу на 20.168 хл 1934 године (6, с. 539), фабрика мора да довози јечам са стране и то највише из Космета. Остале потребне сировине добија пивара из ових области: хмељ из Баната, меласу из фабрике шећера у Ђуприји, разне хемикалије из наше земље, а угаљ из Сења и Деспотовца.

Фабрика саламе добијала је највише стоке из Левча, а свиње из Поморавља; власник је имао и товилишта у Штипљу, Причи и Добричеву. 1948 године кланицу су снабдевала пољопривредна добра из Свилајнца, Ђуприје, Неготина, Смедерева, Ниша, па чак и из Баната, поред онога што даје околина, тако да је производња достигла дневни капацитет од 200 грла (6, с. 543).

*) Материјал са терена прикупљан је у току 1948 и 1949 године кад фабрика каблова није радила, ради тога у раду недостигли потпуни подаци о њој.

Као предузећа која такође прерађују производе из околине треба поменути млинове, који угљем из Сења мељу жито из околине; затим циглану, која има глину у алувијалној равни Мораве, а угаљ из Сења и фабрику за конзервирање воћа и поврћа.

Остала предузећа добијају сировине и материјал потребан за рад из даљих области. То је пре свега случај са ливницом. Нема података како се она снабдева материјалом у време кад је основана, а данас је њено снабдевање прилично сложено: гвожђе добија из Зенице, бакар из Бора, алуминијум из Херцеговине, шамот из Аранђеловца, а креч из околине и из Сењског басена.

Фабрика шешира је пре рата била само дорадно предузеће и добијала је вунене туљке из Зрењанина, а туљке од зечје длаке из Италије. Данас фабрика сама производи туљке, а потребне сировине добија из следећих крајева: из Аустралије вуну (преко параћинске фабрике), из шабачке фабрике „Зорка“ и из Словеније хемикалије, а из Деспотовца и Сењског Рудника угаљ.

Столарска радионица не може у довољној мери да користи локално буково дрво, јер није доброг квалитета, него га углавном добија из Босне (Доњи Вакуф, Сарајево, Хацићи) и нешто из Косова и Метохије.

Фабрика каблова исто тако није локализовано предузеће, али довоз потребних сировина није много отежан: бакар, хартију, јуту и челичну траку предвиђено је да добија из наше земље, а гуму за импрегнацију из иностранства. (19, с. 92).

Сва ова излагања показују да је зона сировина индустрије веома велика и да нема предузећа у Светозареву које се не снабдева једним делом из даљих области, па чак и из иностранства. С друге стране, нема предузећа које се нечим не снабдева из околине, бар само угљем. Анализа показује да су прва индустриска предузећа у граду и поникла баш због сировина, а касније, кад се саобраћај побољшао и тржиште оснажило, јављала су се и друга мање локализована предузећа. Ова зона је претстављена скицом бр. 4.

в) Зона тржишта индустрије Светозарева. — Чим се почиње јављати индустрија у Светозареву, она добија своје тржиште. Тако прва фабрика стакла, која израђује све врсте шупљег стакла, подмирује потребе пиваре (19, с. 90), а стакло за лампе продаје у области.

Кланица је највећи део својих производа извозила (2/3), а само једна трећина је остајала за потребе области: стоку је извозила у Италију а живину у Швајцарску, Немачку и Енглеску (19, с. 91). Клефиш је извезао 1928 и 1929 године: ћурки 30—40 вагона, јаја 70—100 вагона, кокоши живих 30—40 вагона и кланих 20 вагона (11, VIII, с. 243).

Млин, циглана и пивара својим производима су више подмиривали потребе саме области, а мање извозили. 1948 и 1949 го-

Ск. бр. 4 — Зона сировина: 1) околна област која дотерује стоку и јечам, 2) област довоза хемикалија, 3) област довоза хмеља, 4) даља област довоза јечма и 5) област добијања алуминијума.

дине млин меље углавном за „Житопромет“ а мање за локалну потрошњу; столарска радионица доставља своје производе Београду, Светозарево и околини; фабрика шешира подмирује тржиште у Србији и Банату, и то највише у Ресави и пожаревачкој области. Тржиште фабрике саламе много је шире: коже и свињске длаке откупљује предузеће „Котекс“ које их прерађује и извози, крв се шаље у Инђију, говеђи рогови и кости у Земун на даљу прераду, а сухомеснати производи се продају свуда у земљи. Фабрика пива има нешто уже тржиште; она снабдева све градове и руднике Србије сем Београда, затим Косово и Метохију. Квасац се извози у Банат и Бачку. Производња циглане углавном подмирује локалне потребе и извози све до Младеновца. Види се да је зона тржишта индустрије данас шири него пре рата, јер захвата већу област него раније.

Упоредо са привредним (трговинским, занатским и индустријским) значајем, Јагодина (Светозарево) добија и културно — просветну и управну функцију које формирају своје зоне утицаја, као што ће се видети из следећих поглавља.

Зона културног деловања. — Културни центар за своју околину постаје Јагодина одмах после ослобођења Србије од Турака. 1817 године она већ добија основну школу; 1876 године у њој постоје мушка и женска основна школа и полугимназија са три разреда (8, с. 204—205). Јагодина је отада стално просветни центар; то је нови начин на који она почиње да делује и ствара зону око себе. Данас у Светозарево постоје гимназија и учитељска школа. 1948/49 школске године било је у гимназији 1.582 ученика, а у учитељској школи 567. Од овог броја 511 ђака долазе сваког дана и то 92 користе превозна средства а 356 пешаче. Удаљеност са које ученици долазе износи 2—8 км, али се број ученика смањује што се удаљење повећава. Из села удаљених 2—3 км долази око 108 ученика, из села удаљених 3—5 км 187 ученика, а из села удаљених 5—8 км свега 55 ученика.

Ова врста утицаја продира и даље, само ученици из даљих области не долазе свакодневно, већ су настањени у самом граду.

На примеру учитељске школе за 1948/49 школску годину видеће се како изгледа ова врста гравитације.

Таблица бр. 19

Срез	Број ученика	Број села	Број села у којима има ученика			
			преко 20	10—20	5—10	1—5
Белички	176	33	1	3	6	23
Трстенички	61	17	—	2	2	13
Левачки	57	18	—	1	2	15
Крушевачки	33	15	—	—	2	13
Раванички	32	8	—	1	2	5
Темнишки	32	13	—	—	—	13
Јасенички	25	4	—	1	1	2
Параћински	19	14	—	—	—	14
Ражањски	12	5	—	—	1	4
Ресавски	12	4	—	—	1	3
Жупски	15	7	—	—	—	7
Деспотовачки	5	2	—	—	—	2
Поморавски	5	3	—	—	—	3

Из ове се таблице види да Светозарево гравитирају највише срезови: Белички, Трстенички, Левачки, Крушевачки, Раванички, Темнишки и Параћински. Међутим, подаци за гимназију показују да у зону јаче гравитације долазе срезови Белички, Левачки, Раванички, Параћински и Темнишки, док у зону слабије гравитације долазе срезови Ресавски, Деспотовачки, Крушевачки и Трстенички. Потребно је додати да је утицај учитељске школе шири, јер поред већ наведених срезова, у тој су школи и ученици из Добричког, Космајског, Пожаревачког, Копачичког и Власотиначког среза, док је утицај гимназије ограничен махом на Белички срез и најближу околину. Деловање гимназије је ограни-

чено постојањем таквих школа у Ћуприји и Параћину и оснивањем нових у Багрдану, Рековцу, Деспотовцу и др.

Управна зона. — За време двадесетогодишње аустриске окупације (1718 — 1739) Јагодина (Светозарево) постаје средиште дистрикта и тиме добија изванредан управни значај за своју област. Д. Поповић бележи да је Јагодински дистрикт имао тада 17 насељених места и то: Вољујак, Драгодина, Жупањевац, Јовац, Карановић, Кукљин, Ланиште, Летојевић, Медвеђа, Петрофки, Превешт, Розаницу, Ратај, Рашковац, Риљац, Трополаније, (Стрижевица) и Сибницу и 19 насељених места: Белу Воду, Белицу, Богдање, Васкановиц (Вукмановац), Драгоцвет, Ивање, Лазац, Лусарац, (Лазаревац?), Маскаре, Медојевац, Попину, Праћину, Рајинац, Рашевицу, Саба, Срње, Стопању и Стражевицу (22, с. 22 и 23).

1829 године Јагодинска Нахија је захватала две кнежине (Темнић и Левач), прву са 59, а другу са 60 села (18, с. 216 и 217). Цела нахија је захватала 119 села. Јагодински округ, нешто доцније, поклапао се са нахијом, само што је имао неколико села више. Његова 144 села била су на простору између Западне и Велике Мораве, на западу до развођа између Лутомира и Белице с једне, а Лепенице с друге стране, односно округ је захватао три среза: Белички, Левачки и Темнићки.

1890 године овај је округ присаједињен ђуприском и отада је Јагодина среско место за срез белички. Сам срез трпи знатне промене. У прво време обухвата само села на левој страни Мораве, а касније и на десној. Данас је управна моћ Светозарева ограничена само на Белички срез.

Утицајна сфера Светозарева. — Економска, културна и управна зона Светозарева чине заједно утицајну сферу овог града. У самој долини Велике Мораве та сфера се пружа на северу до Лапова, а на југу до Обрежа. Иако су утицаји Светозарева знатни у моравској долини, ипак највећи и најважнији део његове сфере лежи изван ње, у басену Лутомира и Белице. Овај басен обухвата Белицу и Левач и ограничен је Јухором, гребенима Гледичких Планина и Црним Врхом. Сфера Светозарева се пружа и на другој, источној Моравиној обали, обухватајући сва села до Ресаве. Најдужа оса овако ограничене сфере пружа се од СИ ка ЈЗ и то попречно на правац Мораве. На тај начин Светозарево вежује за себе преко 100 сеоских насеља и има најпространију зону у горњем делу великоморавске долине. Разноликост ове овако ограничене области још је већа, него што је била у утицајној сфери Параћина и Ћуприје, као што се види из следећих табела о структури атара и броју стоке.

Табела бр. 20

Област и места*)	Оренице	Врњаци	Виногради	Ливаде	Пашвац	Шуме	Неплодно	Укупно атара	Засејане површине					
									Пшеница	Кукуруз	Жито ук.	Инд. биље	Поврће	Стоц. биље
Слив:	9.835	1.358	827	1.003	881	4.696	778	19.444	3.419	4.150	8.038	282	673	817
Белице	4.226	491	465	193	297	4.218	497	10.144	1.277	1.965	3.456	172	283	299
Лутомира	15.871	4.619	2.330	2.629	2.039	10.003	1.575	39.085	6.774	6.214	14.217	153	546	885
Левач	3.602	549	450	73	104	1.553	424	6.655	793	1.559	3.207	108	59	168
Темнић	3.417	399	1.138	105	368	2.240	828	8.661	527	1.891	2.554	212	216	334
Јухор	2.324	236	148	30	237	884	260	4.114	977	1.033	1.903	94	68	228
Осаница	25.227	1.814	1.619	731	590	4.530	3.667	38.780	6.907	12.892	18.507	1.896	884	2.703
Поморавље	5.006	331	210	192	167	791	332	7.029	1.031	2.426	4.140	153	225	468
Деспотовачка област	69.508	9.797	7.187	4.956	4.683	28.915	8.361	133.912	21.705	32.130	56.022	3.070	2.954	5.902
Укупно														

*) Следеће општине улазе у састав појединих делова сфере. Слив Белице: Белица, Бунар, Д. Штипиље, Драгоцвет, Сиковац, Шантаровац, Винорана и Сугубина. Слив Лутомира: Беочин, Главница, Драгошевац, Лојника и Мајур. Левач: Секурић, Белишић, Драгово, Дулене, Жупањевац, Калудра, Комаране, Надрље, Опарић, Прешт, Рабеновац, Рагковић, Редковац, Сибница, Сиљевина, Цикот, Риљац и Пољна. Темнић: Бачина и Д. Крчин. Јухор: Јовац, Остриковац, Трешњевина, Поточац, Рашевина и Својново. Осаница: Багрдан, Д. Рачник и Ловци. Поморавље: Буковаче, Војска, Глоговац, Дубока, Кончарево, Ланиште, Милошево, Рибаре, Коино Село, Мијаговац, Влашка, Супска, Крушар, Чепуре, Обреж, Варварин, Д. Катун, Бран и Лапово. Деспотовачка област: Ботава, Витанце, Гладна, Деспотовац и Велики Поповић.

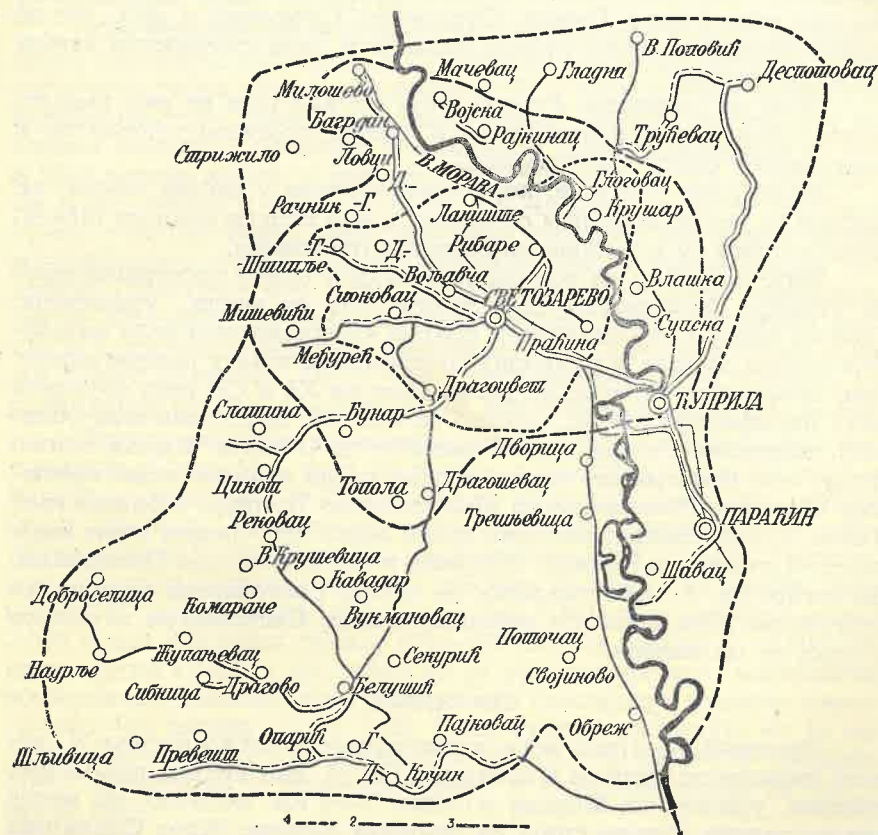
Табела бр. 21

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Слив:						
Белице	460	3.459	11.495	930	5.709	33.267
Лугомира	142	1.794	4.572	1.008	2.627	16.048
Левач	614	8.823	28.370	2.179	11.570	76.411
Темнић	143	1.267	3.411	743	2.481	9.589
Јухор	224	2.269	4.523	1.509	3.731	18.183
Осаница	24	859	1.929	528	1.217	8.624
Поморавље	1.676	9.946	24.606	3.899	20.746	94.991
Деспотовачка област	252	1.657	5.749	396	4.937	20.563
Укупно	3.535	30.074	84.655	11.192	53.018	277.676

Поморавље је, како се из претходне табеле види, област где се највише производи жито и то нарочито кукуруз, иако и површине под другим културама заузимају знатан простор. Тако су површине под индустријским и сточним биљем овде много веће него у осталим деловима сфере. Индустријско биље гаји се за потребе фабрика у Светозареву и Ћуприји (јечам и репа), а површине под сточним биљем су овде веће, због тога што сточарство, које је такође развијена привредна грана, нема у толикој мери природних погодности (мале су површине под ливадама и пашњацима), те се храна за приличан број стоке мора обезбедити сејањем.

Иако је у Левчу знатна површина засејана житом, ипак овај крај није тако изразито житарски као Поморавље. На првом месту између њих је разлика у томе, што Левач више производи пшеницу него кукуруз, док је у Поморављу обрнуто. Шумски појас у Левчу заузима скоро трећину атара, док је Поморавље, у односу на величину свог атара, обешумљено. Оно што нарочито карактерише Левач и издваја га од осталих делова сфере јесте велики број воћњака, који заузимају знатне површине. Воћарство је нарочито развијено у вишим деловима Левча, а највише се производе шљиве, затим јабуке и крушке. Јагодина је од ослобођења Србије од Турака постала извозник воћа из ове области и као такво остала и данас (19, с. 85). Велике површине под

ливадама и пашњацима указују на значај друге гране сточарства. Број оваца овде достиже 28.370 грла, али је и број свиња велики (11.570 грла). Као и воће, и стока је из Левча терана у Јагодину и одатле се извозила, све док у граду није подигнута кланица. Исто тако треба истаћи и велики број живине, како овде тако и у Поморављу, која је пре овог рата такође прерађивана у кланици у Јагодини.

Ск. бр. 5. — Утицајна сфера Светозарева: 1) непосредни, 2) стални, и 3) повременни појас.

Слив Белице и Лугомира чине непосредни појас утицајне сфере Светозарева (Јагодине). Белица је богата област са готово подједнако развијеним сточарством, земљорадњом и воћарством. У селима овог слива површине засејане житом заузимају око половину атара. Исто тако, сразмерно величини слива, и површине под воћњацима су веће него у осталим деловима сфере: зато су Сугубина и Бунар одавна познати по сушењу шљива (19, с. 85).

Већи шумски појаси и знатне површине под ливадама и пашњацима основа су за развој бројном сточарству.

У сливу Лугомира, као и у Белици, не могу се истаћи неке посебне одлике. И жито, и стока, и воће су производи које овај слив даје Светозареву.

Из деспотовачке области ка Светозареву гравитира само мањи број села са развијеном сточарском и земљорадничком производњом. Ова села, ближе Морави, нису онако изразито сточарска као села Горње Ресаве (Стрмостен, Стењевац и др.), где се налазе велики шумски појаси, мада је и овде сточарство важна привредна грана.

Села на падинама Јухора, која се, као што се већ видело, истичу својом производњом вина и грожђа, појачавају богатство и разноликост сфере Светозарева.

Мали слив Осанице, који такође улази у састав сфере, не издваја се неком посебном особином, а као што се види из табела, жито и стока су и његови најважнији производи.

Није потребно ни подвлачити да су у овако пространој сфери утицаји Светозарева све слабији што су места удаљенија. Тако су крајња југозападна и крајња североисточна села најслабије везана за град и припадају повременом појасу његове сфере. Овај повремени појас се не јавља само на ЈЗ и СИ него обухвата целу периферију сфере, заједно са Левчем, деспотовачком облашћу, падинама Јухора и Поморављем до Обрежа. Идући ближе граду, иза повременог појаса долази се до сталног коме припадају Осаница, Поморавље од Милошева до Ђуприје и ближа села Левча. У непосредној околини града лежи непосредни појас који, поред Лугомира и Белице, обухвата и најближа села Поморавља. На скици бр. 5 претстављена је сфера Светозарева заједно са појасевима. Она показује данашњи значај Светозарева за област у којој се он налази.

СВИЛАЈНАЦ

Положај. — Прво веће и значајније градско насеље у доњем долинском делу је Свилајнац. Он је, као већина моравских градова, удаљен од Мораве и лежи 3—4 км. источно, на месту где се долина Ресаве спаја са долином Мораве. Кроз Свилајнац протиче Ресавица и већи део града је на њеној десној обали. Тако је Свилајнац и моравски и ресавски град. Моравски и ресавски пут, који се укрштају, још јаче истичу ту двострукост. Пuteви Деспотовац—Медвеђа—Свилајнац и Свилајнац—Пожаревац—Дубравица били су једина веза Ресаве са некада важним пристаништем у Дубравици. Од ресавског пута, код Медвеђе, одваја се пут за Ђуприју и Светозарево, а пут ка Марковцу везује Свилајнац са облашћу на левој страни Мораве. Од мањег су значаја путеви Свилајнац—Луковица—Дубница и Свилајнац—Миљков Манастир, који спајају варош са њеном непосредном околином.

Дуго времена је Свилајнац био само друмска раскрсница. Подизање пруге Деспотовац—Марковац даје му нови значај и везује га још чвршће, као и целу Ресаву, за моравску долину.

Трговинско-занатска зона. — Лежећи на излазу Ресавске котлине у моравску долину, Свилајнац је врло рано постао трговинско средиште. „Још пре 100 година“, пише К. Жиречек, „био је Свилајнац село“ (2, с. 17).

Као трговински центар Ресаве, Свилајнац излази на глас у првој половини XIX века. По одобрењу кнеза Милоша он је могао имати седам трговаца и калауза (7, с. 411). Главна зарада становништва у то време је у земљорадњи, виноградарству и у трговини свињама; трговина се обављала преко Дубравице за Беч и 1895 године имала је обрт од 12,263.200 динара (13, с. 222—223). За извоз свиња у граду је било 30—40 обора који су могли да приме и по 200 брава. Због развијене трговине, као и због управно-просветног значја, градско становништво је стално расло: 1889 године Свилајнац има 3.700, а 1896 године већ 5.613 становника (13, с. 222—223). Трговина свињама опада после царинског рата, као и у другим моравским градовима, али Свилајнац остаје и даље важно тржиште. Он је пре Првог светског рата извозио 1/4 целокупног извоза дебелих свиња краљевине Србије (11, с. 142).

Главни извозни производи после Првог светског рата јесу пшеница и кукуруз, који се извозе у Београд, и свиње, које се извозе у Јагодину. У Свилајнцу је због тога било низ магацина за пшеницу. У граду су, у том периоду, и многобројни виногради који дају до 30 вагона вина годишње (11, с. 142). Годишњи промет свилајначког тржишта износио је тада: 800 вагона пшенице, 200 вагона јечма, 20 вагона овса, 5.000 грла дебелих свиња, 3.500 брава мршавих свиња, 400—500 вагона говеди, 5—6.000 кгг. коже ситне стоке и др., тако да је укупни промет марковачке железничке станице, која је служила Свилајнцу, износио месечно око 400 вагона (11, с. 143). Град стално напредује те је око 1930 године имао 5.356 становника од којих је било 180 трговаца. Међу трговцима је било извозника и индустријалаца 39 (23, с. 228 и 230).

Данас је Свилајнац такође знатно тржиште не толико по ширини свог утицаја, колико по богатству области која га окружује. На његовом тргу су свакодневно сељаци из Црквенца, Кушиљева, Породина, Дубља, Грабовца, Луковице, Бобова и Седлара, док сељаци из села назначених на следећој табlici долазе најмање једанпут недељно, односно сваке суботе. Потпунију слику о гравитацији ка тржишту дају подаци о преносу сточних пасоша, који су изнети у истој табlici.

Ти подаци показују да стална зона обухвата села Поморавља између Свилајнца и Пожаревца, прекоморавска села и села

Табела бр. 22

Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћинстава	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћинстава	Број ста- новника
Дубље	2,5	435	1.917	Суботица	13	273	1.142
Луковица	2	99	428	Брзан	13	785	3.480
Црквенац	4	451	2.010	Јасеново	13,5	344	1.646
Кушиљево	4	1.029	4.367	Бресје	14	130	648
Грабовац	4,5	421	1.905	Жабаре	14	506	1.931
Бобово	6	606	2.570	Медвеђа	15	353	1.508
Витежево	7,5	375	1.700	Старо Село	15	900	3.718
Породин	8	935	4.199	Буровац	15,5	264	1.357
Седларе	8	254	1.196	Ђуринац	15	141	613
Гложане	8	455	1.911	Проштинац	11	106	531
Марковац*	9	790	3.418	Радошин	16	189	876
Врлан	9	89	416	Четереже	17	265	1.933
Лапово	10	1.844	7.819	Брстово	18	147	723
Роњевац	10	174	883	Симићево	18	747	3.089
Тропоње	12	356	1.600	Рача	18	308	910
Ново Село	12	365	1.577	В. Поповић	18,5	423	1.958
Дубница	12	273	1.242	Брзоходе	20,5	436	1.869
Купиновац	13	162	762	Роанда	21	245	1.176
Сибница	21	229	1.013	Товдин	23	381	1.867
Шетоње	26	460	2.128				

Ресаве. Седларе, Црквенац, Дубље, Бобово и Гложане су села која су пре рата, а и сада, највише својих производа давала граду. Седларе, Дубље и Црквенац су били познати као баптованска села; Бобово је, заједно с њима, чувено по гајењу дебелих свиња, а по виноградима је, поред ова три села, познато и Гложане. Села горње Ресаве, која такође улазе у ову зону, догоне у град углавном стоку и вуну (11, с. 142). Прекоморавска и моравска села су, међутим, главни произвођачи жита, а од стоке гаје највише дебеле свиње, које су се продавале, а продају се и данас, на свилајначком тржишту.

Прекоморавска села (Старо и Ново Село, Марковац, Лапово и Брзан) долазила су у Свилајнац колима идући путем преко Марковца односно Лапова, док данас могу да користе новоосновану железничку пругу. Железницу данас користе и ресавска села Грабовац, Седларе, Тропоње, Јасеново, Суботица, Медвеђа, Велики Поповић, Врлан и Брстово. Један део ових села лежи на самој прузи, док су сељаци осталих села приморани да пређу изван број километара пешице да би стигли до пруге. Подизање ове пруге је, према томе, много олакшало и појачало везе града са облашћу.

* Овде се број становника разликује од броја датог на страни 111, јер је тамо урачунато и становништво засека Пиносаве, док је овде дат само број становника Марковца.

Црквенац, Гложане, Бресје и Радошин леже на друму Свилајнац—Војска и њихови становници најчешће долазе пешице или колима. Кушиљево, Породин, Симићево, Четереж, Жабаре и Брзоходе леже дуж друма за Пожаревац: долазак у Свилајнац олакшава и аутобуски саобраћај на линији Пожаревац—Свилајнац, мада сељаци долазе и колима. Сељаци осталих ресавских села долазе путем који води преко Луковице за Дубницу или путем који управо води левом обалом Ресаве све до Плажана. Луковица, Дубље и Бобово су веома близу града и због тога сељаци из ових села долазе готово свакодневно. Већа удаљеност осталих села приморава њихове становнике да долазе колима, а ређе пешице. Сем Шетоња и Товдина, који су најудаљенији, удаљеност осталих износи 10—15 км, тако да им је за долазак у град пешице потребно 2—2,5 сата. Као што се види из табеле, област која свакодневно или стално гравитира ка овом тржишту има укупно 39 села са 16.745 домаћинстава и 73.236 становника.

Подаци о преносу сточних пасоша говоре и о повременој зони свилајначког тржишта, која обухвата села наведена у табл. Табела бр. 23

Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћинстава	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број до- маћинстава	Број ста- новника
Ракинац	13	367	1.786	Полатна	25	137	628
Д. Ливадица	14,5	592	2.700	Бошњак	26	187	817
Орешковица	14,5	355	1.600	Жировница	26	274	1.216
Д. Рача	15	387	1.634	Ђурђево	26	328	1.393
Вошановац	16,5	231	1.042	Дражмировац	27	117	676
Војска	17	350	1.629	Буковац	27	143	790
Милошево	17	471	2.039	Кочетин	27,5	151	705
Бусур	18	358	1.699	Деспотово	28	695	2.836
Табановац	19	293	1.357	Златово	28	205	1.076
Добрње	19	264	1.172	Лопушник	29	157	743
Гладна	19	155	711	Ждрело	29	357	1.502
Мачевац	20	53	400	Панково	30	155	664
Рајкинац	20	162	788	Крњево	30	1.211	5.751
Крвије	20	211	923	Водице	30,5	243	1.050
Мирашевац	20	238	1.047	В. Поповац	31	429	1.864
Багрлан	20	320	1.300	В. Лаоле	31	671	2.940
В. Плана	20,5	1.822	7.347	Забрђе	33	267	1.239
Везичево	21	147	766	Рибаре	34	443	2.239
Богава	22	160	794	Орљево	36	150	675
Плажане	22	382	2.124	Бигреница	36	408	2.192
Ореовица	22	487	2.012	Лозовик	39	1.415	6.638
Милица	22	256	1.418	Кнежица	40	363	1.551
Витанце	22,5	255	1.375	Азања	41	1.959	9.797
Грабовица	23	259	1.261	Каменово	42	368	1.612
Балајнац	23,5	148	723	Стрмостен	42	215	1.185
Дубока	24	242	1.175	Стамница	48	525	1.953
В. Орашје	24	690	2.937	Дубравица	56	421	1.796
Александровац	24,5	684	2.855	Трњане	58	358	1.586
Труњевац	25	127	665				

У овој зони има 57 села са 22.995 домаћинстава а 105.632 становника. Она обухвата углавном села горње Ресаве, села слива Млаве и даља прекоморавска села. Најближе село је Ракинац (13 км), а најудаљеније Трњане (58 км). Њихова велика удаљеност омогућава само повремено долажење на трг, и то обично суботом када је сточна пијаца. И у овој зони могу се издвојити села која ређе и села која чешће долазе у Свилајнац. Села удаљена до 20 км припадају првој групи, док из села која су удаљена преко 20 км сељаци долазе једанпут или двапут у два месеца, па и ређе.

Важно је истаћи да је слабија гравитација деспотовачке области но прекоморавске: то је последица близине и деловања Ђуприје и Светозарева који јако привлаче деспотовачку област. Новоизграђена пруга ће донекле да измени ово стање: наиме, сад ће становници села Богаве, Гладне, Балајнца, Плажана, Милivé, Ломнице, па и самог Деспотовца, моћи много лакше да оду у Свилајнац. С друге стране и сам Деспотовцац, као завршна тачка пруге, постаће много важније и јаче тржиште, него што је био до сада.

Знатну улогу у животу Свилајнца играју вашари. Они се одржавају три пута годишње и нарочито су велики значај имали пре Првог светског рата. То су били најјачи вашари у Србији; на њима се продавала стока: свиње, коњи и говеда. Мада је значај вашара данас нешто опао, ипак за време вашара цела област између Светозрева, Ђуприје Петровца на Млави, Пожаревца, Плана и Лапова гравитира Свилајнцу.

Свилајнац је, као трговачко средиште, постао истовремено и занатско. Број занатлија око 1930 године био је знатно већи од броја трговаца и износио је 246 (трговаца 180) (23, с. 230). Обућари и грнчари, опанчари, терзије, кројачи, пекари, поткивачи, ковачи, калајџије, бравари, абаџије, пушкари, сарачи, ћурчије, бербери, зидари, столари, колари и разни други имали су своје радње у Свилајнцу. Област која даје граду занатлије и која се користи занатским услугама није тако пространа као повремена зона тржишта. Ова, занатска зона, се готово поклапа са сталном зоном свилајначког тржишта.

Свилајнац је без индустрије, тако да се његови привредни утицаји овим исцрпљују. Варош нема индустрије и стога нема могућности да у њој запосли људе из околине. Ранији досељеници са села бавили су се трговином, занатима, или остајали земљорадници. У истом периоду, око 1930 године, у Свилајнцу је било око 500 кућа земљорадника (23, с. 230). Земљорадника има и данас много, а сем тога, досељеници раде по трговачким предузећима, разним установама и највише на новооснованој прузи. Питање је да ли у овом крају има вишка радне снаге и где она одлази кад јој Свилајнац не пружа могућности за запошлење. Сељаци Јасенова, Проштињца, Ђуринца, Суботице и Роанде иду на рад у деспотовачке руднике. Отварање нове пруге повећаће екс-

ploатацију рудника као и гравитацију радника. Иако без индустрије, Свилајнац има пространу привредну зону захваљујући богатству свог тржишта и своје занатском значају.

Зона културног деловања. — Иако мала варош, Свилајнац је културно средиште Ресаве. Он има библиотеку, имао је и неколико листова од мањег значаја, а добио је и гимназију. Тако је Свилајнцу пружена могућност да изгради зону свог културног деловања. Основну школу Свилајнац је имао још 1843 године, а гимназију је добио тек 1909. То је прво била непотпуна, нижа гимназија која је 1943/44 године постала осморазредна. Како је деловање ове школе у области види се из следеће таблице.

Табела бр. 24

Село	Ученика			Село	Ученика		
	1936/37	1943/44	1950/51		1936/37	1943/44	1950/51
Свилајнац	125	360	351	Суботица	2	—	1
Кушијево	18	41	46	Роанда	—	—	1
Црквенац	6	24	53	Симићево	3	17	16
Грабовац	—	5	30	Жабаре	10	25	8
Дубље	4	7	30	Марковац	5	14	7
Луковица	3	7	19	Д. Ливаница	—	—	3
Бобово	3	10	17	В. Плана	—	2	3
Гложане	—	4	15	Старо Село	3	5	3
Породин	3	9	13	Милошево	—	—	1
Седларе	2	4	11	Багрдан	—	2	1
Медвеђа	3	10	10	Бојска	—	3	—
Плажане	1	—	2	Ново Село	5	6	3
Стењевац	—	—	1	Четереж	—	—	1
Јеловац	—	—	1	Брзоходе	1	4	—
Деспотовцац	3	1	1	В. Орашје	—	2	—
Роњевац	1	—	10	Лапово	11	18	4
Витежево	—	1	9	Рача	11	7	2
Јасеново	—	1	7	Брзан	1	—	—
Купиновац	—	2	7	Радовање	—	1	—
Проштињцац	1	1	6	Орешковица	2	3	7
Ђуринац	—	—	4	В. Лаоле	1	—	1
Врлан	1	1	2	Буровац	1	2	1
Бресје	—	3	3	Табановац	—	—	1
Дубница	2	9	3	Вошановац	5	—	—
Грабовица	—	—	2	Забрђе	1	—	—
В. Поповић	—	5	1	Добрње	2	1	—
Александровац	—	1	—	Шетоње	2	—	—
Сибница	1	—	—	Петровац	1	—	—
Ореовица	1	—	—	Крепољин	1	—	—
Тропоње	1	4	1				

Ова таблица показује да је од 1944 до 1951 године број ученика из вароши опао стога, што је прве године у Свилајнцу било доста избеглица из Босне, Хрватске и других наших република.

Упоређење три школске године показује да је утицај Свилајнца постао већи како у срезу тако и ван њега. Узрок томе је отварање пуне гимназије. Из таблице се види да је опао број ученика из Лепеничког и Млавског среза, а да се повећало учешће Деспотовачког и Поморавског среза. Ако се узме да су Белички, Пожаревачки и Хомољски срез ван утицаја Свилајнца и да су врло слабо заступљени, излази да је зона културног деловања Свилајнца ограничена на Ресавски, Поморавски и Деспотовачки срез. Она се дели на две зоне. У ужој, свако село даје више од 5 ученика, док је у широј зони свако село заступљено са 1—5 ученика. Према подацима за 1950/51 школску годину, прва зона захвата села доње Ресаве, ближа моравска и нека млавска села. Око ње, у непрекидном појасу, лежи друга зона која обухвата прекоморавска, села горње Ресаве и даља млавска села.

Управна зона. — Све до 1846 године Свилајнац је био село, а тада је проглашен за варошицу (23, с. 230). У доба Милосава Ресавца, Свилајнац је био средиште Ћуприског округа, а после тога је постао стално средиште среза. 1876 године Срезом ресавском је припадало 23 села (8, с. 1134), а данас их има 22. Која села улазе у састав среза у 1876 и 1948 години види се из доње таблице.

Табела бр. 25

Село	1876	1948	Село	1876	1948	Село	1876	1948
Црквенац	+	+	Дубница	+	+	Роанда	+	+
Гложане	+	+	Ђуринац	+	+	Бресје	+	+
Дубље	+	+	Роњевац	+	+	Радошин	+	+
Грабовац	+	+	Проштинац	+	+	Јасеново	+	+
Луковица	+	+	Купиновац	+	+	Врлан	+	+
Бобово	+	+	Седларе	+	+	Тропоње	+	+
Витежево	+	+	Суботица	+	+	Војска	+	
Мачевац	+		Гладна	+		Кушиљево		+
Породин		+						

Утицајна сфера Свилајнца. — Привредна зона Свилајнца је најшира, најпространија и са највећим бројем села. Зона његовог културног утицаја је ужа, док управна зона, као што се видело, обухвата свега 22 села, на територији среза. Све три ове зоне заједно чине утицајну сферу Свилајнца. Она обухвата углавном долину Ресаве до Деспотовца. Од Деспотовца граница иде преко Ломнице, Златова и Шетоња на Млаву. Млава је граница све до Петровца, а одатле преко Забрђа, Великог Поповца и Александровца избија на Мораву. Западна граница утицајне сфере Свилајнца није Морава, као што би се могло очекивати, него железничка пруга Београд—Ниш, јер сва насеља дуж пруге од Велике Планае до Брзана гравитирају ка Свилајнцу. Западно

од ове пруге утицаји Свилајнца продиру само долином Раче обухватајући неколико насеља. Багрданска Клисура претставља јужну границу. Од Багрданске Клисуре, преко Дубоке и Трућевца, граница утицајне сфере води опет левом обалом Мораве и завршава се код Стрмостена. Поред долине Ресаве, утицајна сфера Свилајнца обухвата јужни део доњег слива Велике Мораве, десну страну долине Млаве и села у сливу Раче. Овако велико пространство има повремено појас утицајне сфере Свилајнца, док се стални појас простире на истоку само до развођа између Млаве и Велике Мораве, на западу до железничке пруге, а на северу и југу, као што показује скица бр. 6, обухвата ближа села.

Каква је ратарска производња у овој пространој области види се из следеће таблице, на стр. 58.

Скоро једна четвртина слива Ресаве је под шумом; ње има највише у горњем Ресавином току, у атарима села Стрмостена и Стењевца. У пространом стрмостенском атару (8.395 ха) више од половине је под шумом (5.445), а у Стењевцу шума заузима скоро половину (атар 2.910 ха а шуме 969 ха). Површине засејане житом, међутим, су у атарима ових села сасвим незнатне: у Стрмостену 333, а у Стењевцу 646 ха.

У селима доње Ресаве, напротив, шума заузима нешто мање просторе, од 100—300 ха у једној општини. Скоро половина атара ових села је засејана житом, а негде и више од половине. Због тога у укупном износу слива, површине под житом достижу готово половину атара, као што се види из табеле. Однос између кукуруза и пшенице и овде је 2:1, као и у Поморављу (под пшеницом је 6.377, а под кукурузом 14.175 ха).

Сточарство је исто тако важна привредна грана, али Ресави по броју стоке ипак заостаје за оближњом Млавом, као што показује табела. Једино је број живине овде нешто већи, што је последица близине живинске кланице у Великој Плани, која живину откупљује.

Иако Млава више гаји све врсте стоке, сем коза и живине, ипак она није изразито сточарска област, као што се може помислити. Површине под житом овде су још веће него у Ресави и заузимају више од половине целокупне површине слива (мисли се на део слива који гравитира ка Свилајнцу). Затим, овде се нешто више гаји поврће, нарочито у селима у равни Млаве. Шуме је, међутим, овде мање него у Ресави и она захвата само 1/8 површине слива.

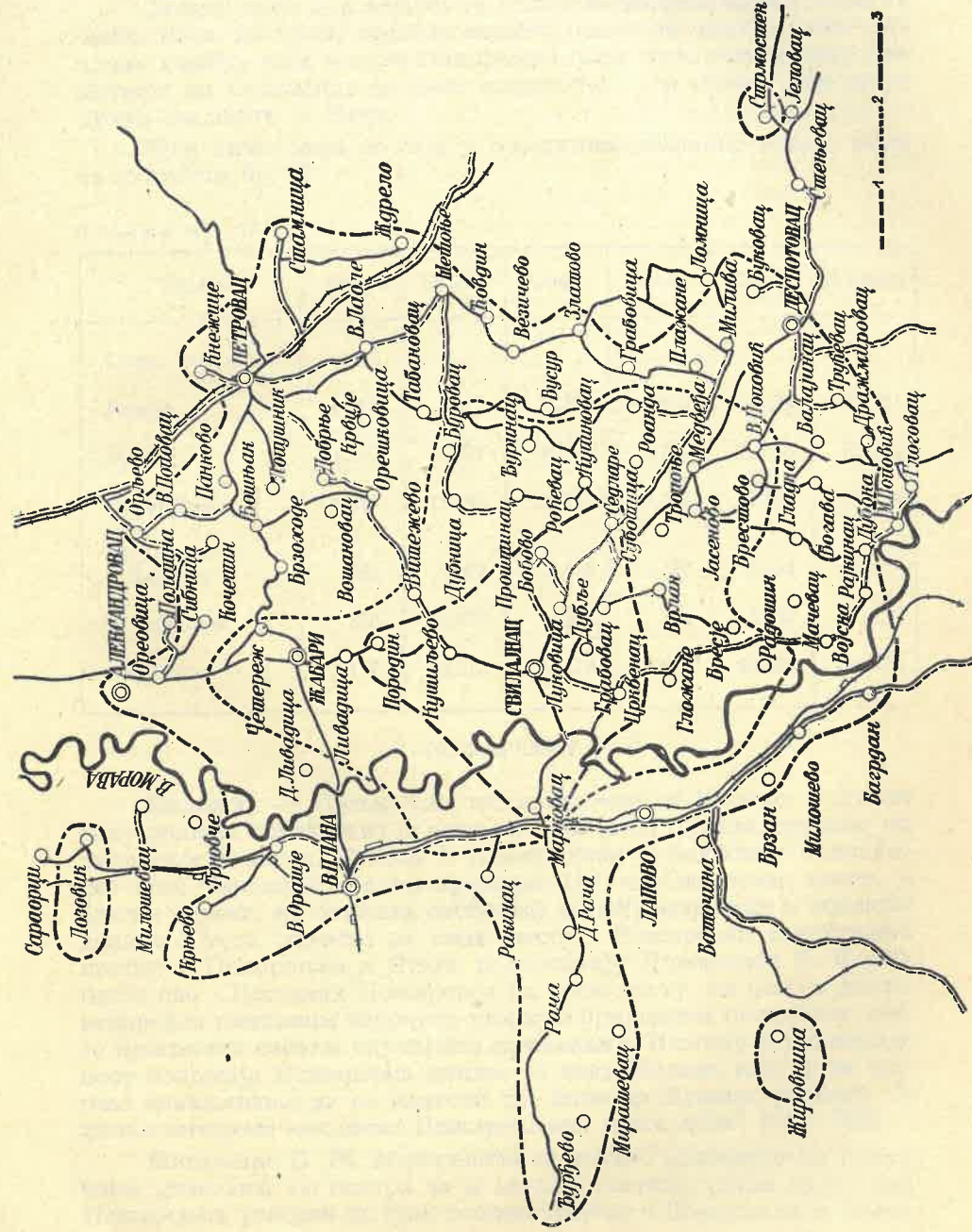
Особине Поморавља су изнете и раније, кад је било речи о сферама Светозарева, Ћуприје и Параћина. Овај део Поморавља, који гравитира Свилајнцу, не одликује се од осталог дела нечим посебним осим што се овде у нешто већем броју гаји живина, чему је узрок кланица која се налази у непосредној близини (Велика Плана).

Села Багрданске Клисуре разликују се од села Поморавља само тиме, што су им површине под шумом нешто веће, а повр-

Табела бр. 26

Област и места*	Оранице	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно	Укупно	Засејане површине							
									Пшеница	Кукуруз	Жито	Инд. биље	Поврће	Сточ. биље		
Слив:																
Ресаве	25.643	1.961	1.631	1.820	2.347	10.923	3.456	47.123	6.377	14.175	21.488	1.060	902	2.139		
Млаве	25.111	2.297	1.678	3.045	2.016	5.517	2.175	41.154	6.898	13.460	21.203	826	941	2.100		
Поморавље	38.281	2.675	3.028	975	552	3.901	5.196	54.777	9.090	18.381	28.496	2.266	1.699	5.730		
Багрданска Клисура	8.613	559	674	120	372	3.200	975	14.529	2.013	4.782	7.116	296	247	792		
Остала села	4.937	434	246	427	141	567	293	6.173	1.577	1.878	3.653	277	131	340		
Укупно	102.605	7.926	7.257	6.387	5.428	24.108	12.095	163.756	25.955	52.676	81.956	4.725	3.920	5.021		

* Појединим областима у табели припадају следеће општине. Слив Ресаве: Бобово, Грабовач, Дубље, Дубница, Јасеново, Роћевац, Роања, Свилајнац, Седларе, Суботина, Тропоње, Црквенац, Балајнац, Брстово, Буковац, В. Поповић, Витанце, Грабовина, Деспотовац, Медвеђа, Милица, Стрмостен, Стењевац, Слив Млаве: Бошњак, Бусур, Буровац, Везичево, В. Јаоле, В. Поповац, Вошановац, Добриње, Ждрело, Забрђе, Кнежица, Колегина, Крвије, Лопушник, Орешковица, Орљево, Панково, Петровац, Табановац, Ђовдин, Шетоне, Вигежево, Брзоходе, Полатна, Сибница, и Четереж. Поморавље: Кушиљево, Породин, В. Плана, В. Орашје, Д. Ливадица, Жабаре, Крњево, Лозово, Ново Село, Симићево, Старо Село, Ореовина, Марковац, Багрдан, Милошево, Брзан, Лапово и Александровац. Багрданска Клисура: Глоговац, Војска, Дубока, Бресје, Гложане, Богава, Гладна. Остала села: Рача, Доња Рача, Ракинац и Миравевац.

Ск. бр. 6. — Утицајна сфера Свилајнаца: 1) непосредни, 2) стални
3) повремени појас.

шине под поврћем нешто мање, тако су она, у неку руку, прелаз између Поморавља и Ресаве.

Остала села, под којима се углавном подразумевају села из слива Раче, не треба посебно истаћи, пошто не постоје веће разлике између њих и села Поморавља. Сем тога, гравитација ове области ка Свилајнцу је само повремени, јер област има своје друго средиште — Рачу.

Број стоке која се гаји у појединим деловима сфере види се из табеле бр. 27.

Табела бр. 27

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Слив:						
Ресаве	1.246	7.972	24.888	2.815	21.884	96.781
Млаве	1.417	9.457	36.290	2.797	22.614	95.360
Поморавље	4.447	11.462	29.779	4.487	38.768	166.838
Багрданска Клисура	309	2.867	8.866	1.117	6.654	28.517
Остала села	328	1.457	4.955	384	3.704	16.430
Укупно	7.747	33.215	104.778	11.600	93.624	403.926

ПОЖАРЕВАЦ

Положај. — Пожаревац лежи источно од Мораве, у доњем делу долине. Од Мораве је удаљен 7 км, а од Дунава, односно од дунавског рукавца, 10,5 км. У непосредном је подножју плиоценске косе Чачалице, високе просечно 180 м. Ова коса, ниска и благих страна, не отежава саобраћај између моравске и млавске долине. Стога, лежећи на овом месту, Пожаревац претставља центар и Поморавља и Стига. О положају Пожаревца В. Карић пише ово: „Постанак Пожаревца на овом месту, на ком је данас, ненаређен никаквим нарочито угодним природним погодбама, има се приписати сасвим случајним приликама. Незгоду и неприродност положаја Пожаревца увидео је кнез Милош, али су се његова наваливања да се измести где било на Дунаву, разбила о личне интересе неколико Пожаревљана онога доба“ (9, с. 822).

Мишљење Б. Ж. Милојевића се знатно разликује од Карићевог схватања: он сматра да је овакав положај, какав данас има Пожаревац, условио да град постане центар и Поморавља и Стига.

Да је Пожаревац настао на Дунаву, узводно од рукавца који није плован, био би сувише удаљен од Стига и везивао би за себе само Поморавље; да је настао на Дунаву, низводно од истог рукавца, на месту Viminacium-а, био би центар само за Стиг.

Ова, тако супротна мишљења о положају Пожареваца указују, на трећи најважнији чинилац у његовом положају; а то је саобраћај. Дуж плиоценске косе између Млаве и Мораве постоји низ сеоских насеља као Ореовица, Александровац, Жабари и др. Тако су и ова насеља могла постати центри и за Стиг и за Поморавље. Путеви, а нарочито железничке пруге које су доцније подигнуте, учинили су да положај Пожареваца буде повољнији, у односу на остала насеља у подножју косе, и да он постане средњо место простране околине.

У Пожаревцу се стичу ови путеви: из Стига, Звижда и Хо-моља (млавски); пут Градиште—Мајиловац—Пожаревац; пут Ра-брово—Салаковац—Пожаревац; пут Петровац на Млави—Пожаревац; пут Свилајнац—Пожаревац и путеви Пожаревац—Косто-лац и Пожаревац—Дубравица. Сви они везују пространу област и упућују је на град. Даље је, преко Драговца и Мале Крсне, везан путем за Смедерево и Београд.

Поред друмске, Пожаревац је и железничка раскрсница. Пруга узаног колосека Дубравица—Петровац на Млави подигнута је 1909 године. 1924 год. везан је Пожаревац пругом за Београд (4, с. 175 и 254), 1939 продужена је ова пруга до Кучева, а 1948 године до Бродице. У Пожаревцу се ове две пруге укрштају. 1945 године изграђена је и пруга према Костолцу. Пруге су појачале утицај који је Пожаревац већ раније стекао као друмска раскрсница.

Трговинско-занатска зона. — Пожаревац се почиње помињати као важније насеље тек после Пожаревачког мира 1718 године. Пожаревац је тада имао 226 кућа (7, с. 410—411). У току аустријске окупације трговина је била слабо развијена и састојала се у извозу воска и увозу соли, гвожђарије, гајтана и чохе (25), али се у тој трговини Пожаревац слабо истиче као тржиште.

Пред други устанак Пожаревац има већ изврстан занатски и трговачки значај и у њему се помињу Срби занатлије и трговци.

Прави тржишни значај Пожареваца почиње после ослобођења Србије од Турака. Ј. Вујић бележи за њега следеће: „Ова варош може имати до 250 домова, измежду којих на чаршији јесу многи трговачки и мајсторски дућани, а изван чаршије имају домове радници и земљоделци“ (24, с. 49) — што говори да већ у то доба Пожаревац има већи број трговаца. Да Пожаревац постане важно трговачко средиште утицало је то, што је у његовој близини било велико извозно пристаниште, Дубравица, а недалеко и друго исто тако чувено — Рам. Ако се томе дода богат-

ство области, није ни чудо, што се одмах после ослобођења развија трговина стоком која је у рукама пожаревачких трговаца; они купују не само утојене него и мршаве свиње и гоје их у својим оборима у граду, па их онда извозе (25). Обори за свиње налазили су се пред зградом кнежеве канцеларије (8, с. 1063). Говорећи о извозу свиња преко Дубравице у времену од 1880—1883 Карић каже: „... већи број извезених свиња преко Дубравице угојен је по пожаревачким оборима и извезен баш пожаревачким трговцима“ (9, с. 823). Седамдесетих година прошлог века почиње и жито да улази у трговину због близине Стига и пристаништа на Дунаву: и ова „трговина је опет у рукама пожаревачких трговаца који су за то имали магацине у граду. На пожаревачку пијацу долазило је 20—30 вагона пшенице дневно поглавито из Смољинца, Божевца, Крављег Дола, Рановца, Петровца, Панкова, Свињарева и других села у Стигу и Млави“ (25). Није онда ни чудо што Каниц бележи да је 1896 године у Пожаревцу било од 11.500 становника трговаца 450, а гостионичара 80 (13, с. 167).

После Првог светског рата почиње да се развија трговина кукурузом, иако се трговина житом и даље одржава, јер магацини постоје све до Другог светског рата. За кукуруз се подижу кошчеви у граду (25). О значају Пожареваца као тржишта говори М. Савић, бележећи да на пијаци у Пожаревцу подишњи промет износи: говеда 5.000, коња 5.000, оваца 10.000, свиња 50.000 јагњади 50.000, прасади 10.000, а од жита 500—200 вагона пшенице, ражи 50, јечма 50, овса 50, кукуруза 800 до 500 вагона и др. Затим је велики извоз кожа — око 126.000 комада, пасуља 400 вагона, јаја 100 вагона, живине 100 вагона и др. (11, с. 46). Свиње су највише гајене у Кличевцу и Дрмну који су давали годишње 5—6.000 грла. Услед тога је у Пожаревцу тада 11 извозника и 15 трговаца који за три фирме купују; као извозници јављају се и три банке (11, с. 47).

Привредно деловање Пожареваца релативно је скромно по врстама. Трговина и занати су важили као главне привредне гране. Тако је и данас. Најјаче везе које околина има са Пожаревцем обављају се преко његовог тржишта.

Уопште речено, Пожаревац је раније претстављао трговачко средиште великог дела доњег Поморавља, Стига, Млаве и до-некле Звижда и Хо-моља, а то је углавном и данас случај. Посматрајући утицај тржишта, добијају се око Пожареваца, као и око досада посматраних градова, три зоне. У свакодневну зону улазе села наведена у табели бр. 28.

У овој зони је према томе 17 села са укупно 4.972 домаћинства а 22.123 становника. Селаци свих млавских села, сем Великог и Малог Црнића који леже на прузи за Петровац, долазе у град пешце или колима. Лучица, Пругово и Пољана могу да користе аутобус који саобраћа на линији Пожаревац—Свилајнац, јер леже на овом друму; Ђириковац и Кленовник су на пру-

Табела бр. 28

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Лучица	4	620	2.666	Бубушинац	8	228	1.095
Ђириковац	4	329	1.558	Кленовник	8	259	1.162
Пругово	6	258	1.083	Салаковац	8	198	920
Драговац	6	298	1.261	Пољана	9	659	2.774
Живица	6	222	1.019	В. Црниће	9,5	216	988
Братинац	6	182	820	Маљуревац	10	150	732
Набрђе	6	114	493	Брадарац	11	241	1.104
Трњане	6	358	1.586	М. Црниће	12	283	1.258
Брежане	8	357	1.649				

зи за Костолац. Долазак из ових села је веома олакшан због локалних возова. Драговац, Живица и Брежане леже крај Мораве; из њих се долази најчешће пешице или колима, а петком, када је тржишни дан и кад саобраћа воз на прузи Пожаревац—Дубравица, сељаци Живице и Брежана могу да користе железницу.

Петком се ова зона око Пожаревца шири. Сем из наведених села, тада на тржиште долазе и становници даљих села млавске долине, стишких села и моравских села, чак и са друге Моравине обале. То је стална зона и она је такође претстављена табелом.

Табела бр. 29

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Петка	7	376	1.736	Касидол	15	265	1.272
Батовац	9	218	989	Батуша	15	196	889
Шљивица	9,5	71	286	Шапине	17	390	1.759
Крављи До	10	113	543	Велико Село	17	331	1.249
Дубравица	11	421	1.796	Калиште	18	185	830
Костолац	12	338	1.571	Смољинац	18	654	3.108
Дрмно	14	232	1.219	Александровац	19	684	2.855
Берање	14	196	940	Божевац	20	725	3.309
Топоница	14	430	1.938	Забрега	20	88	404
Скобаљ	14	468	2.065	Кличевац	20	539	2.572
Баре	14	336	1.650	Кула	21	298	1.333
Влашки До	14	553	2.502	Тишевац	22	151	677
М. Крсна	15	330	1.434	Црљенац	30	393	1.881

Ова друга зона обухвата 26 села и има укупно 8.981 домаћинство, а 40.809 становника. То је стална зона. Костолац, Петка, Дубравица и Батовац, иако прилично удаљени, спадали су и раније у свакодневну зону. Сада, међутим, имају ново, ближе тржиште — Нови Костолац — и у Пожаревац долазе само једанпут недељно. Костолац и Петка, као и Ђириковац и Кленовник, могу да користе железничку пругу Костолац—Пожаревац. И сељаци Кличевца, који је чувен по гајењу и извозу свиња, долазе возом до Костоца, а одатле пешаче; много чешће, међутим, они долазе колима, путем преко Брадарца, и за овај пут им је потребно 3—4 сата. Ради тога мештани овог села долазе само једанпут недељно у Пожаревац. Двапут до трипут недељно, међутим, одлазе у Костолац који им је много ближи. Сељаци Дубравице и Батовца долазе обично петком, када саобраћа воз на прузи Дубравица—Пожаревац, другим данима принуђени су да пешаче или да долазе колима, Берање, Баре и Касидол користе железничку пругу Кучево—Пожаревац. Смољинац, Шапине и Забрега су прилично удаљени од кучевске и петровачке пруге, тако да становници тих села долазе у град махом колима и то путем преко Салаковца. Сељаци Куле, Бољевца и Црљенца долазе петровачком пругом; за Кулу и Божевац станица је Батуша, а за Црљенац Велико Село. Из Топонице и Крављег Дола мештани долазе у град колима или пругом преко Великог, односно Малог Црнића. Сељаци из Влашког Дола и Александровца користе аутобуски саобраћај или кола. Пругу према Београду користе у овој зони само Мала Крсна и Скобаљ. Сељаци из Скобаља често долазе и пешице или колима, нарочито када гоне стоку.

Ова стална зона није последња. Свуда око ње у ужем или ширем појасу, простире се повремена зона. У њу спадају села из табеле бр. 30 на следећој страни.

Ова последња зона има 40 села, 14.174 домаћинства и 65.363 становника, тј. велика је скоро као две претходне зоне заједно.

Овој зони припадају пре свега прекоморавска села; најближе од њих је Осипаоница, а најудаљеније Коларе. Из ове области се у Пожаревац највише тера стока или се тамо одлази ради нававке. Иако сељаци ових села користе пругу Београд—Пожаревац ипак, врло често, догоне стоку у Пожаревац и пешице. То нарочито чине становници Осипаонице, Лугавчине, Михајловца, Сараораца и Лозовика.

Од млавских села, која такође улазе у повремену зону, најближе је Свињарево, а најудаљеније Кнежица; и ова села леже дуж пруге или у њеној близини тако да становници могу да долазе железницом. Млавску пругу могу да користе и становници Кобиља, Аљудова и Манастирице и то долазећи колима преко Куле на железничку станицу у Батуши. Остала села из ове зоне највећим делом леже у сливу Пека и користе железничку пругу Београд — Кучево. Из ближних села, напр. Мајиловца и Сирако-

Табела бр. 30

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Осипаоница	12	954	4.616	Симићево	25	747	3.089
Липе	14	759	3.761	Коларе	26	191	799
Сираково	14	270	1.295	Миријево	26	266	1.162
Лугавчина	15	859	3.976	Аљудово	26	75	295
Кулич	16	92	428	Макце	26	384	1.837
Шалинац	16	165	806	Средњево	26	178	867
Враново	16	374	1.789	В. Поповац	26	429	1.869
Мајиловац	16	304	1.426	М. Градиште	27	155	701
Михајловац	18	780	3.795	Рашанац	27	261	1.003
Раља	20	184	821	Лозовик	23	1.415	6.638
Сараорце	20	566	2.642	Старчево	28	259	1.052
Ореовица	21	487	2.012	Раброво	30	423	1.821
Печаница	21	173	823	Чешљева Бара	30	239	1.057
Љубиње	22	183	829	Манастирица	30	385	1.583
Свињарево	24	97	416	Трновче	30	273	1.256
Сибница	25	229	1.013	Царевац	31	288	1.407
Полатна	25	137	628	Каменово	32	368	1.612
Гарево	25	94	458	Триброде	33	152	810
Камијево	25	124	574	Браничево	36	248	1.161
Кобиље	25	409	1.721	Кнежица	37	363	1.551

ва, долазе мештани у град колима. Из неких од ових села долазе сељаци само у доба кад могу да продају један од својих производа. Тако сељаци Триброде, Браничева и Царевца, у Рамском срезу, доносе само рано поврће. Исто то чине и сељаци млавских села Црљенца, Старчева, Кнежице, Великог Села, Каменова и Трновча. Симићево, које се налази на друму за Свилајнац добро је везано са Пожаревцем; његови становници могу да користе аутобуску линију која ту саобраћа. Становници ове повремене зоне долазе најчешће у град ради куповине и том приликом донесу понешто и на трг.

Вашари су били дуго времена, па и данас, значајан догађај у привредном животу Пожаревца. Са њих се извозило годишње по 500 говеда и коња, 2.000 оваца, 500 свиња, по 2.000 прасади и јагњаци (11, с. 47). Поред стоке, на њима се трговало и вуном, воћем, занатским израђевинама и сл. Вашар је истовремено био и празник и место разоноде тако да су се на њега окупљали становници ближних и даљих села — од Великог Градишта, Кучева, Петровца, Смедерева, из села око пруге за Београд и из Баната. На основу делимичних обавештавања било је на вашару, у јулу 1950 године, сељака из Шапине, Љубиња, Берања, Братинца, Смољинца, Црљенца, Вршца и др.

Пожаревац је створио, као што се видело, пространу тржишну зону, док занати, друга по важности грана, имају нешто мању зону деловања. Занатско средиште Пожаревац постаје врло рано; он престаје да буде село још крајем XVIII века, када се у њему помињу Срби занатлије Павле Бојаџија, Илија Абаџија, Ђорђе фурунџија, Тодор дунђерин и Ђорђе касалин (25).

Већ у доба кнеза Милоша, 1836 године, у Пожаревцу је било 305 занатлија (26, с. 168) и то: ћурчија, опанчара, фурунџија, папуџија, кујунџија, ковача, колара, сарача, калаџија, бојаџија, грнчара, туфенџија, казанџија и др. (25). Већина занатлија је досељена у доба кнеза Милоша, јер је он многе трговце и занатлије из околине приморао да пређу у Пожаревац. Многе занатлије из околине приморао да пређу у Пожаревац. Многе занатлије је насељене су у то доба из Баната. М. Миладиновић је утврдио да, од досељених занатлија, припада појединим миграционим струјама оволики број занатлија: инверсној струји 148, динарској 118, моравско-вардарској 72, а мањи број косовско-метохијској. Највећи број припада, по Миладиновићу, тимочко-браничевској струји. Миладиновић даље наводи да је од 634 занатлије 421 рођен ван Пожаревца, а 213 у граду (26, с. 187 и 188). Док је тако пространа област дала занатлије Пожаревцу, дотле је област у којој је Пожаревац деловао и делује као занатско средиште знатно мања и поклапа се, углавном, са сталном зоном тржишта.

Зона индустрије. — Пожаревац не претставља готово никак индустријски центар. Циглана, као најважнији претставник ове привредне гране, запошљава радништво из околине Лесковца, Врања и Пирота, а потребне сировине има у околини (глину у Моравиној равни, а угаљ у Костолцу); својом производњом она подмирује потребе града и најближе околине. Друго важније индустријско предузеће је столарско предузеће „7 јули“ (6, с. 461) које има још изразитије локални карактер: у овом предузећу су запослени углавном мештани, занатлије из града. Треће предузеће ове врсте је машинска радионица „Срп и чекић“ основана 1948 године од две раније радионице (машинске радионице из Пожаревца, основане 1923, и радионице из Александровца, основане 1926 године) у којој раде такође само мештани (6, с. 410). Сва три ова предузећа су, према томе, без неког ширег значаја, тако да њихови утицаји слабо продиру изван најуже пожаревачке околине. Услед тога се не могу издвојити потпуно јасно ни оне три зоне које се јављају око већих индустријских средишта, Светозарева, Ђуприје и Параћина, а то су зона сировина, зона продаје индустријских производа и зона радне снаге; ова последња је нешто боље изражена, јер иако је индустрија слабо развијена ипак има околног становништва које ради у граду. То становништво ради најчешће по разним установама, на железници, у трговачким и грађевинским предузећима, и у мањем броју у ова

три индустриска предузећа. У граду налазе посла становници следећих села приказаних на табели бр. 31.

Како Пожаревац, због недостатка индустријских предузећа може да прими само мали број радника, то је ова област упуће-

Табела бр. 31

Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км
Лучица	4	Кленовник	8	Александровац	19
Ђириковац	4	Салаковац	8	Ореовица	21
Братинац	6	Пољана	9	Кобиље	25
Пругово	6	Шљивовац	9,5	Миријево	26
Драговац	6	Мало Црниће	12	Рашанац	27
Живица	6	Костолац	12	Старчево	28
Трњане	6	Берање	14	Врбница	20
Брежане	8	Калиште	18	Велико Лаоле	40
Бубушинац	8	Смољивац	18	Шетоње	45

на и другим правцима. Костолац је овде највеће индустријско место, тако да су готово сва ова села упућена и на њега. Исто тако, сељаци из пожаревачке околине одлазе на рад и у Смедерево.

Како изгледа однос између појединих центара који окупљају радну снагу, показује таблица на примеру неколико села из различитих делова пожаревачке области.

Табела бр. 32

Село	Број оних који раде у			
	Пожаревцу	Костолацу	Смедереву	Београду
Божевац	16	4	—	—
Драговац	12	11	1	—
Александровац	5	10	—	3
Кличевац	—	22	—	—

Из ове таблице излази да су утицаји Пожаревца и Костолаца у области, у овом смислу, готово подједнаки. То, међутим, треба исправити, јер села ближа Костолацу шаљу у овај рудник много већи број радника: њихов се број креће од 20 — 100 и више (Кленовник 100, Петка, 61, Дрмно 41, Ђириковац 39, Дубравица 29, Батовац 25, Пожаревац 23, Гај 23 итд.). У Пожаревац, међутим, долазе на рад просечно 5—6 људи из једног села, а највише до 20. Смедерево и Београд, као радни центри имају много мањи и незнатнији утицај.

Иако је привредно деловање Пожаревца релативно сиромашно по врстама, његов утицај у области није мали. То најбоље показује пространство његове привредне сфере коју заједно граде тржишна, занатска и индустријска, односно зона радне снаге. Али утицај и значај града тиме не престаје. Већ је дуго времена Пожаревац један од важнијих културних и административних средишта.

Зона културног деловања. — Одмах по ослобођењу Србије од Турака, постајући управно средиште, добио је Пожаревац и школе. 1824 године отворена је у њему основна школа (8, с. 1068), а 1862 године, услед бомбардовања Београда, гимназија се из Београда преселила у Пожаревац. Значај гимназије је доцније стално растао, што најбоље показује број ученика који се овако кретао

1862 — 153	1888 — 334	1913 — 776
1867 — 129	1893 — 421	1921 — 806
1872 — 109	1898 — 362	1926 — 792
1877 — 54	1903 — 388	1936 — 827
1882 — 192	1908 — 405	1941 — 837

Пожаревац добија доцније и друге школе као трговачку академију, учитељску школу, средњу медицинску школу итд. У току 1949/50 школске године било је у пожаревачким школама ученика: у гимназији 1.294, у трговачкој академији 352 и у учитељској школи 166. На основу података за учитељску школу и трговачку академију састављена је таблица која показује деловања Пожаревца као школског центра.

Табела бр. 33

Срез — место	Број ученика	Број села	Број села у којима има ученика		
			више од 10	5—10	1—5
Пожаревац	205				
пожаревачки	85	25	2	3	20
млавски	61	18	1	2	15
подунавски	63	16	1	4	11
поморавски	34	9	—	3	6
рамски	33	15	—	2	13
ресавски	29	9	1	1	7
звишки	16	9	—	1	8
хомољски	23	8	—	3	5
јасенички	11	6	—	1	5
гочански	8	2	—	1	1

Из ове таблице излази да првих пет срезова најјаче гравитирају ка Пожаревцу. Граница до које се простиру утицаји пожаревачких школа, повучена на основу истих података, ишла би од Великог Градишта на Кучево, Жагубицу, Свилајнац, Велику Плану и Сеону.

Просветни утицај Пожареваца није тиме завршен; он је много разноврснији. Низ листова, као „Наш лист“, „Браничево“, „Грађанин“ и др. били су такође веза града са околином. Они су се читали на територији целог бившег Пожаревачког округа. И Народна библиотека у Пожаревцу има у овом погледу значаја. Ако се узме да су становници Брежана, Великог Црнића, Малог Црнића, Љубичева, Костолца, Милатовца, Калишта, Шапине, Гарева, Острва, Лучице, Божеваца, Касидола, Пољане, Дрмна, Сопота, Пругова и Смољинца њени стални чланови, онда ова села припадају зони њеног деловања.

Узевши у обзир све ове податке, неће се погрешити ако се каже да се културни утицаји Пожареваца осећају на целој територији бившег Пожаревачког округа, па и ван њега.

Управна зона. — Све до пожаревачког мира 1718 године за Пожаревац се поново и не зна, а камоли да ово место има какав управни значај. До 1718 године он је село, као и свако друго. 1718 године Аустрија и Турска потписују у Пожаревцу мир, по коме један део Србије долази под двадесетогодишњу окупацију Аустрије. И отада Пожаревац не само да улази у историју, него почиње и да напредује и место незнатног села постаје варошица, а затим једна од најважнијих вароши ослобођене Србије.

У првој половини XVIII века, кад је Србија била под аустријском окупацијом, Пожаревац је био средиште дистрикта. Под његовом управом је тада било 15 насељених места и то: Нови Батовац, Бољедруже (део Топонице), Брежане, Драговац, Захумчица, Кленовник, Кочетин, Крављи До, Лучица, Острво, Пожаревац, Пољана, Пругово, Сеоце, Црниће и Ђириковац, и пет ненасељених места: Батовац, Бурјан, Вучји До, Дубравица, и Петка (22, с. 25).

Право управно деловање Пожареваца почиње тек са ослобођењем Србије од Турака. У доба кнеза Милоша Пожаревац је његова друга престоница и знатно управно средиште. По О.Д. Пирху Пожаревачка нахија је у 1829 години захватала пет кнежина са укупно 208 села. Под Пожаревцем су тада биле звишка хомољска и речка кнежина, Пек, Стиг и данашњи Млавски и Пожаревачки срез, који су онда чинили једну целину (18, с. 214 и 215). Међутим, утицај Пожареваца, као друге престонице, у којој је кнез Милош боравио врло често и где је имао своју канцеларију, осећао се готово на целој територији тадашње Србије.

Нешто доцније, 1876 године, Пожаревац је окружно средиште за срезове: Голубачки, Звишки, Моравски, Хомољски, Пожаревачки и Рамски. На територији његовог среза тада је било 34, а на територији округа 192 села (8, с. 1068 — 1070).

Отада се територија Пожаревачког среза врло често мења, али је Пожаревац стално средиште среза, или округа, према то-

ме каква је била административна подела. Данас је Пожаревац само среско средиште за 46 села.

Утицајна сфера Пожареваца. — Зоне привредног, културног и управног деловања града чине пространу утицајну сферу. На исток се она простире све до Пека. Граница њена иде Пеком све до Раброва, а одатле преко Манастирице и Старчева избија у долину Млаве, где обухвата неколико насеља и преко Сибнице и Полатне избија у долину Мораве. Велика Морава није западна граница утицајне сфере Пожареваца; границу чини прута Смедерево—Велика Плана, јер већина села дуж ове пруге гравитирају ка Пожаревцу. Нешто дубље на запад продрла је утицајна сфера Пожареваца дуж пруге Београд—Пожаревац и ту граница иде од Михајловца на Коларе и Радинац и завршава се код Кулича, у

Ск. бр. 7. — Утицајна сфера Пожареваца: 1) непосредни, 2) стални и 3) повремени појас.

близини Моравиног ушћа у Дунав. Дунав чини северну границу све до Речице, одакле преко Поповца и Ђуракова избија на Царевац, односно у долину Пека. На тај начин, у утицајну сферу Пожаревца спадају Поморавље, Стиг, долина Млаве до Петровца, десна страна долине Пека, у њеном доњем делу, и знатан део слива Раље. До ових граница се управо пружа повремено појас утицајне сфере. Стални појас је знатно ужи и на истоку допире само до развођа између Млаве и Пека, а непосредни обухвата само најближа села (Стиг, Поморавље и млавску косу), као што се види из скице бр. 7.

Ове области, које улазе у утицајну сферу града, међусобно се много разликују, као што се види из приложене табеле о распореду и величини обрадивих и засејаних површина.

Стиг је права житница Пожаревца, а и целе ове области. Две трећине његовог атара засејане су житом, што је знатно више него у оближњем Поморављу, где је под житом само пола атара. Сасвим је природно онда да се трговина житом у овој области развија тако рано и да је Пожаревац био најчувеније тржиште за жито. Раније се већ видело, да су све до овог рата, пожаревачки трговци главни извозници жита, а и данас је Пожаревац најважнији житни трг Стига. Иако се за Стиг може рећи да је права земљорадничка област, ипак се и овде гаји знатан број стоке, као што се види у табели о броју стоке.

Пожаревачко Поморавље се не разликује много од јужног Поморавља око Параћина, Ђуприје и Светозарева. Једино би се могла истаћи нешто већа површина коју овде заузима поврће, у односу на површине под поврћем осталих делова сфере. Већи број стоке у Поморављу него у Стигу потврђује да је Стиг чисто земљорадничка област, док се за Поморавље то не може рећи. Поморавска села као Осипаоница, Лугавчина, Сараорце Лозовик и др. дотерују на пожаревачко тржиште највише стоку, док за остале производе иду на друге оближње пијаце. Због близине Велике Планае, и овде се, као и код Свилајнца, гаји много живина.

Млава, која такође знатним делом улази у сферу Пожаревца, мање је плодна од Мораве и Стига, али зато ипак богата земљорадничко-сточарска област. Површина под житом и овде, као и у Поморављу, заузима половину атара. Зато су пожаревачки трговци извозили жито из Млаве још од ослобођења Србије од Турака. Мада у Млави има нешто више шуме и воћњака него у Поморављу и Стигу, овај крај, као ни два претходна, није воћарски, а ни шума не претставља неко нарочито богатство. Од стоке у Млави се највише гаје свиње, мада је и број оваца знатан, као што се види из табеле.

И Пек једним делом гравитира Пожаревцу. И он има мања средишта: Градиште и Кучево, као што је Петровац средиште за Млаву, али се један део производа овога краја редовно продаје и у Пожаревцу. Површине под житом у Пеку су знатно мање,

Табела бр. 34

Област и места*)	Оранице	Воћњаци	Вино-гради	Ливаде	Пашаци	Шуме	Неплодно	Укупно атари	Засејане површине					
									Пшеница	Кукуруз	Жито ук.	Инд. биље	Поврће	Сточ. биље
Стиг	23.479	960	1.006	2.341	923	1.508	1.625	32.162	8.172	12.080	20.595	1.262	911	985
Поморавље	34.793	2.060	2.566	1.423	888	2.541	5.096	49.559	8.945	16.306	25.736	2.156	2.158	4.654
Слив:														
Млаве	11.405	1.223	794	797	239	1.126	742	16.360	3.445	5.931	9.645	369	424	937
Пека	7.084	389	808	344	1.145	970	672	23.803	2.774	4.152	7.101	382	600	675
Раље	4.021	171	217	317	52	164	378	5.347	1.098	1.819	3.038	381	308	288
Млавска коса	7.311	420	510	623	223	476	954	10.518	2.279	3.795	6.174	305	245	581
Развође Млаве и Пека	7.688	434	297	403	369	976	395	10.682	2.908	3.671	6.793	347	289	302
Острво	1.216	21	23	411	238	1.509	3.463	7.387	181	791	1.029	53	47	67
Укупно	96.997	5.678	6.221	6.659	4.077	9.270	13.325	155.818	29.802	48.545	80.111	5.255	4.982	8.489

*) Следеће општине улазе у састав појединих области. Стиг: Баре, Батуша, Берање, Божевац, Брадарцац, Брадинац, Бубушинац, Велико Црниће, Дрмно, Калиште, Кличеван, Кула, Мало Црниће, Маљуревац, Набрђе, Салаковац, Смољанац, Трњане, Шапине, Касидол и Речица. Поморавље: Александаровац, Батовцац, Брежане, Влашки До, Драговац, Дубравница, Живица, Јучица, Ореовица, Пољана, Пругово, Враново, Липе, Лугавчина, Осипаоница, Шалинац, Жабаре, Лозовик, Милошевац, Сараорце и Смићинево. Слив Млаве: Велико Село, Брбница, Велики Поповац, Каменово, Кнежича, Мирнијево, Орљево, Рашанац, Старчево, Црљенац, Полатна и Сињаница. Слив Пека: Браничево, Мало Градиште, Милевини, Рабово, Средњево, Царевац, Чешљева Бара и Клење. Млавска коса: Кленовник, Костолац, Краљи До, Петка, Тишевац, Топоница и Ђуриковац. Развође Млаве и Пека: Кобиље, Манастирица, Љубиње, Мајиловач, Макце и Печаница. Слив Раље: Коларе, Мала Крсна, Скобаљ и Раља. И најзад Острво.

Табела бр. 35

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Стиг	2.767	8.864	14.310	2.609	26.518	86.540
Поморавље	4.143	11.233	23.815	2.712	41.290	137.665
Слив:						
Млаве	759	4.398	11.406	1.011	13.708	44.898
Пека	775	3.236	9.060	759	9.687	37.433
Раље	293	1.214	1.676	146	4.484	13.616
Млавска Коса	764	2.564	4.708	521	8.218	25.541
Развође Млаве и Пека	622	2.390	8.216	591	5.137	20.542
Острво	317	114	2.324	25	1.384	4.871
Укупно	10.440	34.013	75.515	8.374	110.426	371.106

нарочито у поређењу са Стигом, и достижу само једну трећину атара; пашњаци, међутим, захватају веће пространство, него што га имају пашњаци Млаве и Поморавља зједно (Пек 1.145 ха, а Поморавље и Млава 1.127 ха). Села у алувијалној равни Пека гаје доста поврћа, које је један од важних производа ове области; већи део повртарских производа извози се у Пожаревац. Сточарство је у истој мери заступљено као и земљорадња; овце и свиње се гаје подједнако, док је број грла остале стоке знатно мањи.

Села на развођу Млаве и Пека чине прелаз између једног и другог слива, тако да нема потребе да се о њима посебно говори. Слично је и са млавском косом, где се мешају особине Стига и Поморавља. Посебна одлика ове косе је богатство у угљу; угља има у два насеља: у Костолцу и Кленовнику.

Неколико села Раље спадају у утицајну сферу Пожареваца. Раља се не истиче посебно неким производима; у њеним селима се производи нешто више грожђа, али то није од већег значаја за Пожаревац, јер се грожђе извози преко Смедерева.

У сфери Пожареваца налази се и дунавско острво. Његова површина је већа од оног дела слива Раље, која гравитира Пожаревацу. На њему пада у очи велика површина неплодног земљишта, која обухвата половину његове површине (од 7.387 не-

плодно је 3.463 ха). Од плодног дела, једна трећина је под шумом, друга под житом, а трећа под осталим културама.

СМЕДЕРЕВО

Положај. — Смедерево је на месту где се најважнија балканска долина, великоморавска, спаја са долином Дунава. Од Мораве је удаљено 10—11 км и лежи на ушћу Језаве у Дунав.

Лежећи у алувијалној равни Дунава, на месту које је са три стране опкољено водом, Смедерево влада прелазом преко Дунава. Исто тако, оно има положај који се врло лако брани. Због тога се овде веома рано јавља утврђење, које је осигуравало пловидбу и прелаз преко реке. Ф. Каниц наводи за Смедерево следеће: "... Смедерево влада прелазом преко реке и пространом моравском долином у подножју. Услед тога је увек играло улогу у ратовима, нарочито од оснивања тврђаве 1430 године" (28, с. 48).

У саобраћајном погледу Смедерево има предност према другим градовима у моравској долини. Оно је на Дунаву који је био важан саобраћајни пут још у римско доба. Транзитна пловидба која је на доњем Дунаву била развијена у доба Херодота, успостављена је у нашим областима у доба Римљана. Зато је на овом месту врло рано постало римско утврђење — *Vinceia*, а 5—6 км узводно, у области Југова, била је римска варош — *Aureus Mons*. Због могућности пловидбе, а у недостатку железнице, Смедерево је по ослобођењу Србије постало једно од најважнијих извозних места у целој Србији.

Смедерево уједно има згодан положај и за копнени саобраћај: у њему се укрштају дунавски и моравски пут. Дунавски пут је изграђен још у доба Римљана, док је моравски пут део важног римског и средњовековног друма. У турско доба кроз Смедерево је најпре пролазио цариградски друм, али је доцније од Гроцке скретао на Коларе, остављајући Смедерево ван пута (29), с. 208).

Данас се у Смедереву укрштају путеви Београд—Гроцка—Смедерево и Смедерево—Велика Плана. Сем ових, постоје и путеви ка Коларима, Петријеву и Удовицама и пут за Липе, односно, Кулич и Шалинац.

Железнички крак Смедерево—Велика Плана везује Смедерево за уздужну моравску железницу, док је преко Мале Крсне оно везано за попречну железничку пругу Београд—Пожаревац.

Трговинско-занатска зона. — Од времена римског *Aureus Mons*-а, па све до 1430 године, када је деспот подигао тврђаву и учинио Смедерево стоним градом, Смедерево се не истиче јаче као привредни центар. Постајући престоница, оно добија и трго-

вински значај; тада се оснива колонија Дубровчана, који су добили повељу од деспота да могу трговати и извозити сребро из целе деспотовине (7, с. 405).

За време Турака Смедерево опада. У почетку, док је кроз њега водио цариградски друм, град је имао извештан трговачки значај, али када је пут скренуо од Гроцке на Коларе, остављајући Смедерево по страни, оно је задржало само стрателгиски значај, а сасвим изгубило трговачки.

Одмах после ослобођења од Турака Смедерево постаје једно од најважнијих трговачких и извозно-увозних средишта Србије. Стевча Михајловић долази у смедеревски ђумрук (царинарницу) одмах по његовом оснивању и бележи да се прелаз трговаца, из Србије и Аустрије обављао понедељком и четвртком (30, с. 77—78). Отада трговина у Смедереву стално напредује и „од 300 домова, у овом граду, понајвише јесу трговачки и мајсторски дућани, који су с различити европејски и восточнострани хеспали напуњени“ (24, с. 44).

Као важно извозно место, Смедерево извози за Аустроугарску: свиње, говеда, храну, лој, восак, шишарке и др. (8, с. 161); оно се, за владе кнеза Милоша, у трговини једначило са самим Београдом и имало је онолико трговачких лађа на Дунаву, колико и сам Београд.

Карић даје нешто детаљније податке о извозу из Смедерева и каже да је у периоду од 1880 до 1883 скелом извезено 11.023 грла свиња, а 1884 год. 16.653 грла свиња, 21.059.606 кгр. пшенице и 2.289.258 кгр. кукуруза (9, с. 837). Све ове производе није давала само област око Смедерева; кириције из Крушевца, Ужича, Јагодине (Светозарева) доносиле су робу у Смедерево и узимали другу од смедеревских трговаца. Тада ка Смедереву гравитира велики део слива Јасенице, један део данашњег Космајског среза, затим Београдски срез, Велико-орашки и др. Они су доносили највише жито, затим кукуруз, коже, шљиве и свиње. Смедерево је главно извозно место Шумадије све до подизања пруга Београд—Ниш и Крагујевац—Лапово, кад Шумадија добија могућност да брже и јефтиније извози своје производе. Због тога се у Смедереву наместо 3—6 шлепова дневно, натоварених стоком, лојем, житом, воћем, вином или чим другим, као што је било док није изграђена пруга, дневно извозио највише један шлеп (13, с. 139). Трговину Смедерева уназдио је доста и царински рат, јер се после њега трговина окреће од Дунава и иде на Ниш и Солун, а Смедерево почиње да откупљује само локалне производе и да их шаље на Плану.

После Првог светског рата Смедерево остаје локално тржиште. Његово становништво се бави занатством, трговином и виноградарством. Град има жив саобраћај и трговину, нарочито житом, стоком вином и грозњем. Грозђе није извожено све до економске кризе 1930 године; после кризе почиње велики извоз

грозња. Само Смедерево је давало до 400 вагона грозња од чега се извозило 200 вагона, а околина је производила 340 вагона, од чега се извозило око 100 (11, с. 36). Поред грозња, које се извозило у Аустрију и Чехословачку (1927 год. 200 вагона грозња), било је и других производа на смедеревском тржишту. По Савићевим подацима годишњи промет смедеревског тржишта је износио: до 1.500 вагона пшенице, до 12.000 комада коже ситне стоке, 300 вагона кукуруза, 3.000 грла говеда, 4.000 грла свиња и др. Поред производа које је давала околна област, преко Смедерева, као извозне луке, опет је почео извоз из целе моравске долине. Морава је извозила за Данску, Норвешку, Белгију, Холандију и мање за Чешку, Аустрију и Немачку, годишње до 3.000 вагона пшенице, 8.000 вагона кукуруза, 200 вагона ражи, до 1.000 јечма и зоби и пасуља до 200 вагона. Извозници ових производа нису били само смедеревски трговци, али је углавном цела та велика количина производа моравске долине долазила пругом Плана—Смедерево до смедеревског пристаништа и ту се вршио претовар на бродове (11, с. 37).

Смедерево је данас важно привредно средиште: тржиште, занатско средиште и индустријско место. Данашњи значај његовог тржишта је мањи него пређашњи, али је ипак оно и данас најважније тржиште за велики део околне области. Главни производи који се данас извозе из Смедерева и околине јесу грозђе и воће, које, поред Смедерева, производе и оближња села Удовице, Петријево, Вучак, Коларе, Ландол и Раља.

У Смедерево, као најближе тржиште долазе сељаци из најближих села Подунавља, Поморавља и слива Раље, као што се види из табеле.

Табела бр. 36

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Вучак	4	157	691	Ландол	7	227	1.163
Радицац	5	336	1.598	Враново	8	374	1.789
Удовице	6	351	1.662	Раља	8	184	821
Петријево	6	153	737	Ковин	8	2.439	8.309
Липе	6,5	759	3.761	Мала Крсна	10	330	1.434
Кулич	7	92	428	Скобаљ	13	468	2.065
Шалинац	7	165	806				

То је свакодневна зона тржишта и она обухвата 13 села са 6.035 домаћинства а 25.264 становника. Ова села доносе у Смедерево млеко (Липе, Кулич, Шалинац), воће (Удовице, Петри-

јево) и поврће (остала), и добро су са њим повезана. Радинац, Враново, Мала Крсна и Скобаљ леже на прузи за Велику Плану и стога им је свакодневно долажење у град у знатној мери олакшано. Сељаци Кулича, Шалинца и Липа долазе најчешће пешце и колима. Из Удовица, Петријева, Вучка и Ландола становници су такође приморани да долазе пешце или колима, док из Раље, која лежи на прузи за Београд, могу да долазе и железницом. Ова свакодневна зона обухвата само најближа села; нешто даља села припадају овој зони само ако су у могућности да користе железницу (Скобаљ).

Док је за ова села Смедерево свакодневно тржиште, дотле нешто ређе, али најмање једанпут недељно, долазе у Смедерево и остала даља села, Подунавља, Поморавља, и Раље. Највећи део села ове сталне зоне користе железничку пругу. Тако, поред пруге лежи Осипаоница и Лугавчина, а на прузи према Београду Коларе и Водањ. Сељаци осталих насеља пешаче до пруге, или пак до Смедерева, и притом користе следеће железничке станице: Мало Орашје станицу Умчаре или Живковац, а Биновац, Друговац, Суводол и Луњевац железничку станицу у Коларима. За Врбовац најближа станица је Раља, а за Михајловац Мала Крсна.

Од села која повремено долазе у Смедерево на трг, треба истаћи села из слива Раље (најудаљенија), Поморавља и Баната. Најближе Смедереву је село Водањ, а најдаље В. Плана у Поморављу. Банатска села Плочица, Скореновац, Гај и Дубовац прелазе из Ковина лађицом која саобраћа неколико пута у току дана. Села Поморавља леже углавном на прузи Смедерево—Велика Плана, а Живковац и Умчаре, из слива Раље, на прузи за Београд. Становници осталих села из ове простране зоне долазе пешце или колима.

Област око Великог Градишта, која је Дунавом везана за Смедерево, такође једним мањим делом гравитира Смедереву. Сељаци Крушевице, Триброда, Браничева и Миљевића најчешће доносе поврће. Долазак из ових села је прилично отежан, јер брод не саобраћа сваког дана, а удаљеност ових села од Градишта, где се укрцавају на брод, није баш тако мала (од Градишта су удаљени: Браничево 8, Триброд, 8, Крушевица 10 и Миљевићи 14 км). Због тога путовање ових сељака до Смедерева траје два до три дана.

Обе ове зоне, стална и повремена, изнети су у табели број 37 Повремена и стална зона обухватају пространу област као што се види из табеле: у њу улазе 43 села са 26.414 домаћинства, а 112.255 становника. Ова табела је израђена на основу података о преносу сточних пасоша, који се врши при купопродаји на смедеревском тргу.

Из података о преносу сточних пасоша види се и то да су најчешће куповали и продавали стоку у Смедереву становници

Табела бр. 37

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника
Водањ	8	246	1.197	Гај	18	772	3.182
Колари	9	191	799	Драговац	18	298	1.261
Сеона	10	194	872	Лугавчина	19	859	3.976
Батовац	10	218	989	Балљевица	20	135	652
Плочица	10	517	2.364	Баваниште	20	1.553	5.805
Биновац	11	157	827	Умчаре	21	663	3.025
Врбовац	11	271	1.344	Добри До	22	319	1.657
Брежане	11	357	1.649	Дубона	22	381	1.916
Суводол	12	218	1.073	Кленовник	22	259	1.162
Брстовик	12	217	1.043	Сараорце	23	566	2.642
Скореновац	12	1.069	4.465	Бегалица	22	693	3.175
Дубравица	12	421	1.796	Лозовик	26	1.415	6.638
Живковац	13	73	371	Пожаревац	28	4.905	15.474
Луњевац	14	137	733	Дубовац	30	386	1.615
Михајловац	14	780	3.795	Лучица	30	620	2.666
М. Орашје	15	327	1.698	Пољана	34	659	2.774
Друговац	16	497	2.503	В. Плана	44	1.822	7.347
Осипаоница	16	954	4.616	Триброде	64	152	810
Камендол	16	301	1.563	Браничево	64	248	1.161
Гроцка	17	739	2.927	Крушевица	66	123	559
Селевац	18	1.186	5.825	Миљевићи	70	184	852
Пударце	18	332	1.507				

следећих села: Липа, Шалинца, Радинца, Вранова, Ландола, Врбовца, Михајловца, Вучака, Биновца, Удовица и Водња, док су из осталих села из слива Раље, Подунавља и Поморавља долазили ређе.

Подаци добивени обавештењем и подаци о преносу сточних пасоша готово се поклапају, тако да се јасно издвајају три зоне из којих се не долази на тржиште подједнако често.

Област смедеревског тржишта знатно се шири кад је у граду ваљар; тада, поред већ наведених села, долазе и становници из Стига, петровачке области и области према Београду.

Занатство се у Смедереву рано развило; ово се може претпоставити на основу чињеница да је у Смедереву, стоном граду Ђурђа Смедеревца, кован новац, а ковале су га вероватно занатлије. После пропасти српске државе, Смедерево полако, али стално, опада и губи свој трговачки, а уједно и занатски значај. По ослобођењу од Турака, Смедерево постаје најважније увозно и извозно место Србије, а у вези с тим развија се и занатство. По попису од 1836 године у Смедереву је било 294 занатлије (21, с. 290), а према попису од 1895 године у граду је 167 занатских домаћинства од укупно 1.549.

Занатство остаје важна привредна грана и после 1918 године. 1930 године има у Смедереву 171 занатлија, односно 1,61% целокупног становништва.

После Другог светског рата његов занатски значај је порастао и Смедерево по попису од 1948 године има 309 занатлија, односно 2,16% од укупног становништва. То уједно говори да је значај Смедерева као привредног центра уопште порастао у овом периоду, те су многе функције овог града добиле нови полет и почеле да напредују. Пораст занатског значаја последица је и повећаног броја становника у Смедереву, као и нешто појачане гравитације околине ка овом граду.

Зона занатских услуга Смедерева, као и код осталих места, поклапа се са облашћу која стално гравитира Смедеревском тржишту.

Зона индустрије. — Смедерево не постаје рано индустријско средиште, иако, због положаја на Дунаву, има за то повољне услове. Ово је вероватно због тога што је било изван главне железнице, а исто тако, што је после губљења оне важне увозне-извозне функције почело да опада и постало само локално средиште своје области. Због тога се у њему јављају прва индустријска постројења тек 1913 године, док су остали моравски градови имали већ одавно прве фабрике. Друштво „Сартид“ (Српско акционарско рударско-топионичарско друштво), где је поред домаћег, имао удела и страни капитал (румунски и енглески), основало је прву фабрику, али је рад, због рата, морао бити обустављен. Та фабрика је почела да ради тек после Првог светског рата, 1922 године, као фабрика за оправку путничких и теретних вагона и локомотива и за израду гвоздених конструкција. Ова фабрика постепено проширује свој делокруг рада; 1924 године добија ковачницу, столарницу и бродоградилуште, веома модерно за оно доба. У периоду 1930 — 1933 фабрика је слабо радила, и како су власници били заинтересовани у сличној фабрици у Славонском Броду, она мања производњу и постаје железара, добивши 1933—1934 године ваљаоницу лимна, 1937 прву Сименс-Мартинову пећ и 1935/36 године ваљаоницу гвожђа. Ваљаоница је била прво предузеће ове врсте у ужој Србији. После Другог светског рата настављено је са проширивањем делатности ове фабрике; сазидаана је нова Сименс-Мартинова пећ, а у изградњи је нова ваљаоница. Бродоградилуште је, међутим, престало са радом, а његове машине и инсталације су пренете у бродоградилушта у Апатину, Сремској Митровици и Београду (6, с. 359—360).

Године 1920 основана је углавном чешким капиталом (31, с. 390), фабрика пољопривредних машина и ливница „Економ, а. д.“. Она је у почетку била ливница за пољопривредне машине и то: плугове, дрљаче и муљаче, а од 1939 године почиње да производи штедњаке и пећи. Фабрика је тако радила све до 1946 го-

дине, када је наставила да производи само штедњаке и пећи, као фабрика „Милан Благојевић“. Производња ове фабрике се овако кретала последњих година (6, с. 402):

Табела бр. 38

Производња: у тонама					у хиљадама динара			
1939	1947	1948	1949	1950	1947	1948	1949	1950
1.200	2.164	2.774	3.435	3.125	60.131	76.767	86.159	73.719

Трећа важна фабрика у Смедереву је фабрика грађевинских машина; основана је 1949 године од нових постројења и ливнице, уступљене од фабрике „Милан Благојевић“. Њена производња износи 1949 године 2.136 тона или 66,604.000 динара, а у 1950 год. 4.091 тона односно 137,653.000 динара (6, с. 401).

Поред ове три велике и важне фабрике, чији је постанак у Смедереву условно углавном Дунав и могућност за лак и јефтин довоз потребних сировина и извоз готових производа, постоје у њему и мања предузећа која су овде настала због богатства области у сировинама: Таква су, пре свега, млин и циглана. У периоду између 1907 године и почетка балканских ратова, у доба великог извоза брашна у Турску, подиже се у Србији читав низ млинова и међу њима млин у Смедереву (6, с. 518). Циглана је подигнута касније, у периоду између два светска рата.

Мада су индустријска предузећа у Смедереву релативно млада и њихов утицај скорашњи, ипак се дејство индустрије осећа у знатној мери у области.

а) Зона радне снаге. — О значају које Смедерево има као радно место своје области говоре јасно следеће бројке. Према подацима за 1951 годину из 24 околна села радило је у Смедереву 705 радника (31). Годину дана раније, 1950 године, било је у Смедереву 2.466 радника од којих је велики део био из области. Смедереву дају радништво готово сва околна села, као што се види из табеле.

Нарочито велики број радника дају села дуж пруге за Велику Плану (100—300). Ту се нарочито истичу села Осипаоница и Лугавчина, која обично дају 120—200 радника, док Враново даје око 100. Овај број се смањује јужно од Сараораца, али је и даље знатан. И сам ред вожње на овој прузи усклађен је са радом фабрика, тако да радници, могу да користе возове за долазак и повратак са посла.

Села ван пруге дају мање радника. Код њих је број радника већи ако су ближа граду, а мањи уколико су даља. Кулич и Шапинац, на пример, дају 70—80 радника, Липе 50—100, а Луњевац, Водањ и Камендол по 10—15. Нека предузећа шаљу у извесним правцима камионе за превоз радника, напр., у правцу Петрије-

ва, Михајловца и др. То нису све стални радници, јер један мањи број ради привремено по 3—6 месеци.

Табела бр. 39

Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км	Село	Удаљеност у км
Радинац	5	Враново	8	Камендол	16
Петријево	6	Коларе	9	Пударце	18
Удовице	6	Сеона	10	Лугавчина	19
Липе	6,5	Мала Крсна	10	Умчаре	21
Кулич	7	Врбовац	11	Сараорце	23
Шалинац	7	Брестовик	12	Лозовик	26
Раља	8	Михајловац	14	Милошевац	30
Водањ	8	Мало Орашје	15	Крњево	32
Орешац	8	Осипаоница	16	Старо Село	46

Зона радне снаге била је раније нешто ужа, пошто су и производња и број радника били мањи. То се не може видети из примера железаре која је 1939 године имала око 2.200 радника, а 1950 око 1.980 (6, с. 362); поред радника из области, она је тада имала и раднике из целе Југославије, с великим бројем стручњака Немаца и Мађара.

Друге фабрике, међутим, то јасно показују. Фабрика „Милан Благојевић“, која је пре рата имала свега око 60 радника, данас их има просечно 800. Новооснована фабрика грађевинских машина има такође просечно до 900 радника. За разлику од железаре ове фабрике имају највећи део радника из области; фабрика „Милан Благојевић“ имала је пре рата готово све раднике из самог града. Слично је и са млином чијих 30 радника су углавном из града, док у циглани раде 66 Црногораца.

б) Зона сировина. — Најважнија индустријска предузећа у Смедереву нису овде настала због богатства у сировинама, него због Дунава којим су се могле лако допремити потребне сировине. Услед тога се ова предузећа и снабдевају највећим делом из даљих области. Железара је у почетку набављала сировине из Белгије, Мађарске и Румуније (6, с. 359). Нешто доцније она добија сировине преко високих пећи у Мајданпеку и Сиску, а кокс увози из иностранства. И данас је железара, као и цела метална индустрија НР Србије, упућена на снабдевање сировинама из других република и иностранства (6, с. 406).

Тако фабрика грађевинских машина добија сировине из Јесеница и Вареша (преко железнице и Дунавом), кокс увози, а Костолац је снабдева потрошним горивом. Фабрика „Милан Благојевић“ добија 50% лимана из железаре, а 50% од увоза, а углав-

из Костолаца и млавских рудника. Железара се углавном снабдева домаћим сировинама (6, с. 362) из Босне, Хрватске и Словеније.

Млин и циглана су једина предузећа у Смедереву која своје основне сировине, глину и жито, добијају из околне области. Према томе, и у овој зони може се издвојити ужи локални појас и шири, који захвата целу нашу државу.

в) Зона тржишта смедеревске индустрије. — Слично као и сировине и производи индустрије у Смедереву иду великим делом широм целе земље. У почетку свог рада, железара је радила на оправци теретних и путничких вагона и локомотива за целу земљу, и изради пољопривредног алата и коњских поткова (6, с. 359). Данас она снабдева једним делом својих производа две друге фабрике у Смедереву: фабрику грађевинских машина и фабрику „Милан Благојевић“, а остатак шаље по целој земљи. Слично је и са две остале фабрике металне индустрије, док млин и циглана подмирују својом производњом углавном локалне потребе.

Зона виноградарске задруге. — Постоји још једна врста утицаја које Смедерево већ прилично дуго врши. Побрђе око града представља област винограда. Да би се виноградарство унапредило, још 1909 године основана је виноградарска задруга. Она је вино и грозђе продавала у нашој земљи и у иностранству. При оснивању задруге био је 21 члан, а пред рат 165. Задруга је имала и подрум који је, пре рата, примао до 180 вагона вина (6, с. 540). Између два светска рата највише чланова ове задруге било је из Петријева, Удовица и Вучака, и њихов проценат је износио 20%. Данас у задруги има чланова из следећих околних места:

Табела бр. 40

Село	Површина атара	Виногради у ха	Село	Површина атара	Виногради у ха
Петријево	650	87	Удовице	1.118	215
Вучак	878	53	Коларе	1.004	58
Ландол	1.230	79	Дубона	2.304	162
Липе	3.825	114	Суводол	1.180	65
Сеона	1.051	97	Водањ	1.386	78
Брестовик	1.386	95	Раља	750	61
Друговац	878	53	Мало Орашје	1.642	83
Умчаре	3.408	196	Укупно	23.690	1.496

То су све села у којима је виноградарство важна привредна грана, као што се види из табеле у којој је дата укупна величина атара као и површина коју заузимају виногради. Задруга данас има највише чланова из Удовица (140) и Петријева (130), а најмање из села Липе, само два задругара.

Грожђе за прераду мора сваки задругар да доведе у Смедерево. Грожђе за извоз носи се, међутим, на једну од утоварних станица: Смедерево, Умчаре, Коларе или Водањ. Задругарима је остављено на вољу да користе коју желе од ових станица. (На пр. у Коларе довозе грожђе из Биновца, Суводола, Друговца и Селевца). Утицај задруге у околини још је јачи после Другог светског рата и из тога разлога, што је задруга сада почела да извози и остало воће, поред грожђа.

За прераду грожђа које добије од задругара задруга има сталне раднике, док за бербу винограда у Смедереву (који је својина задруге) узима привремене раднике; то су махом становници Смедерева или људи који долазе на рад у Смедерево.

Зона културног деловања. — Смедерево постаје врло рано културно средиште, и прву школу добија већ 1806 године, 1871 године отворена је у Смедереву реална гимназија са 49 ђака (8, с. 161 и 165). Пред Први светски рат гимназија је била четвороразредна, 1918 имала је пет, 1919 шест, а 1928 свих осам разреда. О њеном значају у области говори и број ученика: 1929 године она има 537 ученика (32, с. 377).

Какво је данас деловање ове школе види се по подацима за 1950 годину; те године је од 1.232 ученика је било 775 из самог града, а остали су из села. Која села гравитирају Смедереву као школском средишту види се из таблице бр. 41:

Табела бр. 41

Место	Број ученика	Место	Број ученика	Место	Број ученика	Место	Број ученика
Петријево	36	Лозовик	12	Азања	4	Луњевац	1
Удовице	27	Водањ	11	Мало Орашје	3	Кусадак	1
Липе	24	Лугавчина	11	Крњево	3	Александровац	1
Михајловац	22	Милошевац	11	Велика Крсна	3	Велико Село	1
Суводол	22	Брестовик	10	Камендол	2	Пружановац	1
Коларе	21	Ковин	10	Раља	2	Стојник	1
Враново	19	Бадљевица	8	Марковац	2	М. Пожаревац	1
Врбовац	16	Селевац	8	Дубравица	2	Неменикуће	1
Сеона	16	Биновац	7	В. Градиште	2	Парчане	1
Скобаљ	14	Луњевац	6	Затоње	2	Шепшин	1
Вучак	13	Годомин	6	Митинац	1	Добро Село	1
Радинач	13	Дубона	6	Пударце	1	Гај	1
Ландол	13	Гроцка	6	Трновче	1	Волошиново	1
Осипаоница	12	Умчаре	5	Велика Плана	1	Плочича	1
Мала Крсна	12	Сараорце	5	Жабаре	1	Кладово	1
Друговац	12	Шалинач	4	Голобок	1	Свилајнац	1

По појединим срезовима број ученика је следећи: Подунавски 347, Поморавски 36, Београдски 17, Космајски 19, Јасенички 15, Ковински 13, Пожаревачки 4, Рамски 4, Ресавски 1 и Кладовски 1. Значи да је утицај школе најјачи у Подунавском и Поморавском срезу и села ова два среза улазе у ужу зону деловања школе.

Сасвим је природно да из села дуж пруге деца долазе свакодневно возом. И из ближих села, која нису на прузи, постоји могућност за свакодневно долажење, док су деца осталих села приморана да се настањују у граду. И у овом случају треба нагласити да школе нису једини културни утицаји, већ само такве манифестације чије се деловање може статистички приказати, па су за то оне и узете као мерило за одређивање културне зоне.

Управна зона. — Смедерево је од давнина управно и политичко средиште. У XV веку, у доба деспотовине, оно је престоница, а после пада деспотовине постаје средиште везира Смедеревског санџака, који је по територији готово исти као доцнији Београдски пашалук (10, I, с. 20). За време аустријске окупације у XVIII веку, Смедерево је средиште дистрикта са 19 насељених и једним пустим местом. Дистрикт је обухватио: Бисак, Волевиц, Врбовац, Вучак, Карагаш, Коларе, Кулич, Кусадак, Ливаде, Липе, Лозовик, Милошевац, Павловце, Осипаоницу, Прилепац, Селевац, Хасан-Пашину Паланку и Церин (Церје?), док је ненасељено место било Марковац (22, с. 27). Поред Пожареваца и Ваљева, Смедерево је тада било једно од најважнијих градских насеља у Србији.

1805 године Смедерво је било први пут ослобођено од Турака; у њега је тада смештен „Правитељствујушчи совјет“, који је тек 1807 године одатле пренет у Београд (8, с. 160). 1813 године, Смедерево опет пада у руке Турака.

При поновном и дефинитивном ослобођењу од Турака, оно постаје средиште Смедеревске нахије. По О.Д. Пирху нахија је 1829 године обухватала 35 села у сливу Раље, Јасенице и у долини Велике Мораве (17, с. 213 и 214).

1876 године Смедерево је било средиште Смедеревског округа чија је територија обухватала три среза—Јасенички, Орашки и Подунавски (8, с. 165).

Нахија са 35 и округ са 54 села показују да су и нахија и округ заузимали веће просторе, него што данас обухвата Срез подунавски. На табели бр. 42 приказано је која села улазе у састав нахије 1829 године, а која у састав Подунавског среза 1948 године.

Утицајна сфера Смедерева. — Утицајна сфера Смедерева нема тако велико пространство. Она је на северу обухватила неколико банатских насеља захваљујући везама (тј. могућности пловидбе), тако да њену северну границу претставља Дунав од

Табела бр. 42

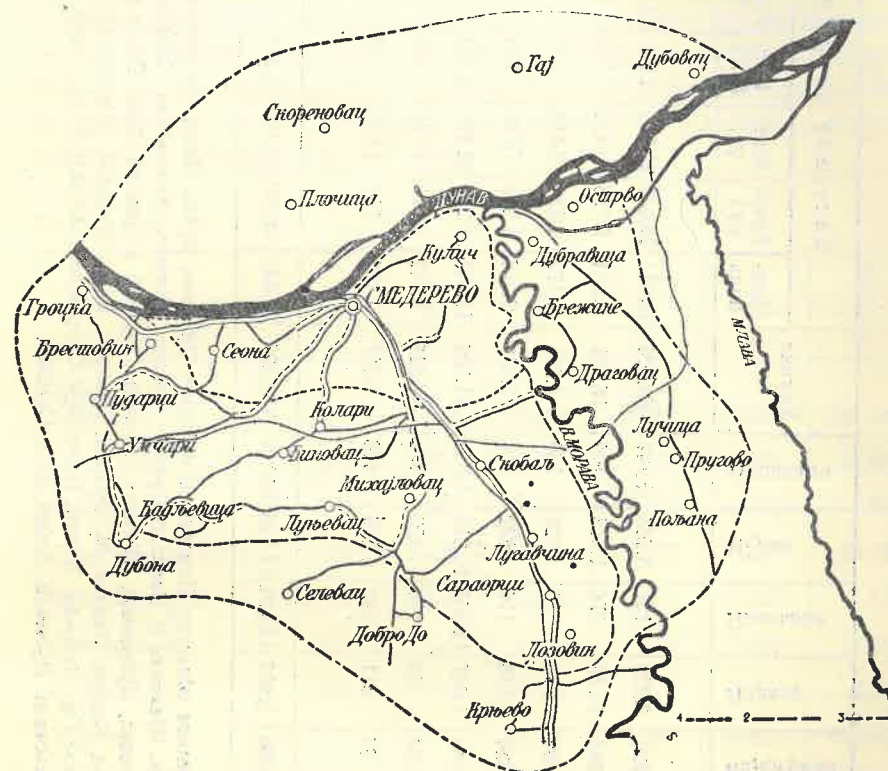
Село	1829	1948	Село	1829	1948	Село	1829	1948
Сеона	+	+	Удовице	+	+	Петријево	+	+
Водањ	+	+	Мало Орашје	+	+	Биновац	+	+
Ландол	+	+	Коларе	+	+	Врбовац	+	+
Суводол	+	+	Балђевица	+	+	Друговац	+	+
Луњевац	+	+	Вучак	+	+	Раља	+	+
Враново	+	+	Радицац	+	+	Липе	+	+
Шалинац	+	+	Кулич	+	+	Мала Крсна	+	+
Скобаљ	+	+	Михајловац	+	+	Осипаоница	+	+
Лугавчина	+	+	Камендол	+	+	Пударце	+	+
Умчаре	+	+	Живковац	+	+	Селевац	+	+
Велика Крсна	+	+	Дубона	+	+	Ковачевац	+	+
Кусадак	+	+	Азања	+	+	Глибовац	+	+
Церовац	+	+	Шаторња	+	+	Водице	+	+
Мраморац	+	+	Башин	+	+	Кошарња	+	+
Ракипац	+	+	Златарић	+	+	Лапово	+	+
Марковац	+	+	Аџибеговац	+	+	Велика Плана	+	+
Орашје	+	+	Крушево	+	+	Мала Плана	+	+
Крњево	+	+	Баре	+	+	Милошевац	+	+
Трновче	+	+						

Гроцке до Орешца, а затим она води банатском равницом преко Плочице, Скореновца и Гаја на Дубовац. Источну границу претставља Морава само једним делом, од Лозовика до Лугавчине, где прелази на десну страну Мораве и обухвата сва села што леже између Мораве и Пожаревца, почев од Пољане па све до Дубравице. На југу граница сфере иде од Лозовика на Милошевац, Крњево, Селевац, Дубону и Шепшин. Од Шепшина почиње западна граница која преко Пудараца и Бегаљице избија на Гроцку, односно на Дунав. Овако ограничена сфера обухвата, готово у целини, сливове Раље и Језаве, Подунавље од Гроцке до Дубовца и Поморавље од Лозовика до Дубравице, као што се види из ск. 8

Сфера Смедерева је сужена услед знатне близине других градова као јачих или подједнако јаким гравитационих средишта: на западу је то Београд, на југу Младеновац, Смедеревска Паланка и Велика Плана, на истоку Пожаревац и на северу, у Банату, Ковин. Једино утицаји Београда и Пожаревца делују у овој области исто тако дуго као и утицаји Смедерева. Остала места постају важнија средишта много касније, тако да су и њихови утицаји скорашњи. Младеновац и Велика Плана били су све до подизања пруге Београд—Ниш обична села; тек кад је подигнута моравска железница ова два места постају варошице које постепено добијају трговачки, занатски и индустријски карактер. Па и Смедеревска Паланка, турска паланка и станица на друму, губила је од свог значаја све док се није подигла пруга, која је у њој обновила живот. Деловање Ковина је најмлађе, јер оно по-

чиње као и деловање Смедерева у Банату, тек после 1918 године, кад је Дунав престао да буде државна граница.

Смедерево и његова област су чувени по грожђу и вину. Ова се култура не гаји подједнако у свим деловима његове утицајне

Ск. бр. 8. — Утицајна сфера Смедерева: 1) непосредни, 2) стални и 3) повременни појас.

сфере. Најважнији произвођач је само Смедерево, а поред њега, подунавска села, као и неколико села у сливу Раље (Водањ, Коларе, Ландол и др.). И из табеле у којој је дата структура атара и величина засејаних површина види се да је у Подунављу скоро 1/4 укупне површине под виноградима, што није случај у осталим деловима сфере. Нарочито су пространи виноградни у селу Удовице, где захватају 215 ха, односно 19,02% укупне површине атара. Поред грожђа, ова је област богата и другим воћем, које се, као и грожђе, извози преко смедеревске виноградарске задруге. Иначе је у Подунављу велика површина засејана житом, половина укупне површине, а и сточарство слови као развијена и значајна привредна грана.

Табела бр. 43

Област и места*)	Орانيце	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно	Укупно	Засејане површине					
									Пшеница	Кукуруз	Жито ук.	Инд. биље	Поврће	Сточ. биље
Поморавље и Језава	46.380	2.597	2.897	2.328	1.121	3.268	5.840	61.609	13.011	20.483	34.585	2.920	2.894	5.971
Слив Раље	11.052	611	985	1.138	276	1.018	699	16.807	4.461	5.728	10.420	519	486	697
Подунавље	2.728	90	584	74	70	328	166	4.205	1.172	1.279	2.458	18	76	140
Слив Коњске Реке	6.065	324	269	538	110	332	318	7.959	2.616	2.502	7.721	204	211	429
Ковински срез	40.724	22	689	1.067	12.565	10.316	5.354	71.500	12.826	17.287	32.801	2.274	1.290	2.934
Остала села	5.611	411	367	416	170	475	372	7.826	2.342	2.310	4.748	222	182	454
Острво	1.216	21	23	411	238	1.509	3.463	7.387	181	791	1.029	53	47	67
Укупно	113.776	4.076	9.890	5.972	14.550	17.246	16.212	180.293	36.610	50.380	93.762	6.210	5.186	10.692

*) Ове општине улазе у доједине области: Поморавље и Језава: Враново, Вучак, Липе, Лугавчина, М. Крсна, Михајловац, Осипаоница, Радинац, Скобаљ, Шаллинац, В. Плана, В. Орашје, Крњево, Лозовик, Милошевац, Сараорце, Н. Село Ст. Село, Трновче, Батовац, Брежаци, Драговац, Дубравица, Живица, Лучица, Пругово и Пољана. Слив Раље: Умчаре, Биновац, Врбовац, Водањ, Друговац, Камендол, Коларе, Ландол, М. Орашје, Пударце, Раља, Суводол. Подунавље: Брестовик, Петријево, Сеона и Уловице. Ковински срез: Гај, Дубовац, Ковин, Плонича и Скореновац. Остала села: Азања, Дубона, В. Крсна и Шепшин. Слив Коњске Реке: Бадљевица, Луњевац, Добри До и Селенац.

Језава и Поморавље се не разликују и зато је структура њиховог атара заједно дата у табели. Особине Поморавља, које су већ раније истакнуте код других моравских градова, могу се и овде уочити. Из таблице о засејаним површинама се види да је Поморавље главни увозник поврћа у Смедерево, јер су површине под поврћем овде много веће него у осталим деловима сфере. Већ је код Пожаревца било истакнуто да овај део Поморавља, који гравитира ка оба ова града, гаји велики број живине, што се види и из табеле о броју стоке.

Табела бр. 44

Област	Коњи	Говеда	Овце	Козе	Свиње	Живина
Поморавље и Језава	5.332	14.764	27.884	3.091	50.028	181.808
Слив Раље	989	4.397	9.551	270	12.421	35.557
Подунавље	374	847	1.183	152	3.106	8.993
Слив Коњске Реке	526	2.058	5.078	372	6.597	23.768
Ковински срез	3.138	2.969	10.251	488	10.222	47.542
Остала села	541	1.959	4.960	389	6.155	22.818
Острво	317	114	2.324	25	1.384	4.877
Укупно	11.217	27.108	61.231	4.787	89.913	325.357

Села у сливу Раље приближно су по својим особинама слична Подунављу. Површине под виноградима су овде прилично простране, мада су мање него у Подунављу. Као што се и раније видело највећи део села у овом сливу извози грожђе и воће преко смедеревске виноградарске задруге, што још више потврђује значај виноградарства у овој области.

Ковински срез се разликује од осталих делова сфере, пошто је то земљорадничка област. Она се нарочито одликује незнатном производњом воћа и много слабијом производњом поврћа у односу на суседно Поморавље. То је узрок да ова област гравитира Смедереву, у коме, као средишту воћарског Подунавља и повртарског Поморавља, може да подмири овај недостатак.

Слив Коњске Реке и остала села немају неких изразитих особина, тако да се о њима посебно не говори.

Најзад, мора се истаћи неједнака гравитација појединих делова сфере Смедерева. Непосредном појасу, тј. појасу који је најчвршће везан и најближи граду, припадају ближа села слива Раље, Подунавља и Поморавља. Остала села из ове три области, заједно са Ковином, чине стални појас сфере, а у повремени појас улазе села са десне Моравине обале, банатска села, села у сливу Коњске Реке и остала села.

МАЊА ГРАДСКА НАСЕЉА

У долини Велике Мораве има варошица које су такође створиле око себе извесну ужу или ширу утицајну сферу. Њихов значај је разноврстан.

Лежећи на прузи, нека од ових насеља су најближе станице за више оближњих села. Истовремено она постају и локална тржишта. Такав је случај са Ћићевцем и Багрданом. Кад је у питању железничка раскрсница, онда су тржиште и зоне око насеља још јаче изражени. Таква су насеља: Велика Плана, Лапово и Марковац. Уколико се развије индустрија и насеље добије управни карактер, онда се већ ствара средиште са разноврсним утицајима. Таква је на пр. Велика Плана. Међутим, не стварају се оваква средишта смо дуж пруга. Тамо где њих нема, јављају се мали центри на раскршћима друмова. И ова су насеља локална тржишта, а нека од њих и управна средишта. За пример се могу узети Жабаре и Варварин.

Као тржишта, најближе станице, средишта локалне индустрије и управни центри, сва ова насеља окупљају око себе неколико оближњих села. Овде ће се посматрати појединачно утицаји које ова насеља врше на своју околину.

Ћићевац. — Ћићевац лежи у јужном делу долине, недалеко од ушћа Јовановачке Реке у Мораву. Код Ћићевца се укрштају моравски пут и друм што води долином Јовановачке Реке; он је насеље-станица, јер лежи на моравској прузи. Скорица, Смиловац, Претрковац, Грабовац, Витошевац, Подгорац, Падеж, Шетка, Мађере, Плочник и Појате, односно сва села у сливу Јовановачке Реке имају у Ћићевцу најближу железничку станицу. Али га и нека прекоморавска села користе у исту сврху. То је на првом месту Варварин, а затим Маскаре, Бошњане и др. Ћићевац је тржиште за своју околину и то много богатије од оближњих Ражња и Варварина, зато што лежи на прузи. Пијаца у њему

постоји већ 40 година и то сточна, дрвна и пољопривредних производа. (42)

Из приложене табеле се види која села гравитирају ка тржишту у Ћићевцу:

Табела бр. 45

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника
Лучина	2	222	1.034	Шетка	12	229	1.080
Појате	3	236	1.139	Бошњане	12,5	429	2.129
Мађере	6	185	949	Смиловац	14	306	1.569
Варварин*	6	782	3.028	Скорица	15	327	1.615
Плочник	8	135	796	Подгорац	16	216	1.063
Претрковац	10	119	568	Грабово	18	87	438
Маскаре	11	217	956	Падеж	18	192	935
Витошевац	12	442	2.132	Пардик	18	134	720

Као што се види из табеле, област која гравитира ка тржишту има укупно 16 села са 4.358 домаћинства а 21.151 становн.

Значај Ћићевца се овим не исцрпљује; он је и мање индустријско средиште. Између два светска рата постојала је овде шумска железница до Јошанице којом се извозило дрво ове области. Богатство у дрвету учинило је да се још 1901 године овде отвори импрегнација прагова, прва на Балкану, која је радила све до 1915 године кад су Немци однели машине. После Првог светског рата оснива се нова импрегнација у Крушевцу, док Ћићевац остаје без ове индустрије, што га много погађа. Импрегнација је имала велики капацитет и више стотина радника, а дрво је добијала са Буковика, Гоча и Јастрепца (42). 1951 године поново се отвара предузеће за импрегнацију дрвних стубова и железничких прагова, чији је капацитет 6.000 м³ грађе годишње (6, с. 464). Ова фабрика утиче и на територијално ширење града, јер је изграђена нова станбена колонија.

Друго важније предузеће је рудник угља; он је почео са радом 1895 године, а отворен је домаћим капиталом. Први власник је радио до 1905 године кад је банкротирао и продао рудник браћи Минх из Параћина. И она су убрзо банкротирала, тако да је рудник радио само до 1912/13 године. Од тада па све до 1945 године рудник не ради; у њему је некада било до 300 радника, станова за рударе и друго, али је потпуно опустошен и опљачкан. Сад се овај рудник обнавља, модернизује и већ се почело са експлоатацијом. Својом производњом рудник снабдева становнике Среза темнићског и ражањског, а један део производа шаље и у Параћин (42).

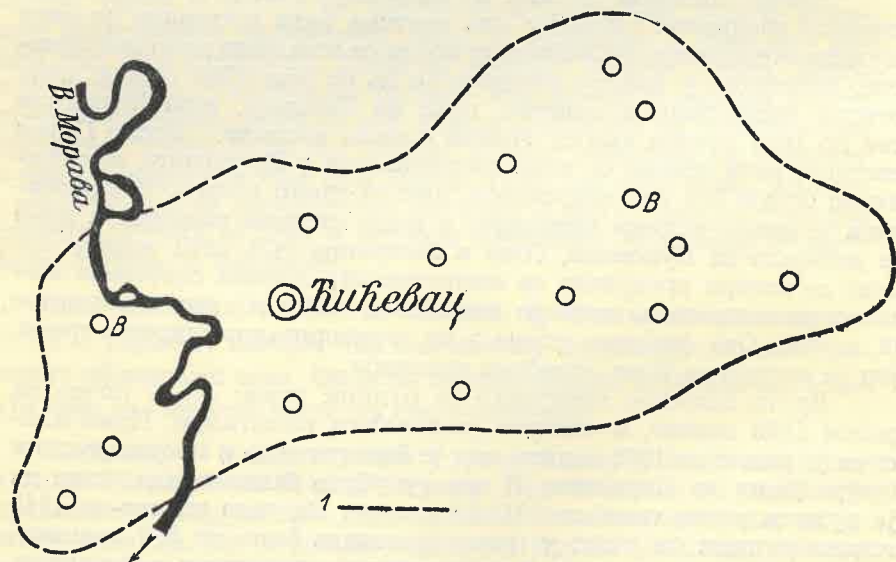
* Види примедбу на страни 10.

Фабрика цигле и црепа је стара око 40 година; она има знатан капацитет и подмирује потребе Ражањског и Темнићског среза, а и у њој ради највећи број радника из Ђићевца.

Године 1952 оснива се и кудељара у селу Појате код Ђићевца (6, с. 493), а од других мањих предузећа постоји још и пећ за печење креча и парни млин, који такође раде за потребе мештана и области. До 1923—1925 год. у Ђићевцу је постојала и радионица за оправку вагона, која је тад пребачена у Крушевац.

Као што се види, индустрија у Ђићевцу, која је делом обновљена, а делом новооснована, још увек је у почетном стадијуму и нема неки шири значај. Радништво и сировине пружа Ђићевцу најближа околина. То показује да се утицаји индустрије, углавном, осећају у најближој околини.

Ђићевац није просветно средиште. Мада је врло рано добио основну школу, 1851 (8, с. 810), међу првим селима Ражањско-алексиначког среза, ипак ни до данас се тај његов утицај није проширио. Исто тако, ово место никад није имало управни значај. Према томе, утицајна сфера Ђићевца обухвата раније назначену област, за коју је он најближа железничка станица и тржиште.

Ск. бр. 9. — Утицајна област Ђићевца.

Варварин. — Западно од Мораве, насупрот Ђићевцу, лежи други мањи центар Параћинско-светозаревске котлине — Варварин. Он је раскрсница путева Светозарево — Крушевац и Манастир Каленић—Варварин. Варварин је постао мало тржиште и управно средиште одмах после ослобођења Србије од Турака.

Плодна околина извози преко Варварина своје жито, поврће, воће и крупну и ситну стоку. Он није никад постао нека већа и значајнија варошица, али је ипак, као тржиште своје области, увозио годишње 93 вагона разне робе и имао, између два рата, 13 трговаца (11, с. 134). Пре последњег рата из Варварина и околине извозило се годишње: кукуруза 83 вагона, пшенице 73, јечма 85, овса и ражи 14, пасуља 22, кромпира 14, грожђа 48 и шљива 12 вагона, а од стоке највише свиња, 87, а затим говеда 30 и јагњади 30 вагона (11, с. 134). Извоз тих истих производа и данас иде преко варваринског тржишта; на трг у Варварин долазе становници села наведених у табели.

Табела бр. 46

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинства	Број становника
Горњи Катун	3	367	1.767	Избеница	10	169	857
Маскаре	4	217	956	Вратаре	11	125	651
Обреж	5	749	3.764	Падеш	11	192	935
Доњи Катун	5	280	1.315	Рашевица	12	321	1.828
Бачина	6	702	3.343	Пајковац	14	78	386
Бошњане	6	429	2.129	Мареново	14	103	606
Ђићевац	6	1.002	4.410	Крвавица	15	148	773
Орашје	8	216	1.079	Залоговац	16	240	1.228
Церница	8	131	678	Парцане	17	147	768
Поточац	9	355	1.746	Д. Крчин	18	158	712
Својново	9	331	1.736	Г. Крчин	22	68	340

Према томе ка варваринском тржишту гравитирају 22 села са 6.528 домаћинства, а 32.719 становника. Поточац, Својново и Рашевица ређе долазе у Варварин и то у случају када високи водостај Мораве спречава везу тих села с Параћином.

Он је постао и просветно средиште. Прву школу добио је 1850 године (8, с. 206), а нижу гимназију после Другог светског рата; тако да је ово насеље данас мање просветно средиште за најближу околину.

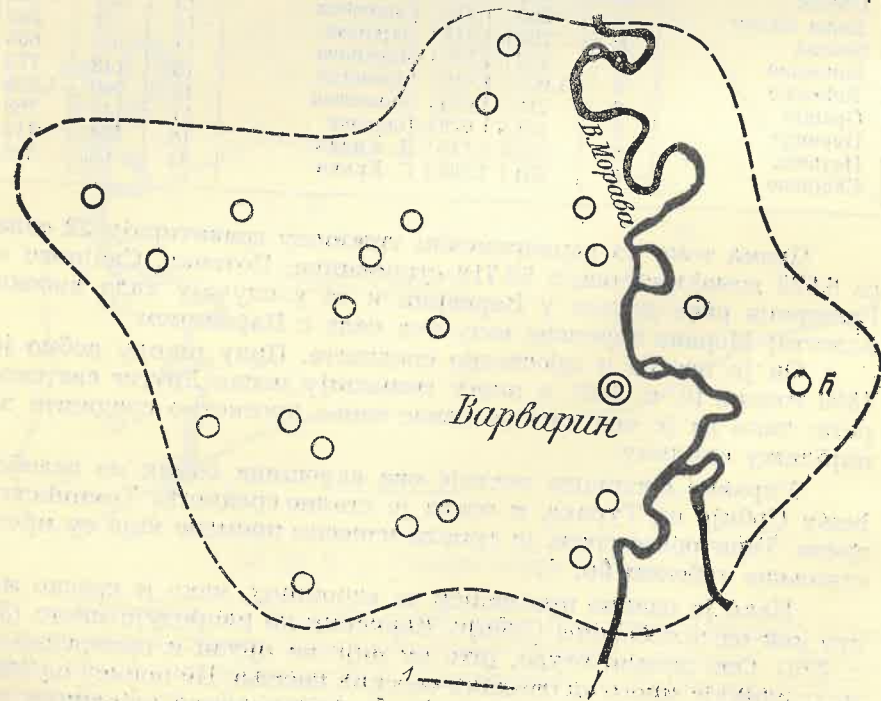
Управно средиште постаје ова варошица одмах по ослобођењу Србије од Турака, и отада је стално средиште Темнићског среза. Територија среза је трпела извесне промене које су претстављене табелом бр. 47.

Иако је одавно проглашен за варошицу, иако је средско место још од ослобођења Србије, Варварин не напредује много (33, с. 370). Ово долази отуда, што он није на прузи и привредно се не разликује много од околних сеоских насеља. По попису од 1948 године у њему се налази следећи број становника појединих занимања: радника и ученика у привреди 38, службеника и наме-

Табела бр. 47

Село			Село			Село		
	1876	1948		1876	1948		1876	1948
Маскаре	+	+	Бошњане	+	+	Шанац		
Гавез	+		В. Крушевица	+		Срње	+	+
Јасика	+		Кукљин	+		Беле Воде	+	
Селиште	+		В. Дренова*	+		Коњуси	+	
Брајковац	+		Камендол	+		Страгари	+	
Милутовац	+		Лазаревац	+		Љубава	+	
Шашиловац	+		Крвавица	+		Глобари	+	
Падеж	+		Вратари	+		Парцане	+	+
Мареново	+	+	Залогојевац	+	+	Пајковац	+	+
Тољевац	+	+	Д. Крчин	+	+	Карановчић	+	+
Г. Крчин	+	+	М. Крушевица	+	+	Орашје	+	+
Избеница	+	+	Церница	+	+	Бачина	+	+
Буковик		+	Катун	+	+	Обреж	+	+
Својново	+	+	Потоцац	+	+	Рашевица	+	+
Суваја		+	Лучине	+	+	Тољевац	+	+
Секурић	+		Тићевац		+			

штеника 199, пољопривредника 330, занатлија 22, трговаца 18, лица слободне професије 3, приватника 15, пензионера 11 и лица издржаваних од државе 34. (Ови се подаци односе само на лица

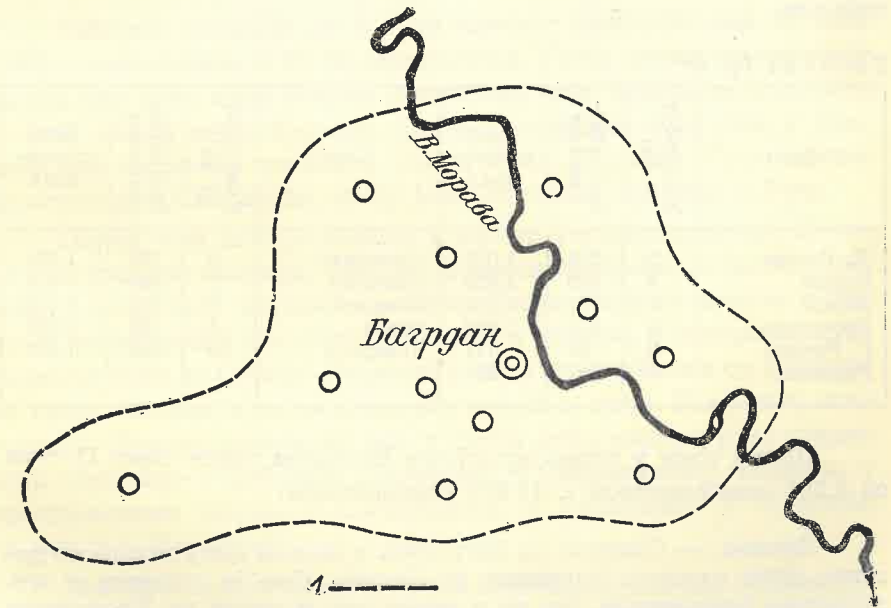
Ск. бр. 10. — Утицајна област Варварина

која раде). Услед тако великог броја земљорадника сасвим је природно да је ово тржиште слабије од околних, јер је само незнатан број лица упућен на снабдевање са тржишта, и због тога је потражња мања. Отуда и утицајна сфера ове варошице није тако пространа, као што се већ видело раније.

У северном делу Параћинско-светозаревске котлине нема више таквих мањих средишта, пошто је удаљеност између самих градова незнатно.

Багрдан. — Багрдан, у Багрданској Клисури, прво је мање средиште које се среће северније. Он лежи западно од клисуре, у долини Осанице. Багрдан је био важна друмска станица („Деве-Багрдан“) на цариградском друму, а паланка постаје 1700 године (13, II, с. 542). По одласку Турака значај Багрдана опада, и он је село; тек доцније буде проглашен за варошицу (26, с. 179).

Данас је Багрдан, пре свега, железничка станица, а затим локално тржиште. Налазећи се у зони развијеног корпарства,

Ск. бр. 11. — Утицајна област Багрдана.

Багрдан је добио мању фабрику корпица и балона, данашњу фабрику „Балон“; вредност годишње производње ове фабрике износила је 1951 године 38,000.000 динара (6, с. 461). Услед таквог привредног значаја, Багрдан је створио приличну утицајну сферу. Он је најближа железничка станица за Горњи и Доњи Рачник, Ловце и Стрижило на левој и Војску на десној страни Мораве

Комарице, Брзан, Милошево, Горњи и Доњи Рачник, Ловци, Стрижило, Војска, Радошин и Рајкинац, тј. села из слива Осанице и најближа прекоморавска села, имају у Багрдану локално тржиште које се одржава сваког уторника. Ова иста села дају и раднике багрданској фабрици; нарочито их много има из Ланишта, Војске, самог Багрдана, Милошева и Ловаца.

Добијајући нижу гимназију, као и Варварин, Багрдан постаје и мање просветно средиште, јер сад ученици из Рачника, Ловаца, Војске и Милошева не иду више у Светозарево, него долазе овамо. Иако и сам локално тржиште, мање индустријско и просветно средиште, Багрдан је успео да постане само другоразредно средиште области у којој лежи, јер заједно са становницима Багрдана, становници из његове утицајне сфере, гравитирају ка Светозареву и, преко Марковца, ка Свилајнцу. Број пољопривредника у Багрдану износи 1.329, односно још више него у Варварину, што такође слаби потражњу овог тржишта, а тиме и његову привлачну моћ. Услед свега тога утицајна сфера Багрдана простире се само на следећој територији која је приказана табелом.

Таблица бр. 48

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника
Д. Рачник	2	215	1.076	Стрижило	6	183	1.164
Војска	3	350	1.629	Радошин	7	189	876
Ловци	4	231	1.103	Ланиште	7	348	1.771
Милошево	4	471	2.039	Брзан	8	785	3.480
Г. Рачник	6	88	441	Комарице	10	269	1.234
Рајкинац	6	162	788				

Према томе у утицајну сферу Багрдана улазе само 11 села са 3.291 домаћинством и 15.601 становником.

Лапово. — Северно од Багрдана, у доњем делу моравске долине, прво важније средиште је Лапово. Оно је друмска и железничка раскрсница, јер се у њему пут и пруга из Крагујевца везују за моравске комуникације. Као железничка раскрсница и теретна станица на главној прузи, Лапово има велики број железничких радника. Како су радници више упућени на трг, околна земљорадничка насеља почињу доносити своје производе. Услед тога је на његову пијацу довожено годишње, пре Другог светског рата, 30 вагона пшенице, 120 вагона кукуруза, и до 30 вагона шљива и јабука. За разлику од осталих околних

села оно је имало 12 трговаца и 49 занатлија, што је још више истицало тржишни карактер ове варошице (11, с. 181). Тако Лапово постаје локално тржиште за села у сливу Лепенице, у долини Мораве и доњој Ресави, као што се види из табеле.

Табела бр. 49

Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника	Село	Удаљеност (у км)	Број домаћинстава	Број становника
Баточина	3	405	1.609	Црквенац	10	451	2.010
Марковац*)	4	790	3.418	Гложане	10	455	1.911
Брзан	6	785	3.480	Кијево	12	217	983
Црни Као	5	150	614	Сипић	12	268	1.213
Доброводице	7	176	841	Багрдан	14	320	2.376
Милошево	10	471	2.039				

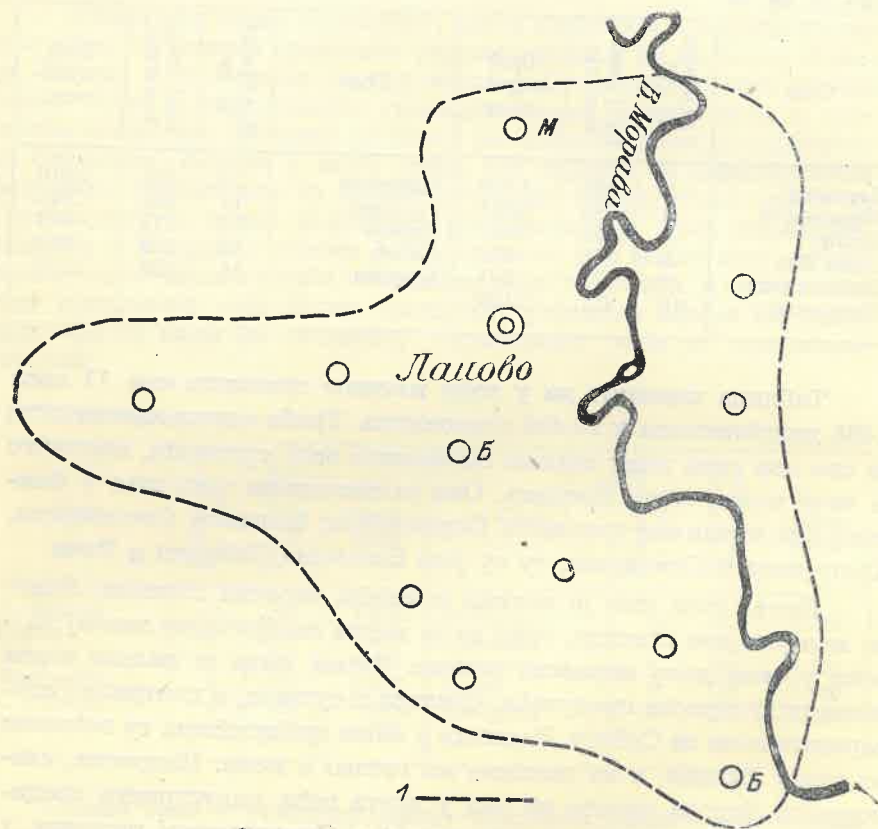
Таблица показује да у зони његовог тржишта има 11 села 4.488 домаћинстава и 20.494 становника. Треба одмах напоменути да сва ова села нису стални полазници овог тржишта, нарочито је то у мањој мери Багрдан. Ово је последица тога што у близини има читав низ тржишта. Поред већих, Паланке, Светозарева, Крагујевца и Свилајнца, ту су још Баточина, Багрдан и Рача.

Поред тога што је велика и важна теретна станица, Лапово има још две станице, тако да је његов саобраћајни значај највећи у овом делу моравске долине. Затим, овде се налазе и два мања индустријска предузећа, свилара и сушара, и централно стовариште соли за Србију. Радници у овим предузећима су већином из самог Лапова, а из околине их готово и нема. Напротив, становници Лапова одлазе на рад у друга већа индустријска средишта. Они раде у фабрици „Јасеница“ у Смедеревској паланци, у крагујевачком заводу, у Светозареву, у ложионици у Ђуприји, па чак и у Параћину.

Још пре Другог светског рата Лапово је добило гимназију, у коју су поред мештана долазили и ученици из Марковца и Брзана. Тако је оно било мање просветно средиште своје области. После овог рата и та два места добијају осмолетке и значај школе у Лапову опада, а варошица престаје да буде просветно средиште.

*) Види примедбу на 52 страни.

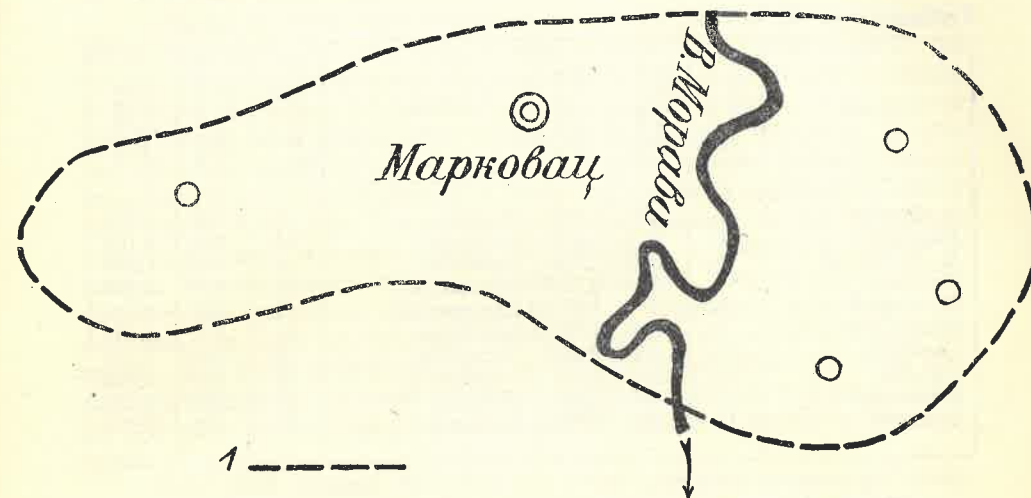
Према томе, утицајна сфера Лапова поклапа се за зоном његовог тржишта, која је претстављена претходном таблицом, и обухвата ближа насеља у сливу Лепенице, неколико моравских села и села доње Ресаве.

Ск. бр. 12. — Утицајна област Лапова.

Марковац. — Марковац је дуго времена био главна станица за област око Раче, за Свилајнац и доњу Ресаву. Тако се око њега створила зона његовог деловања, која се пружа попречно на моравску долину. Иначе је ово пољопривредно насеље било познато по тову свиња и расне стоке коју су извозили извозници. Данас је оно још увек претежно пољопривредног карактера (по попису од 1948 године у њему има 2.536 замљорадника), иако је и мање тржиште. Исто тако, добијањем ниже гимназије Марковац није добио шири просветни значај. Још једна важна промена

је наступила у периоду после Другог светског рата: изграђена је пруга Марковац—Деспотовац. После грађења ове пруге настаје питање да ли ће порастати значај Мрковца, или ће, што је такође могуће, наступити његово опадање.

Ск. бр. 13. — Утицајна област Марковца,

Велика Плана. — Трећу железничку раскрсницу у доњем делу Моравске долине претставља Велика Плана. Код ње се од главне пруге одваја крак према Смедереву. Велика Плана лежи на самом излазу долине Јасенице у долину Велике Мораве. Везана уздужним путем за моравска села, путем поред Јасенице за Смедеревску Паланку, а добрим друмом за Жабаре и прекоморавска села, Велика Плана је постала већи локални трг. У њој је потрошња већа и због развијене индустрије сухомеснате робе, тако да она има знатну утицајну сферу (34, с. 60).

Уствари, чаршија се у Плани формирала око железничке станице и фабрике, која је подигнута још 1892 године (6, с. 572). Кланица је била потребна живина, стока и јаја и зато су се, из села у Поморављу, Лепеници, Ресави и делом у Пожаревачком округу, догонили ти производи у Плани, као и перје. Мало по мало у Плани се почињу дотеривати и остали производи, тако да је, пре овог рата, годишњи промет њеног тржишта износио: 52 вагона живине, 10 вагона дебелих свиња, 10 вагона волова, 5 вагона јагањаца, овнова и оваца, 15 вагона кукуруза и 25 вагона жита (11, с. 31). У то доба Плана има и 10—15 трговачких радњи и 28 занатлија; живину и јаја из Плана извозили су 10—12 извозника.

И данас се у Плани дотерује велики број стоке, иако је за остале производе она само локално тржиште. Њезином трговинском значају доприносе и 6 продавница земљорадничке задруге

и 8 продавница разних државних трговачких предузећа, преко којих се снабдева цела територија Поморавског среза. Зона тржишта Велике Планае обухвата следећа села:

Табела бр. 50

Село	Удаљеност (у км)	Број до-мањстава	Број ста-новника	Село	Удаљеност (у км)	Број до-мањстава	Број ста-новника
В. Орашје	6	690	2.937	Жабаре	12	506	1.931
Радовање	6	244	1.129	Породин	14	935	4.199
Д. Ливадица	6	592	2.700	Баничина	14	402	1.843
Ст. Село	5	900	3.718	Кушићево	15	1.029	4.367
М. Плана	6	270	1.273	Придворица	15	233	1.119
Ново Село	8	365	1.577	Симићево	16	747	3.089
Сараорце	19	566	2.642	Четереже	16	265	1.133
Крњево	10	1.211	5.751	Голобок	18	675	3.443
Марковац*	12	790	3.418	Лозовик	19	1.415	6.638
Трновче	12	356	1.565	Сибница	20	229	3.013

Плана је према томе средиште за 20 села са 12.420 домаћинстава и 55.485 становника.

Као сточни трг, за време вашара Плана привлачи још ширу област. Према подацима о преносу сточних пасоша види се да тада у њу долазе следећа села:

Табела бр. 51

Село	Удаљеност (у км)	Број до-мањстава	Број ста-новника	Село	Удаљеност (у км)	Број до-мањстава	Број ста-новника
Глибовац	15	487	2.260	Луковица	24	99	428
Милошевац	17	917	4.201	Влашки До	26	553	2.502
Витежево	18	375	1.700	Лопушник	27	157	743
Лапово	18	1.844	7.819	Дубље	25	435	1.917
Сараорце	19	566	2.642	Бобово	28	606	2.570
Црквенац	20	451	2.010	Селевац	30	1.186	5.825
Кусадак	20	1.386	6.570	Лучица	37	620	2.666
Свилајнац	22	1.559	5.046	Каменово	38	368	1.612
Азања	22	1.959	9.797	Касидол	52	265	1.272
Лугавчина	23	859	3.976	Паланка	10	2.783	7.612
Баточина	24	405	1.609	Младеновац**	18	199	1.033
Црни Као	24	150	614				

*) Види примедбу на страни 52

**) Ови се подаци односе на село Младеновац.

Како већина места наведених у табели ретко и само повремено долазе на трг у Плану, то би се ова област могла сматрати повременом зоном њеног тржишта. Она обухвата 23 насеља са 18.229 домаћинстава, а 75.424 становника.

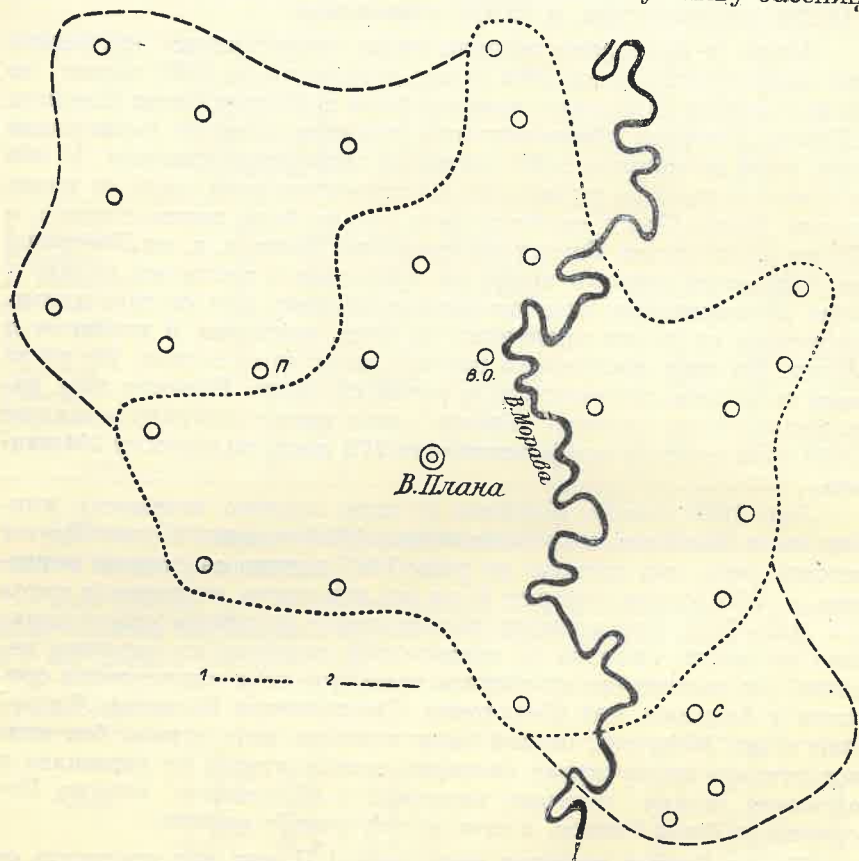
Плана је врло рано постала мање индустриско средиште. Прво индустриско предузеће у њој подигнуто је 1892 године; то је била кланица. Власници кланице били су Немци Петар Клефиш и Шмаус. Клефиш убрзо напушта кланицу, а место њега улази Шеус, који се издаваја 1896 године и зида нову кланицу. У обе ове кланице ради се ручно, све до царинског рата, када се уводе машине. После Првог светског рата оне су биле секевестиране, а 1922 их је откупила Трговачка кредитна банка а. д. из Београда. Она ради само извесно време са губитком и после их издаје у закуп. У кланицама, које су радиле заједно, али са прекидима, израђивани су разни производи од меса, конзерве, а клала се и живина. Од ових постројења постоје данас само остаци, јер су за време овог рата демонтирана и делом срушена. Наместо њих данас постоји нова кланица „Србија“, која дневно прерађује и коље до 200 грла стоке; у њој је запослено 272 лица, од којих су 204 радника.

Још 1920 године Клефиш је овде подигао живинску кланицу са хладњачом коју проширује 1934 године. После Другог светског рата, она почиње да ради 1947 године са старим машинама, а 1950 године отворен је уз њу нов погон за прераду перја (6, с. 542—545). Ове кланице запошљавају углавном само радништво из места, тако да је гравитација радника из околине незначителна, јер радништво из области привлаче већа индустријска средишта у близини, као Смедерево, Смедеревска Паланка, Крагујевац и др. Међутим, појава ових кланица није остала без икаквог утицаја на привреду околине; њихов утицај се одражава у појачаном гајењу живине, нарочито у оближњим селима Поморавља и Доње Ресаве, а што је већ раније изнето.

После Другог светског рата значај Плана као средишта се проширује тиме, што она постаје и просветни центар; она добија нижу гимназију, чији се утицај већ осећа у ближој околини, Велико Орашје, Доња Ливадица, Старо и Ново Село, Ракинац и друга села шаљу своју децу на школовање у Велику Плану.

Железничка раскрсница и тржиште са развијеном индустријом, Велика Плана потискује раније управно средиште ове области, Велико Орашје, и постаје средско место за Поморавски срез, који је сада знатно увећан и обухвата и села, која су раније припадала Срезу жабарском. Овом срезу сада припадају: Брзоходе, Велико Орашје, Доња Ливадица, Жабаре, Крњево, Лозовик, Мала Плана, Марковац, Пиносава, Милошевац, Ново Село, Полатна, Радовање, Ракинац, Купусина, Сараорце, Сибница, Симићево, Старо Село, Трновче и Четереже, односно, 21 село.

Тако је, разноврсним деловањем, Велика Плана створила утицајну сферу приличног пространства у коју улазе Поморавље, Доња Ресава, ближа млавска села и села у сливу Јасенице.

Ск. бр. 14. — Утицајна област Велике Плана: 1) стална и 2) повремена зона.

У овој области утицај Плана не осећа се свуда подједнако, већ се разликују поједини појаси. Непосредни појас, који је најјаче везан за Плану, обухвата само неколико села у непосредној околини, као Велико Орашје, Малу Плану, Доњу Ливадицу, Радовање, Старо и Ново Село. Села Јасенице и ближа села Поморавља чине стални појас док остала насеља припадају повременим појасу.

Велико Орашје. — Због близине Велике Плана, која је и раније била важније и веће привредно средиште, Велико Орашје је изгубило свој предратни значај тржишта и престало да буде среско место. Оно је данас само велико и богато село, као и сва остала села у Поморавском срезу.

III

ОПШТА РАСМАТРАЊА О УТИЦАЈНИМ СФЕРАМА ВЕЛИКО-МОРАВСКИХ ГРАДОВА И МАЊИХ ГРАДСКИХ НАСЕЉА

РАЗВОЈ УТИЦАЈНИХ СФЕРА

Значај и деловање моравских градова нису били увек једнаки: значај им је растао и опадао, односно утицајне сфере су се шириле и сужавале.

Римско доба. — Готово цела долина Велике Мораве припала је у римско доба Горњој Мезији која се простирала од Београда и Оршаве на Дунаву па на југу до Ђуприје (35, с. 14). Главни град ове покрајине био је Viminacium на ушћу Млаве (2, с. 16). У ово доба постоје само два моравска града као значајна насеља. На месту Ђуприје је тада био *Notum Margi*, знатно трговачко средиште и оружница (3, с. 78). Он је кроз шест векова био највећа варош унутрашње Горње Мезије, а око 400 година постојала је у њему оружница, која је снабдевала све војне посаде Горње Мезије (2, с. 18). У привредном погледу Хореум је важио као значајан центар. Као што му и само име каже, он је био житница Мораве и у њему су били магацини за жито (35, с. 14), како наводи Марјановић. 5—6 км узводно од Смедерева, на Дунаву лежао је други град *Aureus Mons*, чији је значај био нешто мањи.

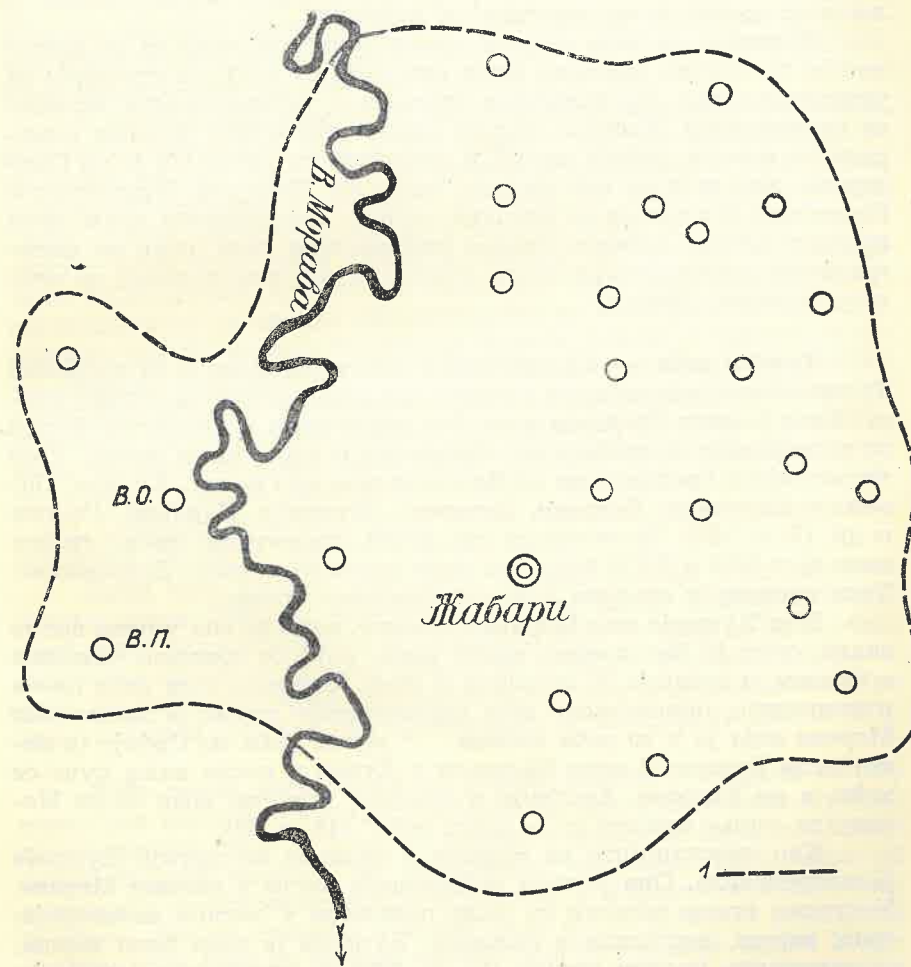
Средњовековно доба. — Оба ова насеља истичу се и у средњовековно доба и леже на друму који је ишао од Београда на Гроцку, Смедерево, Браничево, Медвеђу (*Idimum*), Ђуприју, Ражањ и даље за Ниш (3, с. 731). Смедерево постаје нарочито важно место пред крај средњовековне српске државе, у доба деспота Ђурђа Бранковића. Оно је тада престоница, у којој се кује новац (7, с. 406). На месту Ђуприје је у Средњем веку Равно, прилично моћно насеље, које касније опада и постаје обично село пред крај Средњег века (35, с. 85). Опадање Равна пада у оно доба кад стари римски и доцнији цариградски друм нема више оног ранијег значаја; најважнији пут који је пред пропаст Србије ишао кроз ове области био је пут Београд—Смедерево—Некудим—Крушевац

Табела бр. 52

Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника	Село	Удаљеност (у км)	Број дома- ћинства	Број ста- новника
Четереже	3	265	1.133	Вошановац	12	231	1.042
Породин	4	935	4.199	Бошњак	13	187	817
Симићево	4	747	3.089	Лопушник	14	157	743
Д. Ливадица	6	592	2.700	Кочетин	14	151	705
Сибница	7	229	1.013	Полатна	10	137	628
Ореовица	7	487	2.012	Влашки До	14	553	2.502
Кушићево	8	1.029	4.367	Тићевац	14	151	677
Витежево	9	375	1.700	Миријево	16	266	1.162
Александровац	10	684	2.855	В. Поцовац	17	429	1.864
Брзоходе	10	436	1.869	Крњево	18	1.211	5.751
В. Орашје	11	690	2.937	Свињарево	18	97	416
В. Плана	12	1.822	7.347	Орљево	19	150	675
Орешковица	12	355	1.600	Врбница	20	250	996

Ка Жабару према томе гравитирају 26 села са 12.626 домаћинства и 54.799 становника. Некадашњи Моравски срез, чије је среско место било Жабаре, обухватао је ова сеоска насеља: Симићево, Ореовицу, Александровац, Влашки До, Тићевац, Врбницу, Орљево, Свињарево, Кочетин, Брзоходе, Бошњак, Четереже, Породин, Доњу Ливадицу, Сибницу, Полатну и Миријево. После укидања среза један део села је припојен пожаревачком, други Млавском, трећи Поморавском срезу, а Жабаре је изгубило ранији управни значај за област и тиме је престала да постоји и његова управна зона. Наместо управног, ово насеље је сад добило мањи просветни значај, јер је у њему отворена нижа гимназија. Мада гравитација ученика из оближњих села није тако велика, ипак постоји, те се мора истаћи и ова врста деловања коју Жабаре врши.

Жабаре. — На раскрсници пута Пожаревац—Свилајнац и пута Петровац—Велика Плана лежи варошица Жабаре, до недавно среско место. Са овом варошицом је исти случај, као и са Великим Орашјем. Оно је, такође, као среско место било тржи-

Ск. бр. 15. — Утицајна област Жабара.

ште своје ближе околине, али је много мање погођено губитком среза, него Велико Орашје. Мада је тржиште нешто сужено, оно се ипак добрим делом одржало, јер је Жабаре друмска раскрсница и није тако близу Великој Плани, као што је Орашје. Ка њему гравитирају следећа места:

(3, с. 103). Тим путем иде и Бертрандон де ла Брокијер за време свог путовања кроз Србију у доба деспотовине (41, с. 129—131).

У ово доба помиње се и трећи град Јагодина — сада Светозарево. Она је била ван главног трговачког друма, претежно земљорадничко насеље. О томе, како су изгледале сфере ових насеља у то време, нема детаљнијих података.

Трговина се тада обавља преко приморја; тако да су најважнији трговачки друмови били они који су спајали приморје са унутрашњошћу. Од важнијих друмова у унутрашњости истицао се цариградски. Касније, кад се привредни живот почиње померати ка северу, добија значај и смедеревски друм. Он је од Смедерева, као што се већ видело, ишао на Некудим, Крушевац и Приштину и успео је да потпуно потисне цариградски друм, пред пропаст српске државе. Зато и насеља која тада леже на цариградском друму немају неког већег значаја или почињу да опадају (Јагодна, Равно).

Турско доба. — Са пропашћу српске државе и са доласком Турака цариградски друм почиње све више добијати главну улогу. Како је он у Средњем веку био много опиа и напуштен Турци га поправљају и враћају му трговачки и стратешки значај. Они му мењају и правац и он од Београда иде на Гроцку, Коларе, Паланку, Баточину, Багрдан, Јагодину, Ђуприју, Параћин, Ражањ и др. (3, с. 186). Трговина се све више оријентише према северу иако се у XVI и XVII веку још увек одржава и преко Дубровника. Тада напредују градови дуж цариградског друма.

Код Ђуприје или Морава-Паланке, како се она у прво време звала, опет је био прелаз преко реке, који се обављао чамцима и скелом, а доцније је саграђен и мост. Ђуприја тога доба цвета и напредује, првенствено због цариградског друма, а затим због Мораве која је у то доба пловна...“ јер се роба из Србије (и неког дела Бугарске) вози Моравом у Дунав и после даље куда се хоће, а из Угарске, Аустрије и околних крајева, вози се уз Мораву за горње крајеве со и друга роба“ (15, с. 38).

Као пристаниште на Морави и паланка на друму, Ђуприја је напредовала. Она је тада најзнатније место у долини Мораве. У турско време вароши су биле подељене у четири категорије: град, варош, варошица и паланка. Ђуприја је тада била варош, тј. средиште околне нахије (21, с. 276) и, према томе, може се претпоставити да је имала и знатну утицајну сферу.

Поред ње, тада се помињу и две друге друмске станице у Светозаревско-параћинској котлини: Јагодина и Параћин. И ова два места су вароши, односно средишта нахија (21, с. 276).

У доњем делу моравске долине тада се већ помињу више насеља. Пре свега Смедерево, тврди град и средиште нахије, насељено Турцима. Смедерево је, по Пигафети, у XV веку било доста велика варош с ниским, дрвеним кућама, насељено Србима

и Турцима (36, с. 96). У XVI веку, када је главни друм померен на Гроцку, Смедерево опада, иако је било средиште везира.

У ово доба помиње се и једно мање градско насеље као друмска станица и паланка, а то је Багрдан. „Паланке су се од села разликовале само по томе што су у њима били Турци, што су имале покоји дућан и што су им куће биле на близу“ (21, с. 276); ни оне нису биле средишта нахија, као ни варошице. Остале варошице у овој долини, уколико су тада постојале, нису се нимало разликовале од околних сеоских насеља.

О везама ових насеља са околним областима нема података, али неке чињенице дају у том смислу извесне нагошетаје. У Јагодини већину становништва чине турске спахије и војска, док је српског становништва мало. Параћин је, како Герлах каже, „лепа турска варошица, отмено и велико место са красним вртвима у коме живе сами Турци и Цигани“ (37, с. 51). Слично је било у Смедереву, Ђуприји и Багрдану. Не може се, онда, претпостављати да је српско становништво из села радо долазило у градове, где би морало поднестити велике намете и трпети зулуме. Зоне су ипак постојале. Турске спахије су имале спахилуке у околини градова. Утврђивање њиховог распореда био би пут да се добију зоне градских утицаја у то доба. У Јагодини су спахилуци заузимали атаре ових села: Рибара, Ракитова, Праћине, Мијатовца, Трнаве, Винораче, Деонице, Буковча и Ланишта (38, с. 16). Свакако да се ова област може прихватити као једна зона деловања Јагодине, али не и као једина.

Пред крај турске владавине већина насеља због сталних ратова опада. Када је северна Србија, у првој половини XVIII века, била под аустријском окупацијом, која је трајала 20 година, варошице моравске долине добиле су и имале управни значај — зоне управног деловања. Најважнија места у унутрашњости Србије тог доба су Ваљево, Пожаревац и Смедерево (22, с. 30).

Доба после ослобођења од турске власти. — Прави значај стичу ова насеља тек по ослобођењу Србије. Ослобођена Србија, дотада везана само за Турску, долази у додир са европским земљама. У њој почиње да се развија трговина, побољшава се друмски и уводи железнички саобраћај, а и просвета добија своје место. Све те промене у првом реду су се јавиле у моравској долини кроз коју су водили најважнији пут и нова пруга. У новој држави свих шест градова постају управна средишта, као и нека мања градска насеља (Жабаре, Велико Орашје, Варварин). Тада се стварају привредне, просветне и управне зоне.

Параћин је у почетку на турској територији и тек 1833 године је присаједињен Србији. Иако није био окружно, него средско место, на територији Ђуприског округа „Параћин је сопственом снагом успео да се одржи на висини најживљих трговачких вароши у унутрашњости Србије и да бројем становништва свога

(5.164 душа) далеко надмаши окружну варош у округу у коме се и сам налази. Осим тога што је на цариградском друму у овоме му је без сумње помогла и та прилика, што се друм који везује средњи Тимок и Мораву, и који полази из Зајечара, у њему свршава...“ (9, с. 804). Тако је Параћин тада био тржиште горњег дела Велике Мораве, Црнице и Кривовирског Тимока.

Говорећи о Параћину, Каниц наводи „да свуда влада живаћност“. По његовом мишљењу „нагли напредак Параћина убрзан је изградњом железнице за Ниш, која је везана узаном друмом за округ зајечарски“ (13, II, с. 377). Напредку Параћина доприноси много и појава првих индустријских предузећа крајем XIX века, што повећава његов привредни значај и утицаје овог града у области. Не може се дати тачна граница деловања Параћина, односно његове утицајне сфере, али се може рећи да су утицаји Параћина имали много шире простирање у области Кривовирског Тимока него данас, јер су за сву сточарску област много значиле близина и железничка веза са тако важним тргом какав је био Параћин; цела Зајечарска котлина гравитирала је у то доба Параћину.

За разлику од Параћина Ђуприја не напредује у толикој мери. О. Ширх пише да „Ђуприја нема никаквих других привредних извора, до оно што јој донесе главни друм за Цариград и нешто мало земљорадње око вароши“ (18, с. 122).

И по Каницовом опису Ђуприја је знатно заостала иза оближњих градова. „Велика близина напредних градова Јагодине, Свилајнаца и Параћина спречила је брзи напредак Ђуприје. Ипак је Ђуприја нарасла према 1733 години, кад је Максим Рапковић описује „као село са 20 кућа“. Тек 1833 године Ђуприја добија школу, 1835 цркву, а 1838 округ“ (13, I, с. 231). Због тога ни зона око Ђуприје није тако широка. Док се Параћин и Јагодина развијају као индустријски и трговачки центри, Ђуприја остаје претежно земљорадничко место. Већи напредак се осећа у времену кад се почиње искористишавати угаљ у оближњем Сењском Руднику. Подизањем фабрике шећера и грађењем пруге према руднику, Ђуприја ствара ширу утицајну сферу, но величина њене сфере није ниуком случају онолика, колика би требало да буде према положају града: Као окружно место она је имала ширу управну област, него данас, а и њено просветно деловање било је много јаче.

Јагодина је после ослобођења од Турака постала једно од најважнијих и најживљих трговачких средишта Параћинско-свезаревске котлине. Нарочито се тада јако осећала гравитација Левча; он није имао добрих веза, те је сељацима било лакше долазити у Јагодину долином Лугомира, него ићи у Рековац, Крагујевац или Крушевац. Јагодина је постала извозник воћа из Левча, а што је изазвало развитак корпарства, као кућне индустрије, у селима Помсравља. Поред Левча, у утицајну сферу Јагодине

улазила је и Ресави, која је још од раније ка њој гравитирала. Ширењу утицајне сфере Јагодине допринела је и рана појава индустријских предузећа — стакларе, пиваре и др. Управна област Јагодине била је тада много већа и поклапала се са облашћу која је била привредно везана за град, док данас то није случај.

У ово доба, поред ова три града, јавља се у Параћинско-свезаревској котлини једно мање средиште-Варварин; он је, добијањем среза, постао и мање тржиште.

За разлику од осталих места, Свилајнац постаје градско насеље тек по ослобођењу Србије (7, с. 411). Каниц наводи да је за последњих десет година мало градова у Србији напредовало као Свилајнац. Ова нова и напредна варошица ствара своју област, јер цео извоз из средње и горње Ресаве иде преко ње. Да није Свилајнца, средиште горње Ресаве би претстављала свакако Ђуприја. Међутим, како је он баш на путу, који из Ресаве иде на север, ка Дубравици, извозној царинарници, то је постао привредно и управно средиште Ресаве.

Пожаревац је добио већи значај тек у доба аустријске окупације, у првој половини XVIII века, кад је постао једно од најважнијих места окупирани Србије. Године 1813 Турци су га били запалили, али се већ 1826 године био „сасвим подигао и још већим постао“, (24, I, с. 49—50). Пожаревац нарочито напредује у доба кнеза Милоша, јер је био његова друга престоница и средиште пространог округа. Кнез Милош му посвећује много пажње и привољева нека насеља да се преселе у Пожаревац. Тако је расељено село Бурјан, које је било на средокраћу између Драговца и државног добра Љубичева, и насељено у Пожаревцу (27, с. 169). Да би подигао значај Пожаревца, кнез Милош је пресељавао и трговце из оближњих села, Смољинца и Шапине.

По речима В. Карића, крајем XIX века: „Пожаревац долази.. у ред многољуднијих вароши у Србији (9.300 ст.) премда му се већа половина становништва бави само о земљорадњи и живи и носи се као и народ по околним селима. То су потомци оних неколиких села из околине пожаревачке, које је кнез Милош у прво време своје владе приволео да се раселе и у Пожаревцу населе“. Пожаревац је тада био познато тржиште за жито и свиње и преко њега, односно преко Дубравце, су тада извозили за Аустроугарску и Параћин и Ђуприја и Свилајнац (9, с. 822—823).

Тако је Пожаревац добио пространу утицајну сферу која је обухватала целу област на десној страни Мораве, све до Ђуприје и Параћина на југу. Кад је царинским ратом прекинута трговина са Аустроугарском, утицајна сфера Пожаревца се сужава; она још увек обухвата Звижд, Хомоље, Пек, Млаву и Стиг, али је њена граница у Поморављу нешто северније, негде између Псжаревца и Свилајнца.

У то доба се још више развија Смедерево. Пред крај турске владе оно је било опало, али после ослобођења Србије постаје важан извозни центар. Оно је тада било везано добрим друмом са Шумадијом и ближе је њој него Београд, а важно је пристаниште на Дунаву. Због тога је цела област на левој страни Мораве, северно од Јагодине и Крагујевца, била упућена на Смедерево, као на своје извозно пристаниште. О томе говоре неколико савременика. В. Карић пише: „Као место на уласку и изласку из простране, родне и богате моравске долине, Смедерево је постало једном од најживљих трговачких станица у Србији, после Београда“ (9, с. 837). Ф. Каниц такође наводи да је у Смедереву владала живахност, нарочито на пристаништу. Ту су стално лађе довозиле из Влашке са која се истоваривала и одвозила у унутрашњост (13, с. 136). Пирх предвиђа такво стање, јер 1829 године мисли да „са новим стањем ствари Смедерево ће постати друкчије. Положај места је згодан за трговину у унутрашњости земље.“ (18, с. 50). У ово време утицајна област Смедерева је најшира, јер је оно привредно јако, а истовремено и важан управни центар.

Царински рат почетком XX века теже погађа Смедерево, а подизање пруге од Београда према југу такође оставља на њему трага: пруга, која води долином Раље и Луга, чини да утицај Смедерева почиње опадати у корист мањих варошица које почињу ницати дуж пруге. Рајковац, Велика Крсна, Ковачевац и Дубона, за које је Смедерево било најближе тржиште, сад имају још ближе тржиште Младеновац.

И остала мања насеља добијају изванредан значај после ослобођења Србије. Жабаре и Велико Орашје постају среска места и мања тржишта, Велика Плана добија прво индустриско предузеће, а Лапово и Марковац постају важне железничке станице. Тако значај свих ових места почиње да расте.

Период између два светска рата. — После Првог светског рата ова насеља остају тржишта, управна средишта и центри просвете, но њихове су зоне сужене. Пре свега, сужене су им управне области: бивша седишта округа су сада само среска места. Трговина губи ранији извозни и увозни карактер, што је нарочито изразито код Смедерева, које постаје локално тржиште. Међутим, индустрија, која се у претходном периоду почела јављати, сад добија већи значај. Појава првих индустријских предузећа у Смедереву учвршћује зону око града, која се била почела сужавати услед његовог трговачког опадања. Пораст индустрије повећава потражњу тржишта и тиме зауставља опадање његове утицајне сфере.

Пожаревац је још увек тржиште доста велике области из које извози жито, кукуруз и свиње. Мада нема индустрије, ниједно мање тржиште из околине не успева да му преузме вођство

у извозу. Саобраћајне могућности, традиционалност трговања, неколико важнијих школа, као и управна надлежност, одржавају утицајну сферу Пожаревца готово у истим границама. Знатан део села Пека, Хомоља, Звизда и Млаве, цео Стиг и Поморавље и даље се налазе у његовој утицајној сфери.

Због богатства своје околине, Свилајнац је и даље тржиште за села доње и средње Ресаве. Зато се у њему у ово доба налази тако велики број трговаца и извозника, који извозе нарочито жито и свиње. Горња Ресави тражи ближи пут до железничке пруге и зато у већој мери почиње гравитирати Светозареву и Ћуприји. Но зона Свилајнца је и даље доста велика, јер је још увек управно средиште; добијањем школа, у овом периоду расте и његов просветни значај. Он добија и мањи индустријски значај.

У овом времену се појачава значај локалних тржишта; на првом месту расте тржишни значај мањих места у долини моравској, а затим се око сваког града јавља читав низ мањих локалних тржишта, која донекле сужавају сфере градова. У доњем долиномском делу нарочито живо напредује као тржиште Велико Орашје, Жабаре, Плана, Лапово и Марковац, а Багрдан добија и мањи индустријски значај отварањем фабрике балона.

Градови у горњој котлини одржавају се на подједнакој висини и међусобно се такмиче. Они су жива локална тржишта, што им омогућавају пруга и индустрија. Али ипак међу њима има разлике. Јагодина и Параћин добијају низ мањих индустријских предузећа и њихово залеђе је много пространије, као што је и промет на њиховим тржиштима, много већи него што је у Ћуприји. Ћуприја, лежећи између њих, не успева да прошири своју сферу јер је тада у њој мање и трговаца и занатлија, него у остала два града. И за ова насеља може се рећи да су им сфере уже него у претходном периоду, али су зато много чвршће везане за своје градове. Везе између области и града не манифестују се више само у повременим долажењима на трг, него су то истовремено долажења на рад у индустријска предузећа, у школе и др.

Значај мањих околних тржишта и у овом делу долине много је већи. То говори и појачан промет њихових тржишта (Варварин), као и појава мањих индустријских предузећа у њима (Ћићевац).

Доба после Другог светског рата. — После Другог светског рата нарочито почињу да напредују она места у којима су постојала појединачна индустријска предузећа, услед тога што производња у предузећима расте, а тиме и њихове потребе, што појачава гравитацију околине. То је случај са Смедеревом, Великом Планом, Светозаревом, Ћупријом, Параћином и мање са Багрданом и Лаповом. Већина предузећа имају сад већи број радника, које до-

бијају, као што се видело, углавном из околине; повећана производња захтева и више сировина што је утицало да се око градова сад створе веома простране зоне сировина, које захватају понекад и целу државу. Поред тога што је повећана производња старих ничу и нове фабрике које још више повећавају индустријску важност појединих градова, као напр. Смедерева, Светозарева и Ђићевца.

Поред индустријског, сва ова насеља задржавају и ранији трговинско-занатски значај, иако нешто мањи упоређењу са предратним. Сва су она затим просветни, а већина и управни центри своје околине. Услед тога сфере око градова постају још чвршће везане, а везе између градова и области још разноврсније.

Пожаревац, Свилајнац и Варварин су и даље важна тржишта и занатска средишта, али са нешто мањим значајем, јер се после рата појачава утицај рударских и индустријских средишта у њиховој околини—Косгошца, Деспотовца и Ђићевца. Пожаревац је сада добио три мања индустријска предузећа, али је њихов значај сасвим незнатан кад се упореди са значајем фабрика других моравских градова. Зоне управног и просветног деловања, међутим, нису нимало сужене, напротив и проширене, што је последица несмањеног просветног и управног значаја свих градова.

Право опадање наступило је само код два насеља у долини: код Великог Орашја и Жабара. Оно је нарочито изразито код Великог Орашја, чији је значај у области готово сасвим престао, пошто га је Велика Плана потисла не само на привредном, него и на просветном и управном пољу. Жабаре је, међутим, остало локално тржиште, иако нема више никакав управни, и има само незнатан просветни значај.

Ипак је број становника у свим насељима данас већи него пре овог рата, што говори о све већем значају које долина, а тиме и средишта у њој, имају за околне области.

Значај појединих функција у градовима најбоље се види из табеле о броју становника по занимањима, израђеној према попису становништва од 1948 године.

Из табеле се види да су највећи индустријски значај 1948 године имали Смедерево и Параћин; у Параћину је било 29,31% радништва, а у Смедереву 26,02%, у односу на укупан број становника. Ако се узме да је један део службеника и намештеника такође запослен у индустрији, онда су проценти запослених лица у индустрији још већи. Број радника у Ђуприји и Светозареву био је упола мањи; у Светозареву их је било 14,43%, а у Ђуприји 14,01%. Како је после овога почела са радом фабрика каблова у Светозареву, то је проценат запослених лица у индустрији сада повећан.

Највећи занатски значај има Свилајнац са 3,26%, за тим Светозарево са 3,22% занатлија. Остали градови иду свим редом:

Табела бр. 53.

Место	Радници и ученици у привреди	Службеници и индустријски намештеници	Полупривредници	Занатлије	Трговци	Слободне професије	Приватници	Пензионери	Лица издржавана од државе	Непознато	Укупно становника
Светозарево	1.337	1.370	453	293	103	17	236	252	292	1	9.297
В. Плана	708	399	3.855	93	28	7	43	36	88	1	7.347
В. Орашје	160	131	1.793	29	4	4	4	24	51	3	2.937
Жабаре	71	59	1.238	49	6	3	3	13	6	1	1.931
Марковац*)	94	84	2.536	29	5	—	—	9	10	1	3.579
Ђићевац	242	130	2.515	53	22	3	1	65	61	1	4.410
Багдан	154	72	1.329	31	11	1	2	18	16	1	2.376
Параћин	2.964	1.171	989	237	99	10	94	185	203	1	10.110
Лапово	470	321	4.364	59	22	5	16	57	79	1	7.819
Смедерево	3.697	1.728	990	349	83	19	178	206	273	3	14.206
Пожаревац	2.188	2.341	2.080	439	165	40	343	306	448	1	15.474
Ђуприја	1.347	1.373	1.714	232	92	5	106	223	196	1	9.609
Свилајнац	497	373	1.785	179	80	9	110	68	97	1	5.474
Варварин**)	38	199	330	22	18	3	15	11	34	1	1.090

*) Види примелбу на 52 страни.

**) Види примелбу на 10 страни.

Пожаревац са 2,81%, Смедерево са 2,45%, Ђуприја са 2,41% и најзад, Параћин са 2,34%.

Према овом попису још увек је знатан број трговаца, јер је трговина тада била једним делом и у приватним рукама. Највећи број трговаца имали су Пожаревац и Светозарево, што и указује да су то била два најјача тржишта у долини Мораве.

Да је Пожаревац најважније административно средиште види се по томе, што је имао највише службеника и намештеника. Њихов проценат, у односу на укупан број становника, је још већи према осталим градовима, јер Пожаревац нема већих индустријских предузећа. Пожаревац се може истаћи тиме што има велики број лица слободне професије и приватних занимања, чиме далеко надмашује све остале градове.

Табела показује да је број земљорадника у моравским градовима још увек знатан, па чак и индустријски најразвијенијим, Параћину, Смедереву и Ђуприји; највећи је, међутим, у Пожаревцу и Свилајнцу, где је мање индустрије, а најмањи у Светозареву.

У осталим мањим средиштима половину становништва, па чак и више, чине земљорадници. Број лица осталих занимања је мањи.

ПОРЕЂЕЊЕ УТИЦАЈНИХ СФЕРА

Ако се упореде издвојене утицајне сфере, онда се могу уочити неке њихове заједничке особине.

Прво, и најважније што треба истаћи, јесте да сфере нису јединствене већ се у свакој издвајају појаси. Ти се појаси образују због јачег или слабијег деловања града. Поред тога, поједине врсте утицаја имају своје посебне зоне, које се разликују од зона утицаја друге врсте. Из тих разлога је и свака сфера издвојена у непосредан, сталан и повремен појас; ти се појаси разликују по јачини и честини гравитације.

Посматрајући односе између зона различитих утицаја, прво што пада у очи, јесте чињеница да су зоне управног деловања уже од привредних и културних зона. У ранијем периоду то није био случај. Тако је напр. Округ пожаревачки обухватио готово целу територију чији је извозник био Пожаревац, док је Ђуприски округ обухватао много ширу област од области, која је била привредно и културно везана за Ђуприју.

Ако се упореде данашње управне зоне са утицајним сферама, онда се види да су готово код свих градова цео непосредни и највећи део сталног појаса административно везани за град. Управна зона много ређе обухвата насеља повременог појаса.

Полазећи од начела да је потребно омогућити области да свој управни центар има у месту, за које је привредно и природно везана, произлази да су у долини Велике Мораве управне зоне прилично правилно распоређене.

Привредне зоне изградиле су се на основу привредних могућности и привредне развијености града; стога су оне по пространству разнолике. Једна од битних разлика између њих и управних зона је у томе, што се код привредних зона не може повући тачна граница: граница привредног утицаја два града није линија, већ појас, ужи или шири, где су ти утицаји испреплетани. У том погледу зоне привредних утицаја слажу се са зонама културних утицаја: ни у овом случају нема јасних граница, него постоји прелазни појас, у коме истовремено делују два или више градских насеља.

У погледу пространства привредне и културне зоне има знатних разлика. Око неких градова много је пространија зона културних утицаја но привредна зона, док је код других обрнуто; у трећем случају обе зоне се готово поклапају. Пример за први случај су Светозарево и Пожаревац, док је код Свилајнца супротно. Ова разноликост долази као последица тога, што се и једна и друга зона стварају на основу јачине и значаја града, близине других сличних центара и других узрока.

Ако се пође од тога да је привредна гравитација основна, онда ће се утицаји школе и други културни утицаји ширити у већ створеној области. Тамо где су ти утицаји почели да делују доцније и где је већа близина јачих градова, ове ће зоне бити нешто уже од привредних или ће се с њима поклапати. Такав је случај са Свилајнцем с једне, или Смедеревом, Параћином и Ђупријом с друге стране. Тамо где утицаји ове врсте постану нарочито јаки, развојем већег броја школа или другим средствима, ове зоне прелазе, понекад доста далеко, границе привредних зона. Светозарево и Пожаревац имају већи број школа но други градови, прилично су удаљени једно од другог и стога зоне њиховог културног деловања прелазе оквире њихових привредних зона. Но одмах треба нагласити да су и њихове привредне зоне знатног пространства, јер је код њих постојала чврста основа на којој су се њихови културни утицаји могли развијати. За Светозарево треба да се напомене да је његова привредна зона шира од културне — кад се узме у обзир зона набавке сировина за индустријска предузећа, као и зона која се јавља као купац његових индустријских производа. Ове зоне нису узимане у обзир ни код једног града, зато што су оне свуда много шире него утицајна сфера града.

Шта бива са пространијим културним зонама када привредна моћ града, а тиме и његова привредна зона, почну слабити? И за то има примера у долини Велике Мораве. Ђуприја некада привредно јача, имала је и ширу културну зону. Кад су околна места почела привредно да напредују, па чак и да надмашују Ђуприју, онда се и зона културног деловања Ђуприје смањила.

Појаси утицајних сфера (непосредни, стални, повремени и прелазни). — Комбиновањем све три зоне (привредне, културне

и управне) око сваког града се створила његова утицајна сфера. У њој се јављају појаси различити по јачини гравитације. Непосредни појас је први појас у сфери. Везе између града и села у њему су свакодневне. Он се простира непосредно око града и у њему је најјача гравитација ка граду, иако села могу да гравитирају повремено и у другим правцима. Тако напр. Липе и Враново из непосредног појаса око Смедерева, гравитирају повремено ка Пожаревцу, Лучица, из околине Пожаревца, гравитира ка Смедереву; Мијатовац припада непосредном појасу Ђуприје, а сталном појасу Светозарева итд.

После непосредног, настављајући се на њега, пружа се сталан појас. Назив сталан дат је овом појасу стога, што он стално гравитира ка граду, а није непосредно уз град нити у свакодневној вези с њим. Повремена гравитација овог појаса ка неком другом центру, још је изразитија. Тако из сталног појаса Свилајнаца, нека села повремено гравитирају Пожаревцу: таква су напр., Жабаре и Симићево. Обратно, села стално везана за Пожаревац повремено иду у Свилајнац; таква су: Александровац, Ореовица, Сибница и др. Иза сталног појаса, као ивични део сфере, пружа се повремени појас. Сам назив показује да је гравитација ове области само повремена — некад јача, а некад слабија, или ограничена само на извесно годишње доба. Ова област већ припада сталном појасу неког другог града. Александровац, Ореовица и друга села повремено долазе у Свилајнац, али припадају сталном појасу пожаревачке сфере.

Сва три ова појаса заступљена су у сферама свих моравских градова. Таблица бр. 54 изражава у бројевима сличности

Табела бр. 54

Градови	Просечна удаљеност			Најмања удаљеност			Највећа удаљеност			Број села у поједином појасу			Укупан број села у сфери
	Појаси			Појаси			Појаси			Појаси			
	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	
Параћин	9,9	17,90	17,91	2	6	7	16	26	31	33	11	18	62
Ђуприја	7,38	15,6	23,93	3	7	12	12,5	27	39	17	16	29	62
Светозарево	5,9	13,05	28,32	2	6	12	12,5	30	57	24	35	78	137
Свилајнац	7,8	14,59	23,37	2	9	10	13,5	21	40	16	16	53	85
Пожаревац	9,5	20,19	28,51	4	12	14	15	30	56	28	31	50	109
Смедерево	13,75	18,52	24,71	4	11	10	26	33	50	20	17	21	58

и разлике у распрострањању појаса око моравских градова. Непосредни појас око градских насеља у долини Велике Мораве пружа се просечно од 5 до 10 км. Само код Смедерева просечна удаљеност места у том појасу износи 13,75 км. Апсолутни бројеви најмање и највеће удаљености насеља у непосредном појасу показују још боље подударане у простирању овог појаса. Код

свих градова, као што се види из табеле, удаљеност села у овом појасу није већа од 16 км. изузетак је само Смедерево где највећа удаљеност износи 26 км. Узроци који су ово изазвали изнеће се доцније.

Распростирање сталних појаса већ је више разноврсно. Као што таблица показује, просечне вредности показују две категорије насеља. Код прве категорије је просечно удаљење 13 до 15, а код друге 17 до 20 км. Стварне вредности још боље показују како се стални појас неједнако пружа. Код Свилајнаца је овај појас најужи и пружа се до 21 км, код Параћина и Ђуприје он је шири и допире до 26 и 27 км, а код Смедерева, Пожаревца и Светозарева он продире до удаљења од 30 до 33 км. Док је код непосредног појаса удаљеност била најважнији чинилац, дотле се у овом појасу више истиче значај појединих насеља.

Тај је значај нарочито изражен код повременог појаса. Највеће стварне вредности имају Пожаревац и Светозарево са 56 и 57 км; Смедерево, са нешто мањим бројем од 50 км, заостаје иза њих и чини посебну категорију, Ђуприја и Свилајнац имају приближне вредности од 39 и 40 км, а Параћин, са 31 км, знатно заостаје од њих. Но ово није последица мањег значаја овог градског насеља. Из укупног броја села у сфери, који је дат у последњој рубрици таблице бр. 54, стекао би се утисак да најмањи значај има Смедерево, да су Параћин и Ђуприја подједнаког значаја, а да их Свилајнац далеко надмашује; Пожаревац и Светозарево су најважнија насеља: нарочито је велики значај Светозарева које, са својих 137 села, далеко надмашује остале градове. Посматрањем појединих појаса првобитни утисак се мења. Поменуто 62 села у сферама Параћина и Ђуприје не спадају сва у стални појас. Код Параћина 44 села припадају области сталне гравитације (непосредно и сталном појасу), а 18 повременом; од 44 села 33 су непосредно везана за град. Код Ђуприје, међутим, 33 села чине стални појас гравитације, а 29 повремено. То довољно јасно показује који је од ова два града значајнији. 32 села у сталном појасу према 53 у повременом одмах показују да Свилајнац заостаје у односу на Ђуприју и Параћин, јер је број насеља у сталном појасу код ових много већи. Смедерево се и овде приближује по значају Параћину. Од 58 села његове сфере 37 је стално, а 21 повремено везано за град. Светозарево и Пожаревац су у овом погледу изједначују: оба града имају по 59 села у области сталне гравитације. Светозарево има само знатно већу област повремене гравитације.

У области сталне гравитације издвајају се код сваког града непосредни и стални појас. Ђуприја и Свилајнац имају исти број села у оба појаса, док је код Светозарева и Пожаревца непосредни појас ужи од сталног. Непосредни појас код Параћина и Смедерева, међутим, захвата већи број села него стални. Нарочито је велика разлика код Параћина. Ове цифре указују на ин-

дустриски значај ова два града: фабрике, којима је потребно много радника, добијају их из околине и због тога је велики број села у непосредној, свакодневној вези с градом.

При посматрању зона различитих утицаја, као и сфере у целини, види се прелазни појаси; и док гранична линија одваја зоне управног деловања, дотле читави појаси одвајају зону других утицаја. Да би се виделе њихове одлике потребно је утврдити распрострањење прелазног појаса. Између Смедерева и Пожаревца прелазни појас обухвата углавном села Поморавља од Липа до Сараораца на левој и од Дубравице до Пољане на десној страни Мораве.

Утицај Пожаревца у сфери Смедерева је много јачи него обрнуто, пошто Пожаревац, као важно школско средиште и много јаче тржиште, има пространу зону. За издвајање прелазне зоне између ова два града узети су у обзир привредни утицаји. Сва она насеља, која гравитирају ка школама Пожаревца, а нису за њега везана у привредном погледу, нису узета у обзир. Ово је у чињено прво стога, што су утицаји Пожаревца на та насеља незнатни, и друго стога, што та села не чине јединствен појас него су растурина по утицајној сфери Смедерева: то су углавном села из слива Раље.

Према већим градовима, ван Моравске долине, такође постоје прелазни појаси. Источно од Пожаревца је веће средиште — Велико Градиште. Прелазни појас према њему чине углавном села са развођа Млаве према Пеку и села из долине Пека. На тај појас наставља се прелазни појас према Кучеву који чине остала села долине Пека и млавска села. Прелазни појас на југу према Свилајнцу обухвата неколико млавских села и села Поморавља од Александровца до Кушиљева.

Тако постоји широки прелазни појас који ограничава сферу Пожаревца. Једино на северу границу претставља Дунав, те нема прелазног појаса. Прелазни појас на западу пружа се до побрђа, које са запада ограничава долину Језаве, и нешто дубље продире долином Раље. На истоку он допире до долине Пека, док на југу нема природне границе.

Око Смедерева је прелазни појас развијен и према осталим, ближним насељима, а не само према Пожаревцу.

Због пристаништа на Дунаву један део банатских насеља гравитира ка Смедереву, а то је уствари прелазни појас, јер је ово утицајна област Панчева и Беле Цркве. На западу се Смедерево граничи утицајима Београда и у прелазни појас на тој страни спадају села Подунавља, западно од Брестовика, и села Раље, западно од Мале Крсне. Према Младеновцу прелазни појас сачињавају: Шепшин, Дубона, Бадљевица и Велика Крсна; ова насеља из зоне Младеновца долазе повремено и у Смедерево. Селевац, Добри До, Голобок, Крњево и Азања чине прелазни појас према Смедеревској Паланци, док села Поморавља, дуж пруге

Велика Плана — Смедерево, од Сараораца до Лапова претстављају такав прелазни појас који гравитира у више праваца — ка Смедереву, Паланци, Пожаревцу, Свилајнцу, Великој Плани и другим мањим средиштима овог дела долине, и делом ка Светозареву.

Прелазни појас око Свилајнца развијен је према Рачи, Пожаревцу, Смедеревској Паланци, Светозареву, Деспотовцу, Ћуприји и Петровцу на Млави. Појас према Пожаревцу, Смедереву и Смедеревској Паланци већ је приказан. Он према Рачи обухвата, поред Марковца, још Ракинац и Доњу Рачу. Према Светозареву нешто је већи и обухвата поморавска села са леве и десне обале Багрданске Клисуре, као и неколико села у источном делу Клисуре.

У Деспотовачкој области се истичу утицаји неколиких градова. Поред Деспотовца, који је локално и управно средиште, села те области припадају Свилајнцу, Ћуприји и најзад Светозареву. Прелазни појас према Светозареву и Ћуприји чине: Медвежа, Велики Поповић, Балајнац, Трућевац и Дражмировац, а према Деспотовцу сва села средње Ресаве. Млавска села, с леве обале Млаве, чине прелазни појас према Петровцу на Млави.

У горњој котлини Велике Мораве постоји област која користи сва три тржишта. Њу чине села Поморавља од Рибара на северу до Обрежа на југу, као и села у подгорини Јухора од Јовца до Својнова. Прелазни појаси око Светозарева развијени су према Свилајнцу, Параћину и Ћуприји на североистоку, истоку и југоистоку. Изнето је које области припадају овим појасима; треба само још додати да прелазном појасу према Ћуприји, поред села дуж пруге и села Поморавља, припадају и неколико села са друге Моравине обале тј. Глоговац, Крушар и Влашка. Светозарево се, међутим, додирује са утицајима Крагујевца, и то на западу и северозападу. На западу прелазни појас обухвата Горњу и Доњу Сугубину, Ратковић, Бунар и Слатину, а на северозападу Брзан и Лапово. Села Левча леже у прелазном појасу Светозарева према Рековцу.

Код Ћуприје постоји и ужи појас према Деспотовцу коме припадају углавном села горње Ресаве. Источну границу сфере Ћуприје чине гребени Кучаја, тако да на тој страни није развијен прелазни појас.

Појас између Параћина и Ћуприје обухвата свега неколико села, међу којима су Стубица, Батинац, Забрега, Поповац, Бошњане, Буљане, Шолудовац и Горња Мутница.

Честобродичка железница везује слив Црнице са Криво-вирским Тимоком. Област око Кривога Вира се због тога јавља као прелазни појас између Параћина и Зајечара.

Југоисточно од Параћина, ка Ражњу, такође је развијен прелазни појас. Он обухвата села из слива Јовановачке Реке, док прелазни појас према Алексинцу, поред њих, чине и Маћере,

Мађија, Чубура и Браљина. Прелазни појас ка Крушевцу обухвата села Темнића.

Прелазни појас претставља граничну област у којој се осећа деловање два или више суседних градова (43, с. 190). Он се не јавља само у том случају, ако је природна граница веома изразита и претставља препреку продирању. Гребени Кучаја, источно од Ђуприје, и Самањца, Рожња и Буковика, источно од Параћина, јасно ограничавају зоне ових градова на истоку, те прелазни појаси на тим странама не постоје. Јухор на западу врши исту улогу као и Дунав северно од Пожаревца.

Прелазни појас није увек подједнаке ширине. Тамо где су два града више удаљена један од другог он је шири. Тако су пространи прелазни појаси између Пожаревца и Свилајнца, Пожаревца и Великог Градишта и Свилајнца и Петровца на Млави. На супрот томе, услед велике близине Светозарева, Ђуприје и Параћина прелазни појаси између тих насеља су знатно ужи. Прелазном појасу у сфери једног града припада повремено појас. Сам његов назив показује да овај појас користи истовремено и неко друго, оближње тржиште или средиште друге врсте. Тако би се повремено појас око сваког моравског града могао идентификовати са прелазним појасом. Узајамни утицаји градских насеља су, међутим, много сложенији. Тако, на пр., стална зона Пожаревца ка Свилајнцу и обрнуто, те је прелазни појас у овом случају зашао и у стални појас. Некад прелазни појас залази и даље. Код градова који су близу један другом, непосредни појас сфере једног града гравитира повремено или стално ка другом. Тако су Мијатовац, Јовац и Остриковац у непосредном појасу Ђуприје, али су стално везани за Светозарево, а повремено за Параћин, Липе, Кулич, Шалинац, Враново и Радинач су у непосредном појасу Смедерева, као што су Драговац, Живица, Лучица и Пољана у најужем појасу Пожаревца.

Односи између утицајних сфера и појединих градова. — Када су у питању два града подједнаког значаја и подједнаке привлачне снаге, онда ће њихове сфере, у случају да су сви остали услови једнаки, продирати истом јачином једна у другу: прелазни појас ће бити подједнако развијен у сферама оба града (44). То донекле потврђује прелазни појас између Параћина, Ђуприје и Светозарева. Чешће је случај да постоји разлика у јачини деловања два оближња града. Тада се прелазни појас више простира у сфери слабијег, но у сфери јачег средишта. Зато што је Пожаревац важније просветно средиште, његови утицаји, а тиме и његов прелазни појас много су дубље продрли у сферу Смедерева. Однос Смедерева и Београда показује то још боље. Смедерево само незнатно везује за себе села која припадају сфери Београда, док највећи део зоне око Смедерева гравитира ка Београду.

Значајне особине прелазног појаса претстављају мања локална средишта. Појава таквих места је заједничка сферама свих поморавских градова.

Изнето је већ да су у сфери Параћина мала локална средишта: Варварин, Ђићевац, Витошевац, Криви Вир и Доња Мутница. Варварин и Ђићевац леже у долини Велике Мораве, стога је о њима било речи у одељку о мањим градским насељима. Витошевац, у сливу Јовановачке Реке, је тржиште за села у истом сливу која су прилично удаљена од Параћина. У њега долазе углавном села из подножја Буковика и Рожња. Доња Мутница је исто тако локално тржиште и има нижу гимназију тако да око себе окупља неколико ближих села. Криви Вир је тржиште ближих села у долини Црног Тимока.

У сфери Ђуприје једино насеље већег значаја је Сењски Рудник. Он је нарочито важан због тога што му је потребан већи број радника, тако да сељаци околних села, поред свог редовног посла, раде и у руднику; највећи број радника је из Сења, Буљана, Стубице, Забреге, Паљана и Иванковца. Велики број радника изазвао је и отварање локалног тржишта и појаву средње школе-осмолетке.

Око Светозарева су мања средишта Багрдан и Рековац. Рековац лежи у дну затвореног басена Лугомира и Белице и окупља око себе села која су удаљена од Светозарева, а немају могућности да одлазе у неки други центар.

У области Великог Поповића стичу се утицаји Светозарева, Ђуприје и Свилајнца. Око Свилајнца су, сем Поповића мања средишта Купиљево, Жабаре, Буровац, Лапово и Марковац. Како изгледа деловање Жабара, Лапова и Марковца изнето је раније. Буровац је локални трг за неколико ближих села Млаве, а Велики Поповић је тржиште за Богаву, Брестово, Витанце, Грабовицу, Медвеђу, Суботицу, Роанду и Седларе, тј. за сва оближња ресавска села. Чак и баптовани Свилајнца одлазе на трг у Велики Поповић. Деспотовац и његови рудници везују за себе, поред села горње Ресаве, и Јасеново, Проштинац, Ђуринац, Суботицу и Роанду.

У сфери Пожаревца је највећи број средишта ове врсте. Таква су Костолац, Кличевац, Смољинац, Мајиловац, Божевац, Раброво, Рапанац, Александровац, Жабаре и Лугавчина. Све су то већа села која имају трг један пут, а највише двапут недељно. Костолац, за разлику од осталих, претставља и важно индустријско место које окупља знатан број радника, а сем тога има и гимназију. Кличевац претставља тржиште за Речицу, Курјаче, Бискупље, Затоње и Рам; Смољинац за Берање, Баре, Касидол, Мало Градиште, Шапину и Забрегу; Божевац за Шапину, Забрегу, Макце, Кобиље, Аљудово, Кулу, Црљенац, Калиште, Батушу и др.; Александровац за Влашки До, Ђићевац, Свињарево, Мистријево, Ореовицу, Полатну, Сибницу и неколико прекоморавских

села. Таква локална тржишта су такође Рашанац, Лугавчина, Жабаре и др. Нека од ових места у околини Пожареваца постају, у новије време, мањи просветни центри добијањем нижих гимназија и осмолетки. Такве школе постоје, поред Костолца, у Кличевцу, Божевцу, Смољинцу и Александровцу. Значај ових села постепено расте, мада је Пожаревац, по разноврсности школа и по традицији, још увек најважније просветно средиште у својој области.

У сфери Смедерева је нешто мање таквих локалних средишта. То су: Водањ, Друговац, Михајловац, Умчари, Лугавчина, Осипаоница, Сараорци, Враново и Липе. За Водањ, Живковац, Мало Орашје, Пударце и Камендол најближе тржиште су Умчари. Друговац је трг за Биновац, Суводол и Коларе. Михајловац окупља око себе: Добри До, Луњевац, Врбовац, Малу Крсну, Скобаљ, Селевац, Бачину, Осипаоницу и Лугавчину. Михајловац, Скобаљ, Осипаоница, Сараорце, Милошевац и др. одлазе такође и у Лугавчину једанпут недељно. У Осипаоницу и Сараорце иду становници истих села као и у Лугавчину.

Значај ових места је различан. Већина од њих су тржишта и окупљају једанпут недељно неколико суседних села. Такви су на пр. Витошевац, Криви Вир, Велики Поповић, Буровац, Кличевац, Смољинац, Мајиловац, Божевац, Раброво, Рашанац, Александровац, Лугавчина, Водањ, Друговац, Михајловац, Умчаре и Сараорце. Већина ових насеља је у новије време добила и ниже гимназије и тиме постала мања просветна средишта. Враново и Липе нису тржишта и имају само такав просветни значај.

Сењски Рудник и Костолац су рудници, тржишта и школска средишта. Због тога је њихово деловање најсложеније и најјаче.

Већина ових насеља су изван долине Велике Мораве, те се овде неће посебно посматрати, али ће се истаћи оно што је најбитније.

Положај ових малих средишта се разликује, али има нешто што им је заједничко свима. Наиме, овакви се центри јављају тамо где слабе утицаји једног, а почињу да делују утицаји другог градског насеља. Жабаре је управо у зони, где се додирују утицаји Пожареваца и Свилајнца; у Великој Плани стичу се утицаји Смедерева и Паланке. На сутоку утицаја Крагујевца, Свилајнца и Светозарева су Багрдан и Лапово. Област око Варварина везана је једним делом за Параћин и Ђуприју, а другим за Крушевац. Код Ђићевца се стичу утицаји Параћина, Крушевца, Ражња, Алексинца итд. Тако се, као што је речено, готово сва та насеља јављају у прелазном појасу. Међутим, тамо где се утицаји растављени природним препрекама (планинским гребеном или реком), а саме сфере су знатног пространства, јављају се локална средишта на ивицама сфера. Зато су најбољи примери Витоше-

вац код Параћина и Сењски Рудник код Ђуприје. Када су сфере или прелазни појаси пространи, ствара се више средишта. Тако се у пространом прелазном појасу око Пожареваца јављају дво-струка локална средишта: Кличевац—Мајиловац према Великом Градишту, Божевац—Раброво према Кучеву и Александровац—Жабаре према Свилајнцу.

Чиниоци који одређују утицајне сфере

У посебном делу овога рада посматрана је гравитација свакога града посебно, а у општем су утврђени развој, сфера и промене којима су оне биле изложене. Остаје још да се види који су чиниоци деловали и условили стварање сфера.

Гравитација неке области према неком граду зависи од географског положаја, рељефа, хидрографских особина, привредних и саобраћајних прилика и друштвеног и политичког развоја.

Ти су чиниоци највећим делом утицали на образовање градских сфера у долини Велике Мораве.

Утицај географског положаја. — Географски положај је био од знатног утицаја. Параћин, Светозарево и Свилајнац имају сличан географски положај: сва три леже на местима где се споредне долине везују за долину Мораве. Сасвим је природно, што су ти градови постали средишња места и везали за себе сливове оних река на којима леже.

Положај Ђуприје је нешто друкчији, иако и код ње долина Раванице избија у Моравску долину. Док није имала такмаца у непосредној близини, Ђуприја је, на пловној Морави, по свом положају била средиште овог долиноског дела. Појава два важна градска насеља у непосредној околини Ђуприје умањила је значај њеног положаја, те је данас Ђуприја варош са прилично суженом зоном.

Лежећи испод ниског развођа између две долине, моравске и млавске, Пожаревац је захватио у своју сферу делове обеју долина, и доње Поморавље и Стиг.

Географски положај Смедерева омогућује да оно у ослобођеној Србији постане извозно средиште. Главни моменти су при томе били његов положај на Дунаву, који је тада био државна граница, спајање моравске и дунавске долине и близина Шумадије.

Из претходног излази да је највећи број важнијих градских насеља настао на местима где се две долине спајају, моравска са неком споредном или моравска са дунавском. То показује да је такав положај најпогоднији за стварање средишта, јер се долинама најлакше развијају саобраћајне линије.

Поред поменутих већих средишта, такав положај имају и Велика Плана, Лапово, Багрдан и Ђићевац.

Пожаревац, истина, нема такав положај; он је на сутоку свих важнијих путева у једној области, која је прилично одвојена. Овакав положај раскрсница имају и два мања средишта, у долини Мораве—Варварин и Жабаре.

Али географски положај није сталан и непроменљив чинилац. Са променом других услова, нарочито саобраћајних, положај губи стари или добија нови значај. То најбоље показује опадање Ђуприје, после престанка пловидбе по Морави, и Смедерева, после изградње пруге Београд—Ниш.

Утицај рељефа. — Од других чинилаца значајних за образовање градских сфера, рељеф је имао нарочито велики утицај. Висови код Светозарева: Опшљак (400 метара), Црни Брх (707 м.), Каменићи (603) и Велики Врх (510 м), Котрљане (570), Стражара (652), Гола (626) и Крива Коса (727 м.) чине природну границу сфере овог града на северу и северозападу. Гледићске Планине, просечно високе 861 м., пружају се западно, док је на југу и југоистоку Јухор, просечно висок 631 м. Ови гребени затварају котлину упућену према Светозареву и такође престављају границу његове сфере. Тако је ова област, омеђена гребенима, постала у целини сфера Светозарева.

Код Ђуприје и Параћина рељеф се такође јавља као препрека даљем ширењу утицаја. Овде нема простране издвојене котлине, као код Светозарева. Кучај, Самањац и Буковик на истоку и Јухор на западу ограничавају деловање Ђуприје и Параћина углавном на Поморавље, док долине Црнице, Раванице и Јовановачке Реке омогућавају да утицаји ових градова продру нешто дубље ван моравске долине.

Између Параћина и Ђуприје не постоји нека морфолошка граница, као ни између Ђуприје и Светозарева: овде је издвајање извршено под утицајем других чинилаца.

На североистоку зону Ђуприје ограничава развође између Ресавице и горњих токова Раванице и Црнице. Ово развође не претставља тако изразиту границу. Пречага око Багрданске Клисуре је граница, мада не тако оштра, према деловању Свилајнца.

Утицај рељефа у доњем долиномском делу је знатно мањи. Овај део моравске долине развијен је у огромној котлини, у коју је усечено више долина. Развођа ових долина нису тако висока те је и њихов утицај на издвајање и ограничавање сфера незнатан (1, с. 16). Услед тога је у овом делу долине рељеф био од споредног значаја. Код Смедерева се утицаји рељефа манифестују његовом нагнутошћу ка Морави и Дунаву, чиме је олакшано довођење у град. Јужно од Смедерева раван Мораве просечно је висока 86 м, док је побрђе на западу и југозападу просечне висине 246 м. Изразито развође, које би ограничавало сферу Смедерева, не постоји. У овом случају су имали важнији утицај удаљеност и могућност одласка и повратка у току једног дана.

Слично је и код Пожареваца: и овде развође између Мораве и Млаве не претставља препреку, тако да се утицаји Пожареваца простиру све до развођа између Млаве и Пека и продиру у долину Пека.

Утицај рељефа се више осећа код Свилајнца, јер је његова сфера углавном везана за долину Ресаве. Утицај Свилајнца у Поморављу и Млави знатно је мањи, али рељеф у овом случају није био од важнијег утицаја.

Утицај река. — Климатско-хидрографски утицаји су од значаја за гравитацију по томе што пролећни максимуми талоба, којима се ова област одликује, изазивају врло често високи водостај и изливање Мораве: поплаве спречавају нормално развијање гравитације. Тада су села Својново, Поточац и Рашевица, која припадају зони Параћина, приморана да одлазе у Варварин или Светозарево. За време поплава Мораву прелази само радништво. Када Морава нема високо стање и када се не излива, она не чини препреку. Користећи скеле или мостове и десна и лева страна тада гравитирају ка центрима на супротним обалама. Села у горњој котлини тада користе сва три тржишта (Ђуприју и Параћин на источној и Светозарево на западној страни). Сличан је случај и у Багрданској Клисури: овде село Војска има најближе тржиште и железничку станицу на левој страни Мораве, у Багрдану. Мања тржишта у доњем делу долине привлаче исто тако известан део села са супротне стране; то исто чине и Смедерево и Пожаревац.

У овом погледу од већег је значаја Дунав. Код Пожареваца, на пример, Дунав је северна граница преко које његови утицаји не продиру. Само неколико банатских села долазе у Костолац, где имају могућности за допунско привређивање. Смедерево такође везује за себе неколико банатских села, најпре због пристањиха и сталне саобраћајне линије између Смедерева и Ковина, а затим због великог броја фабрика.

Утицај саобраћајних веза. — Природни чиниоци су местимично били од значаја, али су у природним условима, који су послужили као основа, деловали други чиниоци јаче или слабије. Међу њима на прво место долазе саобраћајне прилике.

У горњој котлини насеља леже на главном путу и железничкој прузи и због тога су постала средишња места. Али су, сем тога, путеви долинама Лугомира и Белице условили гравитацију Левча и Белице ка Светозареву.

Недостатак добрих путева на заравни југоисточно од Параћина био је један од узрока да се ова област донекле издвоји од Параћина и да се створи мањи центар у Витошевицу. Супротно томе, пут и пруга долином Честобродице везују за Параћин област Кривог Вира; сличан утицај има и моравска пруга на југу или северу.

Пруга узаног колосека Ђуприја—Равна Река везује за Ђуприју села у сливу Раванице која би иначе гравитирала у другом правцу, ка Деспотовцу. Деспотовачку област пут је везао и за Светозарево, али он није био од пресудног значаја.

Темнић, нарочито северни, био би много чвршће везан за Ђуприју и Параћин, када би било више путева и мостова.

Саобраћајне прилике ван ове области такође имају утицаја на гравитацију ка моравским градовима. Тако је подизање пруге Зајечар — Ниш одвојило област око Зајечара од Параћина.

Развој и промене у саобраћају осетно су утицале на значај градских насеља. Док је у римско доба главни друм водио ван моравске долине, најважније тадашње насеље *Notium Margi* лежало је на месту где је друм избијао у долину Мораве. Помењањем друма у долину, повећао се број важнијих градских насеља и јавили су се и Светозарево и Параћин. Пруга је још више појачала значај ових насеља. Изградња пруге Марковац—Деспотовац ће извесно бити од утицаја. Област око Деспотовца у којој су се преплетали разнолики утицаји, имаће тада најближи центар у самом Деспотовцу.

Саобраћај делује на гравитацију и у осталим деловима великоморавске долине. Некадашња важна станица на цариградском друму, Деве—Багрдан, изгубила је свој значај по престанку караванског и колског саобраћаја. Са подизањем железничке пруге Багрдан, као и неколико других насеља, постају насељастанице.

Саобраћајни услови су били једна од главних препрека развоју Свилајнца. Он је постао средиште стога, што лежи на раскрсници два најважнија пута. Како није имао пругу, остао је варошица доста живе трговине и занатства без неког већег значаја. Нова пруга пружа му више могућности за развој: села средње и горње Ресаве одвојиће се од Ђуприје и Светозарева и гравитираће ка Свилајнцу и Деспотовцу. Насеља у Поморављу, у подножју кесе (Кушиљево, Породин), користиће га више као станицу. Али ће се и Марковац, као раскрсница, и Деспотовац, као крајња тачка пруге и рударско насеље, јаче развијати и можда ослабити утицаје Свилајнца.

Услед саобраћајних прилика, у доњем делу долине се развило неколико мањих средишта-раскрсница, које су тиме добиле могућности привредног развоја. Такав је случај са Лаповом, Великом Планом и Марковцем. На источној страни Мораве нема пруге, те су се таква мања средишта створила на раскршћима уздужних и попречних путева. Зато су пример Жабаре и Александровац.

Различито деловање саобраћаја опажа се код Смедерева, с једне и Пожаревца, с друге стране. Спровођењем главне железничке пруге изван доњег долиноског дела изгубио је овај део свој ранији значај, који је прешао на област око главне пруге;

ту се због тога јавило неколико нових средишта која стално напредују. Смедерево је раније везивало велику област, јер је водени пут био од великог значаја. Међутим, када је подигнута железница и северна Србија добила брже и лакше везе, Смедерево је изгубило дотадашњи значај и његова се сфера смањила.

Саобраћајне прилике су и данас најважнији чинилац за гравитацију ка Смедереву: Дунав, као пловни пут, омогућава области око Великог Градишта и Кладова да повремено користи Смедерево као тржиште, а пруга дуж Мораве омогућава да Смедерево има пространи непосредни појас.

Док је код Смедерева развој саобраћајних прилика смањено утицајну сферу, дотле ју је он код Пожаревца утврдио и повећао: сви путеви и пруге са североистока, истока и југоистока стичу се у Пожаревцу. Тако је за Кучевску област, сем Великог Градишта на Дунаву, Пожаревац готово једини излаз. Петровац је у нешто бољем положају, јер је спојен путем са Жабарима, односно са Великом Планом; сем тога његова област гравитира једним делом и ка Свилајнцу.

Подизање пруге према Београду проширило је деловање Пожаревца све до Водња. С друге стране, та је пруга омогућила да села из околине Смедерева, Поморавља па чак и Стига гравитирају, у мањој или већој мери, ка Београду.

Сви наведени примери показују колико је саобраћај утицао на стварање данашњих сфера. Али је деловање саобраћаја у тесној вези са удаљеношћу. То показују и сфере као целине. Тако се сва три издвојена појаса простиру знатно даље дуж пруга и путева, но у осталим правцима. Багрдан, удаљен 12,5 км од Светозарева, лежи у његовом непосредном појасу, док су остала села овог појаса знатно ближа. Клањевица, удаљена 14, и Ђићевац, удаљен 16 км од Параћина, ипак су у његовом непосредном појасу. Удаљеност је важан чинилац нарочито тамо где је потребно свакодневно долазити у град. Тако радници, било да долазе у фабрике пешице, било неким превозним средствима, морају имати могућности да у току дана проведу осам часова на раду и врате се натраг. Услед тога ова зона износи за Смедерево просечно 13,92 км., за Параћин 9,67, за Светозарево 6,41 и за Ђуприју 7,2 км. Стварна отстојања се крећу код Светозарева од 2—17, код Ђуприје од 3—14, код Смедерева од 4—33 и код Параћина од 3 до 18 километара. Највећа удаљења су дуж пруге: тако су Трновче, Крњево и Милошево удаљени од Смедерева по 30, 32 и 33 км. Места која не леже на прузи, већ су од појединих станица удаљена до 10 км, такође могу бити у овом појасу. Тако, радници из Друговца долазе на рад у Смедерево преко станице у Коларима, а радници из Михајловца преко станице у Малој Крсној. У правцима где нема пруге удаљеност је знатно мања и износи просечно 12 км. То још једном потврђује да је саобраћај један од основних чинилаца гравитације.

Утицај пространства сфере. — Пространство сфере је у већи са удаљеношћу. У пространој сфери неког града јавља се потреба за мањим средиштима. Најбољи пример за то је Пожаревац, где таквих средишта има читав низ, док их је код Смедерева знатно мање, а код Ћуприје свега два. Поред повећања броја средишта, са пространством зоне, повећава се и њихова удаљеност од града. Тако су, на пример, код Пожареваца та места удаљена 18 до 20 км, а код Смедерева, чија је сфера ужа, просечно 16. Код Светозарева је сфера елиптичног облика. Због тога је у правцу краће осе овакав центар, на пример Багрдан, на отстојању од 12,5 км, док су Рековац и Велики Поповић, који леже на дужијој оси, удаљени 21 односно 18 км. Код Параћина Мутница је удаљена 13, Ћићевац 16, а Витошевац 24 км; то показује да је највеће пространство параћинске сфере у правцу Витошевца. Сењски Рудник и Велики Поповић, удаљени од Ћуприје по 20 км, показују такође у ком се правцу највише шири сфера тог града. Код Свилајнца је неједнако простирање сфере деловало да се један локални центар, Жабаре, јави на 14 км отстојања, а други Велики Поповић, на 18,5.

Утицај близине других средишта. — Пространство сфере, које је утицало на стварање мањих средишта, и само је зависило од извесних чинилаца. Тако положај блиског градског насеља условљава пространство сфере и њен облик. Готово подједнака удаљеност важнијих центара на истоку, југоистоку и југу (Велико Градиште 32, Кучево 54, Петровац на Млави 36 и Свилајнац 46 км — удаљења су мерена дуж путева и пруга) дала је сфери Пожареваца у тим правцима готово лучан облик. На западу, међутим, где је Смедерево удаљено свега 26 км, сфера Пожареваца је нешто дубље продрла само дуж пруге за Београд.

Непосредна близина Пожареваца не дозвољава да се сфера Смедерева прошири даље од моравске обале. Према југу, југозападу и западу, међутим, сфера Смедерева је проширена и на тој страни су: Велика Плана, удаљена 42, Смедеревска Паланка 37, Младеновац 34 и Гроцка 17 км.

Велика близина градских насеља у горњој котлини учинила је да област између њих готово не припада сфери једног града, него је истовремено у сфери сва три.

Близина Београда је посебан чинилац, чије се дејство нарочито јако осећа у доњем делу долине, али је од утицаја и у горњој котлини. Сељаци из села у сферама Светозарева, Ћуприје и Параћина долазе у Београд само кад су у питању нарочите набавке и лични послови. За одлазак и повратак њима треба најмање два дана. Слично је и са селима из сфере Свилајнца одакле је путовање, док још није било железнице, било још више отежано. Међутим, околина Смедерева и већи део области око Пожареваца, нарочито око пруге, може цео пут до Београда обавити у току једног дана. Сасвим је јасно онда да Београд у овом делу

долине има много већи значај. Сељаци који свакодневно одлазе у Смедерево, недељно или у 15 дана у Пожаревац, готово по правилу једанпут месечно долазе у Београд. Слично је и код Пожареваца. Тако цела ова област, све до Пожареваца, зависи умногом од Београда. Близина Београда је и раније имала извесну улогу: после подизања пруге Београд—Пожаревац, већи део пожаревачких трговаца прелази у Београд. Она је била и један од узрока опадању сфере Смедерева. Утврдивши се као управни и економски центар Србије, а доцније главно место Југославије, Београд је оближњим градовима оставио другоразредну улогу, тако су оба ова насеља, Смедерево и Пожаревац, лежећи у пространој сфери Београда, добила улогу посредника.

Утицај привредних прилика. — Разлике у привреди долине Велике Мораве и околних крајева утицале су такође на гравитацију. Сточари из крајева на истоку размењивали су своје производе за моравско жито. Исто тако, воћарски Левач и сточарска област око Деспотовца састају се у Светозареву ради размене производа. Стиј, житница, и сточарско Хомоље састају се из истих разлога у Пожаревацу, као што то чине Темнић, Поморавље, кривовирска област и други крајеви у области Параћина, а Ресава и Поморавље у Свилајнцу.

Привредни значај градских насеља био је такође од великог утицаја на стварање сфере. Да је привредни чинилац био од значаја показује и то што се, поред непроменљивих морфолошких особина и побољшаних саобраћајних прилика, сфера око градова мењала, расла или смањивала. Ако су природни и саобраћајни услови исти, узрок таквим променама може бити само привредне, друштвене или историско-политичке природе. Римски *Notium Marti* као пристаниште, трг за жито и оружница, везивао је за себе читаву област горње котлине у долини Велике Мораве. Природни положај овог насеља остао је исти, саобраћајне прилике су се побољшале, па ипак данашња Ћуприја нема значај старог римског града. У турско доба градска насеља су била друмске станице. Трговина и занати у њима развијени служили су потребама путника и градског становништва. Потребе сељака биле су тада врло незнатне и они су их сами подмиривали, не одлазећи у градска насеља. Они су избегавали градове јер су у њима живеле спахије и турске власти, чијег су се зулума сељаци клонили.

При стварању данашњих сфере привредне прилике су имале важну улогу. Данашње сфере се почињу развијати у ослобођеној Србији. Градови су тада постајали тржишта и средишта заједнице. Трговина је нарочито оживљавала, јер продирањем савремене европске културе појединци нису били више у стању да задовоље сами своје потребе, но су их подмиривали преко тржишта. Гравитација села ка градовима постајала је све јача, јер је капиталистичка трговина тежила да целокупан извоз и увоз буде у рукама неколицине. Напредак трговине, као најважније

привредне гране, имао је за последицу стварање пространих сфера. Извозна средишта добила су тада нарочито простране зоне, што показују примери Смедерева и Пожаревца. Лежећи на граници, на пловном путу и добро везано залеђем, Смедерево је постало важно тржиште и извозно средиште и тиме створило велику зону. Пожаревац узима преко себе извоз из велике области. Јако тржиште у Светозареву, коме природно гравитира Левач, привлачи себи и област источно од Мораве све до Деспотовца, иако је из ове области лакше доћи до Ђуприје. Сточни трг у Параћину везује област Кривог Вира све до Зајечара.

Индустрија, као нови привредни чинилац, такође добија свој значај. По ослобођењу Србије од Турака дижу се фабрике, најпре у Светозареву и Параћину, а доцније у Ђуприји и Смедереву. Привредни значај ових насеља расте. Њихова индустрија ради у почетку с локалним сировинама; нарочито то чине фабрике сукна у Параћину и кланица у Светозареву. Потребне за вуном, у првом, и свињама и живином, у другом граду нарочито расту и њихов довоз се појачава. Зоне тих градова се шире на рачун Ђуприје. Тржишта Параћина и Светозарева се појачавају и тиме што оба та насеља, имају већи број потрошача — раднике по фабрикама.

Ђуприја је такође добила фабрику шећера, али је рад у њој повремен, тако да је већини радништва то само допунско занимање. Они су углавном са села и нису у толикој мери упућени на трг.

Смедерево, које је после царинског рата престало да буде извозно место, полагано губи своју ранију сферу све до оног времена, кад се у њему подиже индустрија. Али то подизање индустрије није проширило зону Смедерева, већ је само зауставило њено опадање.

Индустрија нарочито утиче на стварање непосредног појаса. Параћин и Смедерево имају највећи непосредни појас. Како је за индустрију потребан велики број радника, сасвим је јасно што знатан број околних места даје радништво и што је непосредни појас код тих места знатног пространства. Радници су истовремено и свакодневни потрошачи: тако се повећава и број села која свакодневно долазе на тржиште, јер су повећане потребе града.

У социјалистичкој привреди индустрија је добила нарочито велики значај, а тиме је и њено деловање на област постало врло важно. Тако су данас привредно најважнији у долини Велике Мораве градови са индустријом. Од појачања њиховог индустријског значаја зависиће и ширење градских сфера.

Трговинско деловање градова прошло је у последње време кроз неколико фаза, што је такође утицало на њихове сфере. Најпре је трговина прешла у државне и задружне руке, а затим су основане задруге по селима, које су биле снабдевене свим потребним предметима и које су истовремено вршиле откуп про-

извода; оне су сужавале трговинско деловање градова. То је било појачано системом расподеле, везаних цена, обавезног откупа и сличним административним мерама. Све је то у једном периоду довело до таквог стања, да се тржишно деловање углавном поклапало са административним границама, тј. град је вршио откуп из среза и давао је срезу. Како је изгледало, види се на примеру Пожаревца. Откуп, чији је задатак био да откупи важније производе сељака, а да им за то у накнаду пружи све потребне пре-рађевине, обухвата је у прво време читав низ производа. Касније је број производа смањен, док коначно није потпуно укинут. Иако административна мера, пошто се вршио у оквиру и под руководством среског одбора, откуп је ипак био формирао неколико мањих центара. Такви су, поред Пожаревца, били Александровац и Црниће. Зона Александровца је захватала: Александровац, Тићевац, Ореовицу, Влашки До, Миријево, Сибинцу Полатну и Свињарево. Мало Црниће било је откупни центар за Смољинац, Забрегу, Шапину, Велико Црниће, Крављи До, Шљивовац, Батушу, Божевац, Кулу, Калиште, Велико Село, Врбницу, Салаковац и Трњане. Сва остала села среза припадала су откупној станици у Пожаревцу. Сва села из једне зоне довозила су жито у откупни центар одакле је оно извозено или остављено у складишта. Сви остали производи, сем жита, сакупљани су у Пожаревцу. Све јачим развојем слободног тржишта трговински однос између села и града губи тај административни карактер и развија се према потребама града с једне и области с друге стране.

Значај привреде, овако изнет, не би био потпун, кад се не би осветлио још са једне стране. Јачање привредног значаја неког насеља, такође је важан чинилац. Тако Костолац, у сфери Пожаревца, рудник и електрана, постепено осваја област у којој је досад имао пресудан утицај Пожаревац. Прво је само рудник окупљао раднике, а затим је то чинила и електрана. Повећавши свој индустријски значај, рудник добија и тржиште, а касније и школу, тако да он у тој области већ разнолико делује и то на рачун Пожаревца. Слично је и код Сењског Рудника. Питање је, онда, да ли у таквим приликама насеље, које има више услова за развој у савременој привреди, може потпуно истиснути старо средиште. То зависи од других чинилаца, који су при том од значаја. У долини Велике Мораве постоји већи број малих средишта, те би пораст њиховог значаја могао у већој мери да измени данашње односе.

Како привредни развој неког места може да утиче на промену сфере, показује пример Младеновца. Привредно деловање овог градског насеља потиче тек од изградње пруге, па ипак је Младеновац успео да из своје области потисне Смедерево.

Друштвени и политички утицаји. — Друштвено уређење као чинилац, највише се огледало у привредној организацији и у

свом деловању на политичку, управну и просветну област. Феудализам је везивао кметове за спахију, а тиме и сеоске спахилуке за град. Капитализам је напретком трговине и индустрије тежио да што више веже село за себе, настојећи да све производне гране буду у његовим рукама. При томе се област око града ширила, тако да су постале простране утицајне сфере. Трговина, која је имала највише успеха, створила је у том периоду извозна средишта. У социјалистичком друштвеном уређењу нарочита пажња се посвећује индустрији. Ова привредна грана најјаче делује на област, окупљајући сав вишак њене радне снаге.

Политичко и управно развиће Србије било је такође од утицаја. Снага управног чиниоца нарочито се јако осећа код Пожареваца. Дугогодишње управно, окружно и среско средиште, Пожаревац је јаче или слабије везао целу своју област. И сада, иако нема веће индустрије, те заостаје у привредном погледу за другим моравским градовима, његова привлачна моћ је велика, јер управни значај овог града, потпомогнут просветним и привредним, одржава његову улогу. Томе је донекле разлог и то, што се, како каже Шабо, ове области одликују стабилношћу и веома споро се мењају (43, с. 191).

Сва ова насеља добијају, махом, управни значај по ослобођењу Србије од Турака. Тиме она добијају становништво, које само ништа не производи, већ све своје потребе подмирује са тржишта. Иако сви моравски градови имају мањи или већи проценат земљорадника, ипак потребе градова расту и њихова тржишта се развијају. Где се, поред управног, стварају и војна средишта, број потрошача је појачан и тржиште јаче делује; Ћуприја и Пожаревац су примери за то.

Деловање управног чиниоца се огледа у још једном примеру. Ћуприја, некад најважније место у долини Велике Мораве, постала је окружно средиште. У њеној близини почињу привредно да напредују два града. Ћуприја је желела да се помоћу свог управног значаја одржи на висини. Због тога Јагодина (Светозарево) и Параћин дуго остају среска места у области Ћуприског округа.

У првом периоду социјалистичког развитка, кад су управне власти руководиле привредом, привредна и управна зона су се скоро поклапале. Зато што је откуп привредних производа био у области среза, што је расподела радне снаге била у оквиру административне јединице, као и због других сличних мера, привредна зона се готово поклапала са границама среза.

Отварање школа и почетак просветног деловања везују још јаче области за градове. Сваки град у својој сфери ствара зону школског деловања. Ове зоне негде достижу велико пространство, нарочито тамо, где је већи број разноврсних школа у једном месту. Није случајно што су утицајне зоне школа у Пожа-

ревцу и Светозареву много шире, но зоне других градова. Отварање нижих гимназија по мањим местима биће од значаја за даљи развој гравитације у том погледу.

Политичко-историски догађаји оставили су такође трагове свог деловања. Турска управа и њихови зулуми били су везали око градова само она насеља, која су на то била приморана. Долина Мораве није у то доба била привредно развијена, већ је била под пространим шумама, у којима су понегде постојала насеља.

Пожаревачки мир 1718 године и аустријска окупација у првој половини XVIII века, дају Пожареvcу значај који раније није имао. Политичко-историски моменат, што га кнез Милош бира за другу престоницу, има свакако великог удела у стварању сфере.

Царински рат са Аустроугарском, почетком XX века, утицао је такође на промену гравитације. Смедерево, најважнији извозник до тог времена, престаје да функционише, јер се целокупан извоз тада обрће Солуну; због тога се његова пространа зона, која се пружала до Крагујевца, смањивала.

Стварање Југославије, 1918 године, има одјека и у долини Велике Мораве. Смедерево, које је раније било на граници, никако није могло привући банатска насеља. У Југославији је та препрека ишчезла и веза између Смедерева и Баната се успоставила. Она није онаква каква би могла и требало да буде, али ипак постоји. Наиме, гравитација банатских села ка Смедереву засада је још увек ограничена само на неколико оближњих.

Тако су за гравитацију сеоских насеља ка градским средиштима у долини Велике Мораве били од утицаја разни чиниоци и то са различитом јачином. Природне особине су послужиле као основа у којој су нарочито изразито деловале привредне и саобраћајне прилике, које су углавном одредиле границе деловања појединих насеља. Остали чиниоци су, такође, били од значаја, изазивајући некад и знатније промене, али је њихово деловање ипак било слабије.

IV.

ЗАКЉУЧАК

У закључку, који се намеће после ове анализе, треба истаћи да се гравитација у доњем делу долине разликује од гравитације у горњем.

Гравитација у горњој котлини је веома сложена, због велике близине градских насеља. Отуда се у тој котлини не могу јасно издвојити сфере сваког насеља, него се јављају сложени прелазни појаси. Из истог разлога највећи део области, који гравитира појединим градовима, лежи изван долине Велике Мораве. Други моменат, којим се посебно карактерише овај део долине,

јесте стално одржавање његовог средишног значаја. Почев од римског доба, па до данашњег времена, пловна Морава, цариградски друм и железница имају у овом делу долине саобраћјну важност, не само за Србију, већ и за Балканско Полуострво. То се, међутим, не може рећи за доњи део — долињски. Већ од турског доба кроз тај део, северно од Велике Плана, не пролази најважнији балкански пут. Подизање пруге долином Луга то још више појачава. Па ипак ни доњи део није остао без икакве важности, јер уздужна пруга одржава још увек његов значај. Сем тога, у овом делу долине удаљеност између градова је много већа, тако да се јасније издвајају сфере Смедерева, Пожареваца и Свилајнца.

Трећа разлика између оба долињска дела се види у улози коју има рељеф у стварању сфера. За доњи долињски део он је без неког већег значаја, док у горњем делу клисуре, према северу и југу, и гребени, на истоку и западу, одређују докле могу продети утицаји појединих градова.

Даље може да се истакне следеће. Ђуприја, некад најважније место у моравској долини, нема данас онакву сферу, која би одговарала њеном положају у горњем долињском делу. Њен значај потиче од близине рудника и могућности за развој индустрије. Бржи напредак овог града могла би да помогне пруга, која би везала Ђуприју са Деспотовцем и омогућила њену индустријализацију. У непосредној близини Ђуприје лежи Параћин који има пространију сферу и већи индустријски значај. Ова два насеља су веома близу, удаљена свега 5 км једно од другог и, ако се буду развијала подједнако, постоји вероватноћа да ће се спојити у једно насеље. Ни Ђуприја, ни Параћин немају засад потребе за повећањем зоне. Код Параћина је питање радништва веома важно, те је потребно појачати саобраћајне везе. Пошто се можда неће убрзо подићи железничка пруга у Темнићу, ни он тако везати за Параћин, било би важније изградити мост и добар пут и успоставити локални аутобуски саобраћај.

Зона Светозарева је довољно пространа. Подизање индустрије каблова, чија је фабрика већ делом пуштена у погон, намеће и код овог града питање о учвршћивању сфере. Област око Рековца гравитира само повремено ка тржишту Светозарева, али би гравитација те области била много јача да постоји железничка пруга Светозарево—Рековац. Фабрици каблова ће бити потребно доста радништва; област дуж моравске пруге већ даје радништво Параћину, који је сад индустријски најважнији град горњег дела долине, а поред њега и Светозарево и Ђуприји, те стога она неће моћи да задовољи потребе нове фабрике. Сасвим је природно да Левач, као природно залеђе Светозарева, даје радништво овом граду, а да би се то постигло, треба претходно побољшати саобраћајне везе у том правцу.

Подизање ресавске пруге даје могућности да Марковац и Деспотовац поделе сферу Свилајнца. Свилајнац је без веће индустрије,

стрије, али његов трговински, управни и просветни значај неће дозволити да тако лако изгуби своју утицајну сферу. Богато Поморавље између Свилајнца и Пожареваца још није везано пругом; подизањем пруге Пожаревац—Свилајнац, Свилајнац би, као раскрсница, још чвршће спојио Мораву и Ресаву.

Пожаревац је данас управни и просветни центар велике области. У њему нема услова за подизање индустрије, нити се предвиђа много у том правцу. Међутим, у његовој непосредној близини је Костолац, нови град, чији је напредак у пуном замаху. Хоће ли Костолац, са могућностима за развој које му пружају рудник и електрана, потиснути Пожаревац? Костолац, у непосредној близини Пожареваца, надокнадиће својом близином недостатак индустрије у Пожаревцу. По свом положају, међутим, рудник не би могао да буде тржиште и административни центар области. Остављајући Пожаревац као административно, трговачко и просветно средиште моћи ће оба насеља да се упоредо развијају и допуњавају узајамно.

Смедерево, мада економски развијеније од Пожареваца, има данас мању утицајну област. Узроци томе су близина Београда, Младеновца и Паланке, с једне, и Пожареваца, с друге стране. Смедерево је данас најважније индустријско место у долини Велике Мораве и има услове да се даље развија у том правцу што ће свакако допринети повећању његове сфере. Београд и насеља на главној прузи неће му дозволити да се шири на њихов рачун, а и Пожаревац је довољно јак да га потисне из своје зоне. Могућност за ширење утицаја остаје Смедереву само на северу, у Банату. Из тог разлога подизање моста преко Дунава и везивање пруга Велика Плана—Смедерво и Ковин—Алибунар омогућили би чвршће везе Баната са Поморављем.

ДОПУНА РАДУ:

1) Свилајнац је приказан као трговачко-занатлиско средиште, иако се у њему још пре Другог светског рата јавило прво индустријско предузеће — свилара. Она је настала у Свилајнцу због великог гајења свилене бубе у околини, али је убрзо престала са радом. Опadaње гајења свилобубе, недостатак железнице као и подизање свиларе у Лапову, које је близу и лежи на прузи, утицали су да се ова свилара затвори.

После Другог светског рата отворено је предузеће за израду намештаја спајањем неколико столарских радионица. Ово предузеће има више услова за напредак, јер је сада и Свилајнац повезан железницом за друге области. Због тога његови производи не остају семо у граду него се извозе и у друге крајеве.

2) После стварања комуна неки градови у долини велике Мораве изгубили су управну функцију коју су имали у доба испитивања ове области. То је случај са Параћином, Ђупријом и Варварином у горњем и са Свилајнцем и Великом Планом у доњем долињском делу. Смедерево, Пожаревац и Светозарево, међутим, постали су средишта пространих области. Тако Смедереву сада припада бивши Подунавски и Поморавски срез; Пожаревац је средиште за Пожаревачки, Млавски, Хомољски, Звишки и Рамски срез, а Светозарево је једино среско место у

R é s u m é

Les sphères d'influence des villes dans la vallée de la Grande Morava

Olga Savić

En Serbie, la plus importante des vallées est celle de la Grande Morava. Elle est située presque dans l'axe de la Péninsule des Balkans, et depuis l'époque romaine, a été l'une des principales voies de communication dans cette partie de l'Europe. A cause de cela, toutes les régions qui aux quatre points cardinaux entourent la vallée, gravitent vers elle; et c'est pourquoi les agglomérations citadines se sont formées de bonne heure dans cette vallée. C'étaient d'abord des noeuds de communication, en même temps centres militaires; plus tard, des centres commerciaux, artisanaux, administratifs et culturels; dans les temps les plus récents, il deviennent de plus en plus des centres industriels.

Autour de ces agglomérations se sont créées avec le temps des zones économiques (commerciales, artisanales et industrielles) administratives et culturelles, qui par leur ensemble forment une sphère d'influence. Sous l'action de divers facteurs, ces zones se sont transformées, et avec elles les sphères d'influence. Parmi ces agglomérations, les plus importantes sont les villes de Paraćin, Čuprija, Svetozarevo, Svilajnac, Požarevac et Smederevo.

Dans la haute vallée de la Grande Morava, se trouvent Paraćin, Čuprija et Svetozarevo (qu'on appelait, avant la deuxième guerre mondiale, Jagodina). Čuprija est la plus ancienne en tant que ville, connue déjà au temps de Rome; elle resta l'agglomération la plus importante de cette partie de la vallée jusqu'au moment où la Serbie s'est libérée des Turcs, et c'est elle qui avait la sphère d'influence la plus vaste. Paraćin et Svetozarevo étaient des relais routiers au temps des Turcs; c'est seulement après la libération de la Serbie qu'elles ont gagné en importance: Paraćin est devenu le marché de la laine pour la Serbie de l'Est qui va jusqu'à Zaječar, tandis que Svetozarevo devenait le marché de céréales, du bétail et des fruits pour les pays du Levač, de la Morava et de la Resava. En même temps toutes deux ont pris une importance culturelle et administrative, et dans la seconde moitié du XIXe siècle on y voit naître les premières usines. Située entre ces deux villes, Čuprija a vu di-

minuer à ce moment sa sphère d'influence, malgré son rôle de centre artisanal et de marché, et bien que, en tant que chef-lieu du département, elle ait été le centre administratif le plus important de la haute vallée. Après la première guerre mondiale, l'activité industrielle de Svetozarevo et de Paraćin a augmenté, et par-là même leur influence sur les environs. Mais la sphère de Čuprija s'étendue également, car une industrie s'était fondée là aussi.

Aujourd'hui, pour les trois villes, c'est la sphère d'influence industrielle qui est la plus large, tandis que les zones administratives et culturelles sont restreintes. Vers ces centres gravitent toutes les populations de la contrée qui s'étend entre le confluent des deux Morava au Sud et le défilé de Bagrdan au Nord, et de Monts Gledić à l'Ouest jusqu'au Kučaj à l'Est. La sphère de Svetozarevo est la plus large outre la vallée de la Morava elle comprend le Levač, le Temnić, le bassin de l'Osanica et la région de Despotovac. Dans la sphère de Čuprija et Paraćin entrent, outre la vallée de la Morava et le Temnić, les bassins des affluents de la rive droite de la Morava

Dans la basse vallée se trouvent: Svilajnac, Požarevac et Smederevo. Smederevo date du temps des Romains. Au Moyen âge, c'est la capitale de l'Etat Serbe; et au temps des Turcs, jusqu'à la chute de Belgrade, c'est le siège du sandak de Smederevo. Les deux autres villes n'ont été pendant longtemps que des villages: Požarevac jusqu'à la paix de Požarevac en 1718, et Svilajnac jusqu'à la deuxième insurrection nationale, en 1815. Après la libération de la Serbie du joug des Turcs, Svilajnac devient le centre commercial et artisanal comme le marché d'exportation de la Resava, en même temps que son centre culturel et administratif. Pendant cette période, Požarevac et Smederevo progressent plus encore. Požarevac devient même la deuxième capitale du Prince Miloš. C'est en même temps le marché des bestiaux et des céréales du Stig, de la Mlava et de la Morava, ainsi que le centre administratif et culturel de la Serbie du Nord-Est. Smederevo en tant que port sur le Danube, était le centre d'exportation et d'importation le plus actif de la Serbie. C'est par lui que les produits de la Šumadija s'en allaient, avant la construction de la voie ferrée qui date de 1884. Après la première guerre mondiale, Požarevac et Svilajnac restent des marchés importants tandis que Smederevo s'industrialise, ce qui a pour conséquence d'enrayer la diminution de sa sphère d'influence.

Svilajnac et Požarevac sont encore aujourd'hui des marchés importants, quoique dépourvus d'industrie et comptant un grand pourcentage de population agricole. Svilajnac est le marché de la Resava, d'une partie de la Mlava et de la région moravienne, Požarevac celui de la Mlava, du Stig, de la région moravienne, de la vallée du Pek et des pays avoisinants. Smederevo est le centre industriel le plus important de la vallée en même temps qu'un marché réputé de vin et de raisin. Malgré cela, sa sphère d'influence n'est pas très étendue à cause de l'attraction qu'exercent sur elle les au-

tres villes industrielles situées le long de la voie ferrée de la Morava. Elle comprend la plaine de la Morava jusqu'à Velika Plana; la plaine du Danube jusqu'à Grocka; les bassins de la Ralja et de la Konjska Reka, ainsi qu'un certain nombre d'agglomération du Banat.

A côté de ces centres particulièrement importants, existent dans la vallée de la Morava nombre de petites villes qui possèdent leurs propres sphères d'influence, plus au moins étendues. Ce sont Varvarin, Čičevac, Bagrdan, Lapovo, Markovac, Velika Plana, Veliko Orašje et Žabare. Jusqu'à la libération du joug des Turcs, toutes ces agglomérations, sauf Bagrdan, étaient insignifiantes. Sous la domination Turque, on cite seulement le relais routier de Deve-Bagrdan. Après la libération, certaines de ces localités deviennent de chefs-lieux d'arrondissements et de petits marchés; d'autres, les stations du chemin de fer; dans les dernières s'installe une petite industrie. Bien que leur population soit constituée en grande partie de paysans, dans une proportion qui atteint 50% et quelquefois davantage, leur importance augmente de plus en plus. C'est pourquoi leurs sphères d'influence, quoique réduites, progressent sans cesse, sauf celles de Veliko Orašje et de Žabare, qui décroissent à cause de la proximité de Velika Plana.

Si l'on compare ces diverses sphères, on arrive aux conclusions suivantes:

Les sphères économiques des villes de la Morava sont plus larges que leurs sphères culturelles, et surtout que leurs sphères administratives. L'ensemble de ces trois sphères constitue la sphère d'influence de la ville, dont toutes les parties ne gravitent pas uniformément vers le centre. C'est pourquoi, dans les sphères d'influence des villes de la Morava, on peut distinguer des zones de gravitation inégales; la zone proche, immédiate d'où les populations gravitent journellement vers la ville; la zone de gravitation constante, d'où les populations villageoises gravitent incessamment vers la ville, sans être toutefois en liaison journalière avec elle; et enfin la zone de gravitation temporaire, qui forme la partie limitrophe de la sphère. Les populations de cette dernière zone gravitent seulement temporairement vers l'une des villes.

La limite des sphères d'influence n'est pas une ligne, mais toute une série d'agglomérations qui gravitent dans une ou plusieurs directions. Cette zone limitrophe est appelée zone de transition, car là les influences d'un centre diminuent tandis que celles d'un centre voisin augmentent. C'est seulement là où l'existence de crêtes naturelles empêche le mélange des influences, que cette zone de transition n'existe pas.

Dans la zone de transition se trouve une série de centres de moindre importance. Ce sont en grande partie les villages qui possèdent une fois par semaine un marché, ou plus récemment, une école d'enseignement du second degré, ce qui augmente leur importance par rapport aux villages voisins.

De nombreux facteurs ont contribué à la formation des sphères d'influence autour des villes, et avant tout leur situation. La majorité des villes de la vallée se trouvent au confluent de la Morava et d'un de ses affluents, ou du Danube, ce qui prouve que cette situation est la plus propice à la formation d'un centre. Le croisement des voies de communication est aussi une condition favorable.

Ce qui a joué le plus grand rôle dans la formation des sphères se sont les communications et les conditions économiques. La plupart des villes se sont formées en partant de relais routiers. La construction de la voie ferrée de la Morava, ainsi que celle des autres voies ferrées et des routes, a exercé une influence directe sur l'extension ou le resserrement des sphères de chaque ville.

Soulignons un troisième facteur: la proximité et l'importance économique des centres voisins.

Les productions différentes de la vallée de la Morava et des contrées avoisinantes, comme aussi les différences entre villes et villages, ont joué un rôle de tout premier plan lors de la création des sphères. Le progrès ou le retard de certaines branches économiques a eu dans toutes les villes de la Morava une grande importance. Après la libération de la Serbie du joug des Turcs il faut souligner un essor remarquablement rapide du commerce et vers la fin du XIX et au début du XX siècle, l'apparition et le développement de l'industrie.

Les circonstances sociales et politiques ont laissé leurs traces elles aussi. Au temps de la domination des Turcs, le serf dépendait de son „spahi", ce qui représentait en même temps le principal bien reliant le village à la ville. C'est au capitalisme surtout qu'est dû l'essor du commerce et de l'industrie, qui tous deux ont contribué au progrès des villes. Notons enfin les différents changements administratifs, culturels et politiques.

Les sphères d'influence des villes de la Morava comprennent essentiellement des régions situées hors de la vallée, telles que le Stig près de Požarevac, la Resava près de Svilajnac, le Levač près de Svetozarevo, etc.

Enfin il faut souligner que la gravitation ne s'exerce pas d'une façon uniforme vers tous les centres importants de la vallée. A cause de l'étroite proximité entre Čuprija, Paraćin et Svetozarevo, il est très difficile de séparer leurs sphères d'influences respectives. De plus, cette partie de la vallée a eu constamment, depuis l'Empire romain, une valeur de voie de communication, ce qui influe beaucoup sur la gravitation.

Quant à la partie basse de la vallée, on peut dire que son importance comme voie de communication a commencé à décroître vers la fin du règne des Turcs, quand la route de Constantinople a dévié de Grocka vers Kolare, et plus encore après la construction de la voie ferrée, en 1884; depuis lors la région qui longe cette voie ferrée a pris plus de valeur.